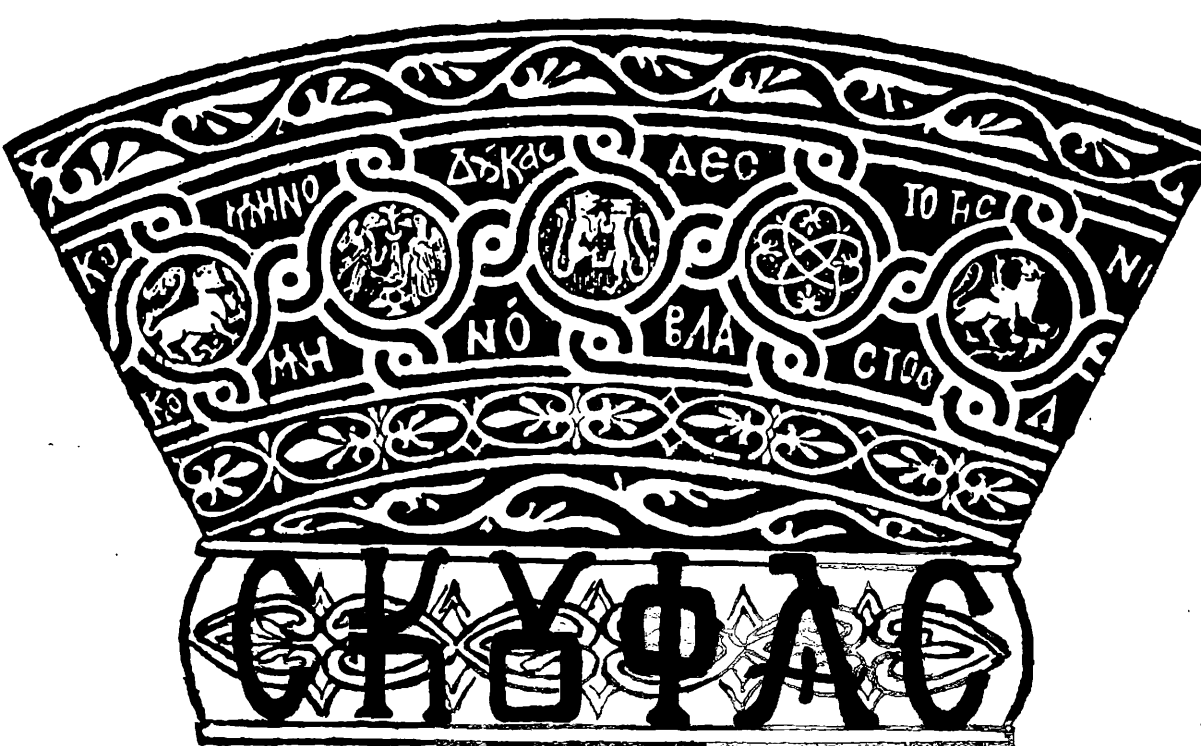
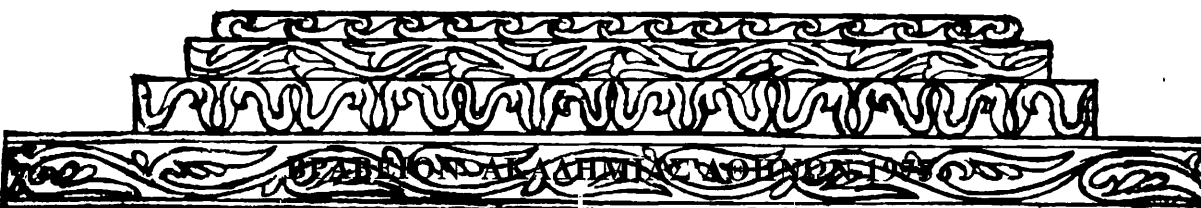
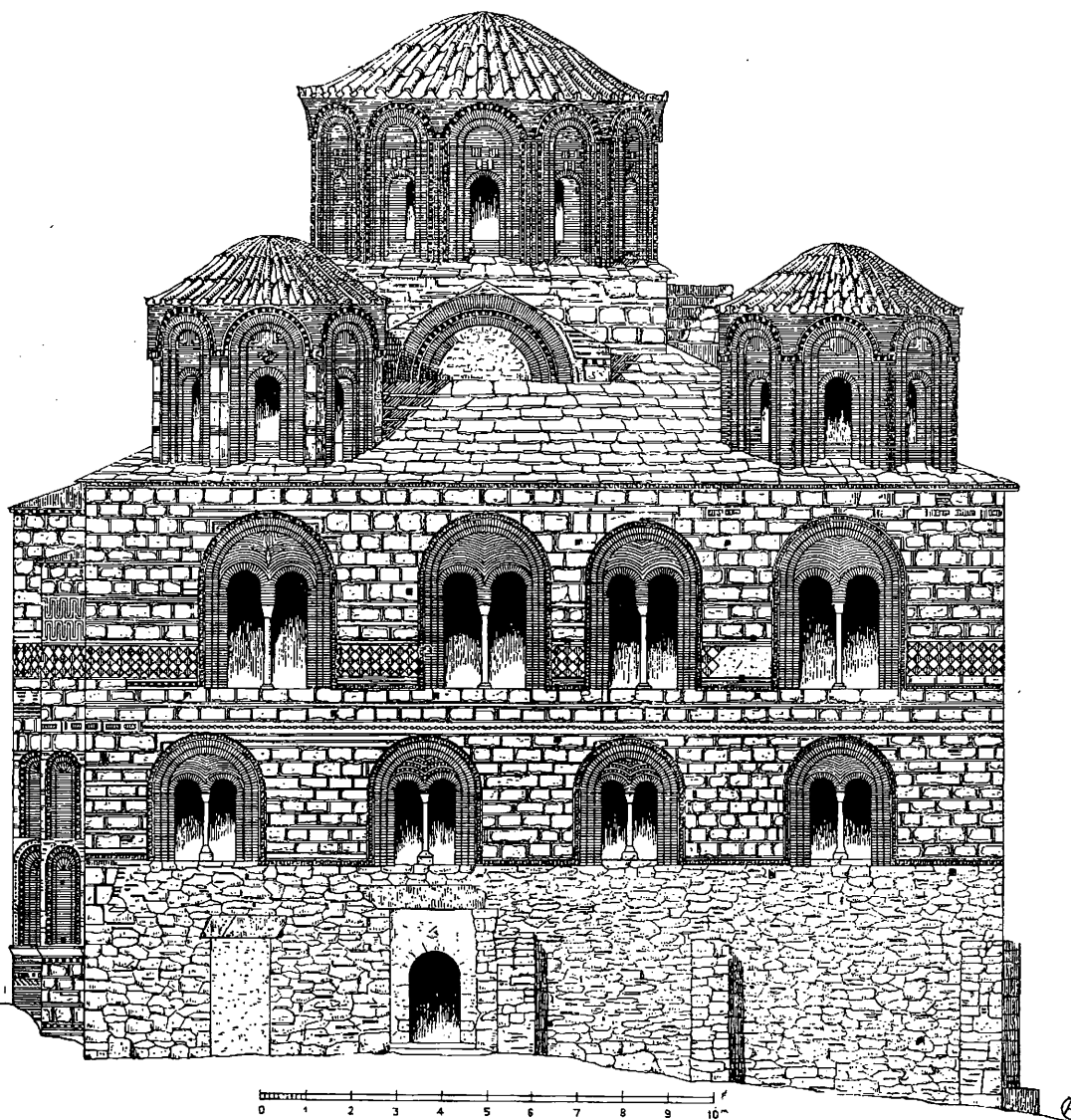

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ		Σελ.
ΓΙΑΝΝΗ ΤΣΟΥΤΣΙΝΟΥ	: Τό τραγικό τέλος των Αιακιδών	» 237
ΧΡ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ	: Λατρευτικές σχέσεις 'Ιονίων Νήσων καί 'Ηπείρου	» 248
ΚΩΝ. ΤΣΟΥΜΑΝΗ	: 'Ο βίος τής 'Οσίας Θεοδώρας ως πηγή τής Βυζαντινής 'Ιστορίας	» 268
ΕΥΣΤΡ. ΠΑΤΣΑΛΙΑ	: 'Η δημογραφική ανέλιξη του νομού "Αρτας	» 279
ΝΙΚΟΥ ΚΑΡΑΒΑΣΙΑΗ	: Του 'Αναγνώστη τό μασκάρεμα	» 285
ΣΠ. Ν. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ	: 'Αλή Πασάς ο Τεπελενλής	» 290
ΜΑΝ. ΜΑΡΚΑΚΗ	: 'Από την Πρέβεζα στην "Αρτα: φιλοσοφική περιήγηση	» 294
ΠΑΡ. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ	: 'Η αρχαιολογική έρευνα στην "Αρτα	» 297
ΑΓΓ. ΧΑΤΖΗΑΘΑΝΑΣΙΟΥ	: 'Η επανάσταση των 'Αγράφων (1866-67).	» 316
ΕΥΡ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ	: 'Η Μουσειολογική διάσταση του μύθου	» 329
Γ. ΛΑΪΟΥ	: "Εφυγες	» 333
»	: Μέ άφορμή μιá διάλεξι	» 336
	: 'Εκδηλώσεις του «ΣΚΟΥΦΑ»	» 345
	: Οικονομικές ενισχύσεις προς τόν Σύλλογο	» 351

Ἡ βόρεια πλευρά τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ
 τό βιβλίο τοῦ Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου: «Ἡ
 Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης».
 Ἀθῆναι 1921, σ. 16.

ΣΚΥΦΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ * ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ * ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΤΟΜΟΣ Θ ΑΡΤΑ-1993/1 ΤΕΥΧΗ 80-81

Ἡ βασιλική οἰκογένεια τῶν Αἰακιδῶν, ἀρχικά βασίλευσε στοὺς Μολοσσούς καὶ ἀργότερα ἄπλωσε τὴν ἐξουσία της —κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἄποψη— σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἠπειρο. Γιά τοὺς Αἰακίδες ἔχουν γραφεῖ πολλά, τόσο ἀπὸ ἀρχαίους ἱστορικούς, ὅσο καὶ ἀπὸ νεότερους ξένους συγγραφεῖς. Ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς πρέπει νὰ μνημονευθοῦν δύο σημαντικά συγγράμματα πού ἀναφέρονται στοὺς Αἰακίδες: τοῦ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Σωτ. Δάκαρη, μέ τίτλο «Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν» (ἐκδόση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας -ἀρ. 53 - Ἀθήνα, 1964), πού ἀναφέρεται κυρίως στὴν χρονολογικὴ ἐξέλιξη τῶν σχετικῶν μέ τοὺς Αἰακίδες μῦθων καὶ τὴν ἐπέκτασή τους ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἠπείρου. Καὶ τοῦ ἡπειρώτη συγγραφέα Πέτρου Γαρουφαλιά, μέ τίτλο «Πύρρος, ὁ βασιλιάς τῆς Ἠπείρου» (Ἀθήνα 1972). Στό δεύτερο, τό κεφάλαιο Θ' εἶναι σχετικό μέ τὴν καταγωγή τῶν Αἰακιδῶν (σελ. 616-625) καὶ τό κεφάλαιο Ι' ἐρευνᾷ τό ἂν ὁ Πύρρος ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἠπειρωτῶν (σελ. 626-651), καταλήγοντας σέ θετικὴ ἀπάντησι.

Στὴν παρούσα σύντομη ἐργασία θά ἀσχοληθοῦμε μόνο μέ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν Αἰακιδῶν κατὰ τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια τους. Περιληπτικά μὲν μέ τὴν δραστηριότητα τοῦ Πύρρου Α' (τοῦ ἀποκαλούμενου καὶ Μεγάλου) στὰ τελευταῖα χρόνια του, πὺ ἐκτεταμένα δέ μέ τίς περιπέτειες τῶν διαδόχων του.

* * *

Ἀπ' ὅλες τίς βιογραφίες πού συνέγραψε ὁ Πλούταρχος (*Vitae Parallelae*), ἡ πὺ εὐχάριστη καὶ πὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ βιογραφία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἠπείρου Πύρρου. Αὐτὴ τὴν ἄποψη διατυπώνει ὁ Jérôme Carcopino στό ἔργο του «*Profils de conquérants*». (Paris, 1961, σ. 11). Καὶ ἴσως δὲν ἔχει ἄδικο.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐνδιαφέρουσα βιογραφία ὁ Πλούταρχος διέσωσε ἕνα διάλογο μεταξὺ τοῦ βασιλιᾶ Πύρρου καὶ τοῦ πολιτικοῦ του συμβούλου Κινέα.

Ἀσφαλῶς ὁ Πλούταρχος δὲν φανταζόταν —ὅταν ἔγραφε τὸν «Πύρρο» του— πὺς ὕστερα ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια περίπου, μιά ὀνομαστή γαλλίδα διανοουμένη, ἡ Simone de Beauvoir, θά ἐπαιρνε ἀφορμὴ ἀπ' αὐτόν τόν διάλογο, γιά νὰ γράψει ἕνα φιλοσοφικό της ἔργο, τό «*Pyrrhus et Cinéas*» (ἐκδ. Librairie Gallimard, Paris).

Ὁ Κινέας βλέποντας μεγάλες στρατιωτικὲς προετοιμασίες, ρώτησε τόν Πύρρο, γιά νὰ μάθει τοὺς λόγους τῶν προετοιμασιῶν. Ὁ Πύρρος τοῦ ἀπάντησε: «Θά πᾶμε νὰ κατακτήσουμε τὴν Ἰταλία».

Ὁ Κινέας ξαναρώτησε: «κι ἀφοῦ κατακτήσουμε τὴν Ἰταλία, τί θά κάνουμε

μετά;». «Θά κατακτήσουμε τή Σικελία». «Καί μετά;» «Θά κατακτήσουμε τή Λιβύη καί τήν Καρχηδόνα». «Κι ἄν ποῦμε πώς ὅλα αὐτά γίνονται καί κάνουμε δική μας κι ὅλη τήν Ἑλλάδα, μετά τί θά κάνουμε;» ρώτησε πάλι ὁ Κινέας.

«Τότε θ' ἀναπανόμαστε καί θά πίνουμε ἐδῶ ἡσυχοί τό κρασί μας», ἀπάντησε ὁ Πύρρος. Καί ὁ διαλεκτικός καί ἐπικουρικός Κινέας ἐκλείσει τό θέμα λέγοντας: «Εἶτα, τί νῦν ἐμποδών ἐστίν ἡμῖν βουλομένοις κῶθωνι χρῆσθαι καί σχολάζειν μετ' ἀλλήλων, εἰ ταῦτα ἔχομεν ἤδη καί πάρεστιν ἀπραγμόνως, ἐφ' ᾧ δι' αἵματος καί πόνων μεγάλων καί κινδύνων μέλλομεν ἀφίξεσθαι, πολλά καί δράσαντες ἐτέρους κακά καί παθόντες;» (Plutarchi, Vitae Parallelae, Pyrrhus XIV, Ἔκδ. Teubneri, Lipsiae, MDCCCL, XXXVII, σελ. 299-301).

Καί σέ ἐλεύθερη μετάφραση: «Καί τί μᾶς ἐμποδίζει νά περνᾶμε ἡσυχά καί νά διασκεδάσουμε ἀπό τώρα, χωρίς νά προηγηθοῦν θυσιές σέ αἷμα καί κόποι μεγάλοι καί κίνδυνοι καί χωρίς νά προξηνήσουμε σέ ἄλλους, ἀλλά καί στούς ἑαυτούς μας πολλές συμφορές;»

Δέν ἦταν βέβαια μάντης καί μάλιστα μάντης κακῶν ὁ Κινέας —γιά τόν ὁποῖο ὁ Πύρρος ἔλεγε «πλείονας πόλεις ὑπό Κινέου τοῖς λόγοις ἢ τοῖς ὅπλοις ὑφ' ἑαυτοῦ προσῆχθαι» —ἀλλά ἡ λογική του καί ἡ φιλοσοφική του τοποθέτηση τόν ὀδήγησαν στό συμπέρασμα πώς ἡ ἀπληστία καί ἡ ἀλαζονία, πού συνεπάγονται ταλαιπωρίες θυσιές καί κινδύνους, δέν ὀδηγοῦν στήν εὐτυχία. Καί ἀκριβῶς πάνω σ' αὐτή τήν ἄποψη τοῦ Κινέα, φιλοσοφεῖ καί ἀναπτύσσει τή δική της ἄποψη ἡ Simone de Beauvoir, στό ἔργο της πού προαναφέραμε.

* * *

Τά γεγονότα πού ἀκολούθησαν ἐδικαίωσαν τόν Κινέα. Οἱ στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις τοῦ Πύρρου στήν Ἱταλία κατέληξαν, παρ' ὅλες τίς νίκες, σέ ἀποτυχία. Ἡ φράση τοῦ Πύρρου «ἄν ἔτι μίαν μάχην Ρωμαίους νικήσωμεν, ἀπολούμεθα παντελῶς» καθιέρωσε στήν παγκόσμια στρατιωτική ὁρολογία τόν ὄρο «Πύρρειος νίκη».

Κατά τήν διάρκεια τῆς παραμονῆς τοῦ Πύρρου στήν Ἱταλία, τοποτηρητής τῆς βασιλείας στήν Ἑλλάδα ἦταν ὁ μεγαλύτερος γιός του Πτολεμαῖος (ἀπό τήν πρώτη του γυναῖκα, τήν Ἀντιγόνη). Γυρίζοντας ὁ Πύρρος στήν Ἡπειρο, ἄφησε μιά ἀξιόλογη φρουρά στόν Τάραντα, δεῖγμα ὅτι σκεφτόταν νά ἐπιστρέψει στήν Ἱταλία μέ περισσότερες δυνάμεις.

Ἀφοῦ ξεκούρασε τόν στρατό του, στράφηκε κατά τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Ἀντίγονου Γονατᾶ, κατ' ἄλλους γιά ἐξασφάλιση χρημάτων (Πλούταρχος), κατ' ἄλλους γιά νά τόν τιμωρήσει, ἐπειδὴ δέν τοῦ ἔστειλε ἐνισχύσεις στήν Ἱταλία (Πανσανίας, Justinus).

Στίς μάχες πού ἀκολούθησαν συνέτριψε τόν Ἀντίγονο, κατέλαβε τή Θεσσαλία καί τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς Μακεδονίας καί περιόρισε τόν ἀντίπαλό του σέ μερικές παραθαλάσσιες πόλεις.

Τήν ἀνοιξη τοῦ 272 π.Χ. ἀποβιβάστηκε ὁ Πύρρος στήν Πελοπόννησο —θέλοντας νά τήν ἐνώσει μέ τό κράτος του— ἔχοντας μαζί του τοὺς γιούς του Πτολεμαῖο καί Ἐλενο (γιό του ἀπό τήν τρίτη γυναῖκα του, τήν Βιρκέννα), ἐνῶ —πιθανότατα— ἄφησε τοποτηρητή στήν Ἡπειρο τόν δεύτερο γιό του (ἀπό τή

Λάνασσα) Ὁ Ἀλέξανδρος. Οἱ πῶς πολλές πελοποννησιακές πόλεις ὑποδέχτηκαν τὸν Πύρρο μέ ἐνθουσιασμό, πιστεύοντας πὼς θὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ καταπίεση.

Ἡ Σπάρτη ἔστειλε ἀπεσταλμένους στὴ Μεγαλόπολη, ὅπου βρισκόταν ὁ Πύρρος, νά τὸν συναντήσουν καὶ νά τὸν ρωτήσουν τί σχέδια ἔχει γιὰ τὴν Σπάρτη.

Ὁ Πύρρος ἀπάντησε πὼς σέβεται τὴν Σπάρτη καὶ πὼς θὰ στείλει τὰ παιδιά του (ὅμως γιὰ ποιά παιδιά μιλοῦσε, ἀφοῦ ἦταν πιά ἄνδρες; ἐκτός ἂν πέρα ἀπ' τὰ τρία γνωστά, εἶχε κι' ἄλλα μικρότερα) νά ἐκπαιδεύουν στὴν Σπάρτη.

Ἀθετώντας τὴν ὑπόσχεσή του ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη κι ἔφτασε ἀμαχητὶ μπροστὰ στὴν Σπάρτη, ζητώντας τὴν παράδοσή της. Ἡ ἀπάντηση ἐνός γενναίου Σπαρτιάτη, τοῦ Μανδρικίδα ἢ Δερκυλλίδα, ἔμεινε ἱστορικὴ: «ἂν ὁ Πύρρος εἶναι Θεός, ὅπως διαδίδει, δέν θὰ κάνει κακό στὴν Σπάρτη, γιατί δέν βλάψαμε κανέναν. Ἄν πάλι εἶναι ἄνθρωπος, ἀσφαλῶς ὑπάρχει κι ἄλλος καλύτερος».

Ὁ Πύρρος ἀποφάσισε νά ἐπιτεθεῖ, ἀλλὰ καθὼς ἦταν ἀπόγευμα, ἀνέβαλε τὴν ἐπίθεση γιὰ τὸ πρωῒ τῆς ἐπόμενης μέρας, γιατί φοβόταν πὼς οἱ μισθοφόροι του Γαλάτες θὰ προέβαιναν μέσα στὴ νύχτα σέ σφαγές γυναικοπαίδων καὶ σέ λεηλασίες. Ἀλλωστε ἡ Σπάρτη εἶχε πολὺ λίγους ὀπλίτες καὶ δέν περίμενε ἀπὸ πουθενά ἐνισχύσεις. Μάλιστα ὁ ἓνας βασιλιάς της, ὁ Ἀρέας, βρισκόταν μέ πολλοὺς σπαρτιάτες στρατιῶτες στὴν Κρήτη, ὁ δὲ ἄλλος (ὁ Εὐδαμίδας ὁ Β΄) ἦταν γέροντας ἢ ἄρρωστος καὶ δέν μνημονεύεται διόλου στὴ μάχη πού ἀκολούθησε. Ὅμως, ἐνῶ ὁ Πύρρος ὑπολόγιζε πὼς τὸ πρωῒ τῆς ἐπόμενης μέρας θὰ κάνει μιὰ ἄνετη παρέλαση στοὺς δρόμους τῆς Σπάρτης, οἱ Σπαρτιάτες ἔπαιρναν ἄλλες ἀποφάσεις. Ἀρχικὰ ἡ Γερουσία ἀποφάσισε νά διώξει ὁλονουχτὶς τὰ γυναικόπαιδα γιὰ τὴν Κρήτη, ὥστε νά πολεμήσουν οἱ ἄνδρες ἀπερίσπαστοι. Ὅταν ὅμως, κραδαίνοντας ξίφος, ἐμφανίστηκε στὴ Γερουσία ἡ Ἀρχιδάμεια (κόρη τοῦ παλιότερου βασιλιᾶ Κλεάδα καὶ ἀδελφὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἀρέα) καὶ θύμισε στοὺς Σπαρτιάτες πὼς καθῆκον τῶν γυναικῶν εἶναι νά ζοῦν ἢ νά πεθαίνουν κοντὰ στοὺς ἄνδρες τους καὶ πὼς δέν ἔχει νόημα νά ζοῦν αὐτές ὅταν δέν θὰ ὑπάρχει Σπάρτη, τότε τὸ κλίμα μεταστράφηκε καὶ ἀποφασίστηκε νά μείνουν τὰ γυναικόπαιδα, νά βελτιωθοῦν οἱ τάφροι γύρω ἀπ' τὴν πόλη καὶ νά τοποθετηθοῦν μέσα στίς τάφρους κάθε εἶδους ἐμπόδια, ἀμάξια, τροχοί, πάσσαλοι κ.λπ., ὥστε νά ἐμποδιστεῖ ἡ διάβαση τῶν ἐχθρῶν, πεζῶν, ἱππέων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐλεφάντων.

Ὅλη τὴ νύχτα γέροντες καὶ νέοι, μεγάλες γυναῖκες καὶ κορίτσια, ἔσκαβαν καὶ τοποθετοῦσαν στίς τάφρους ἐμπόδια. Οἱ ἄνδρες ἀποσύρθηκαν, ὥστε νά ναι ξεκούραστοι τὸ πρωῒ γιὰ τὴ μάχη.

Ἀξίζει νά μνημονεύσουμε ἓνα περιστατικὸ αὐτῆς τῆς μάχης, πού θὰ μπορούσαμε νά τὸ χαρακτηρίσουμε «αἰσθηματικὸ» ἢ «ρομαντικὸ». Ὅταν πέθανε ὁ βασιλιάς τῆς Σπάρτης Κλεομένης, ἀφῆκε δυὸ μνηστῆρες τοῦ βασιλικοῦ ἀξιώματος (ἐννοεῖται τοῦ ἐνός ἀξιώματος, γιατί τὸ ἄλλο βασιλικὸ ἀξίωμα ἀνῆκε σέ ἄλλη οἰκογένεια), τὸν γιό του Κλεώνυμο καὶ τὸν ἐγγονό του Ἀρέα, γιό τοῦ προαποβιώσαντος γιοῦ του Ἀκρότατου. Οἱ Σπαρτιάτες προτίμησαν τὸν Ἀρέα. Ἔτσι ὁ Κλεώνυμος δέν ἐγίνε βασιλιάς κι' αὐτὸ ἦταν τὸ μαράζι του.

Ἐπιδιώκοντας νά ἀποκτήσει πολιτικὴ δύναμη γιὰ ν' ἀνατρέψει τὸν Ἀρέα,

παντρεύτηκε, ἂν καὶ πολὺ μεγάλος στὴν ἡλικία, τὴν Χειλωνίδα, πανέμορφη νέα, κόρη τοῦ ἄλλοτε βασιλιᾶ Λεωτυχίδη. Καὶ στὴν ἀρχὴ ὅλα πηγαινιν καλὰ γιὰ τὸν Κλεώνυμο. Ὅμως μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, ἡ Χειλωνίδα βαρέθηκε τὸν γέροντα καὶ σκληρὸ Κλεώνυμο καὶ τὰ ῥητιάζε μέ τὸν Ἀκρότατο, τὸν ὠραῖο καὶ νεαρὸ γιὸ τοῦ βασιλιᾶ Ἀρέα, δηλαδὴ μέ τὸν γιὸ τοῦ ἀντίπαλου τοῦ ἄντρα της.

Σιγά-σιγά ἡ πολιτικὴ δύναμη τοῦ Κλεώνυμου ἐξασθένησε καὶ ὁ Κλεώνυμος ἔφυγε ἀπ' τὴν Σπάρτη καὶ πῆγε στὸν Πύρρο, ὑποσχόμενος πὼς οἱ πελοποννησιακές πόλεις θὰ ἐξεγερθοῦν ὑπὲρ τοῦ Πύρρου καὶ ἐλπίζοντας πὼς ὁ Πύρρος θὰ διώξει τὸν Ἀρέα καὶ θὰ τοποθετήσῃ αὐτὸν στὸν θρόνο.

Τὴ νύχτα λοιπὸν πού οἱ σπαρτιάτισσες ἔσκαβαν καὶ ὀχύρωναν τίς τάφρους, παρόν ἦταν καὶ τό ἐρωτευμένο ζευγάρι, ἡ Χειλωνίδα καὶ ὁ Ἀκρότατος.

Καὶ τὴν ἄλλη μέρα, ὁ Ἀκρότατος ἦταν στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς μάχης, ἐνῶ ἡ Χειλωνίδα παρακολουθοῦσε τὸν ἀγῶνα ἀπὸ κοντά, ἔχοντας στοῖ λαιμὸ της ἓνα βρόχο, ὥστε ἂν νικηθοῦν οἱ Σπαρτιάτες καὶ μπεῖ μέ τὸν Πύρρο στὴν Σπάρτη ὁ ἄντρας της, ὁ Κλεώνυμος, νὰ κρεμαστεῖ ἀμέσως, πρὶν πέσει στά χέρια του.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στὴν πρώτη γραμμὴ ἦταν ὁ γιὸς τοῦ Πύρρου, ὁ Πτολεμαῖος. Δέν κατέφερε ὅμως νὰ ἀφαιρέσῃ τὰ ἐμπόδια καὶ νὰ περάσῃ τὴν τάφρο. Ὁ Ἀκρότατος, μέ τριακόσιους Σπαρτιάτες, βρέθηκε στά νῶτα τοῦ Πτολεμαίου, ὁ ὁποῖος ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσῃ.

Οἱ Σπαρτιάτες ζητωκραύγασαν τὸν ματωμένο καὶ σκονισμένο Ἀκρότατο καὶ τὴν Χειλωνίδα, φωνάζοντας: «Ἀγάπα τὴν Χειλωνίδα, ἀγάπα τὴν καὶ ἔχε τὴν, φρόντισε μόνο νὰ κάνεις γερὰ παιδιὰ γιὰ τὴν Σπάρτη».

Τὴν ἄλλη μέρα ὁ Πύρρος ἐτοιμάστηκε νὰ ξαναεπιτεθεῖ. Τοῦ εἶπαν πὼς οἱ οἰωνοὶ δέν εἶναι καλοὶ. Κι αὐτὸς ἀπάντησε: «Εἰς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ Πύρρου». Καὶ διέταξε τὴν ἐπίθεση. Πέρασε ἔφιππος τὴν τάφρο καὶ θὰ κατελάμβανε τὴν Σπάρτη, ἂν ἓνα βέλος δέν τραυμάτιζε τό ἄλογό του, πού γονάτισε. Τότε ὁ Πύρρος διέταξε ὑποχώρηση, μέ σκοπὸ ν' ἀρχίσει πολιορκία τῆς πόλης. Καθὼς περνοῦσαν οἱ μέρες, ἦρθαν πληροφορίες πὼς ὁ ἀντίπαλός του, ὁ Ἀντίγονος Γονατᾶς, μῆκε στὴν Πελοπόννησο, κατέλαβε τὴν Κόρινθο καὶ προχωροῦσε πρὸς τό Ἄργος. Ἐτσι τό σκηνικὸ ἄλλαξε καὶ ὁ Πύρρος ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείνῃ τὴν Σπάρτη, σπεύδοντας πρὸς τό Ἄργος. Στὴν ὑποχώρηση αὐτὴ τὸν παρενοχλοῦσαν οἱ Σπαρτιάτες μέ ἐνέδρες καὶ ἐπιθέσεις στὴν ὀπισθοφυλακὴ. Σὲ μιὰ τέτοια σύγκρουση σκοτώθηκε καὶ ὁ γιὸς τοῦ Πύρρου, ὁ Πτολεμαῖος.

Ἐξαλλος ὁ Πύρρος ἐπιτέθηκε στοὺς Σπαρτιάτες καὶ σκότωσε πολλοὺς.

Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀποψη τοῦ Justinus πὼς ὁ Πτολεμαῖος σκοτώθηκε στίς τάφρους τῆς Σπάρτης. Ὁ θάνατος τοῦ Πτολεμαίου, πρώτου γιοῦ τοῦ Πύρρου, ἦταν ἡ ἀρχὴ σειρᾶς δεινῶν γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Αἰακιδῶν.

* * *

Ἡ ὑποχώρηση τῶν στρατευμάτων τοῦ Πύρρου συνεχίστηκε μέχρι τό Ἄργος.

Ἐξω ἀπὸ τό Ἄργος ἦταν στρατοπεδευμένες καὶ οἱ δυνάμεις τοῦ Ἀντίγονου.

Κάποια νύχτα, ὁ ἀργεῖος φίλος τοῦ Πύρρου Ἀριστέας, ὕστερα ἀπὸ συνεννό-

ηση, άνοιξε κάποια πύλη του τείχους του "Αργους. "Έτσι πέρασαν μέσα στην πόλη οί Γαλάτες του Πύρρου. "Έγινε προσπάθεια νά περάσουν καί έλέφαντες, αλλά δέν χωρούσαν στην πύλη καί δόθηκε διαταγή νά γκρεμιστεί μέρος του τείχους γιά νά διευρυνθεί ή πύλη καί νά περάσουν οί έλέφαντες. 'Από τίς φωνές καί τήν φασαρία ξύπνησαν οί 'Αργείοι καί άρχισε νυκτομαχία στους στενούς δρόμους του "Αργους, ένω συγχρόνως οί 'Αργείοι είδοποίησαν τόν 'Αντίγονο. "Όταν ξημέρωσε, ό Πύρρος διεπίστωσε πώς τά όχυρά σημεία του "Αργους τά κατείχαν οί αντίπαλοί του. Τότε πήρε τήν άπόφαση νά έγκαταλείψει τό "Αργος καί ν' άποσυρθεί στό στρατόπεδο πού είχε αφήσει έξω από τήν πόλη.

"Έστειλε άγγελιαφόρο στον γιό του τόν "Έλενο καί τόν διέταξε νά γκρεμίσει μέρος του τείχους δίπλα στις πύλες γιά νά βγούν οί έλέφαντες καί τά στρατεύματα πού είχαν μπει στην πόλη νά βγούν έξω καί νά συγκεντρωθούν στό στρατόπεδο. 'Η διαταγή όμως διαβιβάστηκε λάθος, έτσι πού ό "Έλενος καί αυτοί πού ήσαν έξω άπ' τό τείχος προσπάθησαν νά μπουν στην πόλη (ίσως νομίζοντας ότι πρέπει νά βοηθήσουν αυτούς πού ήσαν μέσα στην πόλη), ένω όσοι ήσαν στην πόλη συνωστίζονταν στις πύλες γιά νά βγούν έξω. 'Επικράτησε μεγάλη σύγχυση. Καί οί έλέφαντες —πού ένας τους τραματίστηκε καί έκλεισε μία πύλη— έπέτειναν τήν σύγχυση.

'Απάνω στη μάχη ένας 'Αργίτης τραυμάτισε τόν Πύρρο μέ τό δόρυ του.

"Αγριος ό Πύρρος στράφηκε κατά του 'Αργίτη. 'Αλλά εκείνη τήν στιγμή, μία γυναίκα —ίσως ή μάνα του 'Αργίτη— πέταξε μία κεραμίδα μέ δύναμη κατά του Πύρρου, πού τόν βρήκε στην περικεφαλαία, μέ άποτέλεσμα νά σπάσουν οί σπόνδυλοι του τραχήλου του Πύρρου. Ζαλίστηκε καί σέ λίγο έπεσε από τό άλογό του.

"Ένας στρατιώτης του 'Αντίγονου, Ζώπυρος στό όνομα, τόν αναγνώρισε καί ύστερα από μεγάλη προσπάθεια του έκοψε τό κεφάλι.

Τό κεφάλι του Πύρρου τό πήρε ό γιός του 'Αντίγονου, ό 'Αλκυονέας καί έτρεξε νά τό δείξει στον πατέρα του. "Επιπος καθώς ήταν, τό πέταξε στά πόδια του 'Αντίγονου, ό όποιος τόν επέπληξε καί τόν άποκάλεσε βάρβαρο καί άσεβή. 'Υπάρχουν βέβαια κι άλλες άπόψεις γιά τόν θάνατο του Πύρρου. 'Ο Justinus καί ό Στράβων λένε πώς σκοτώθηκε έξω από τά τείχη του "Αργους, από πέτρα πού εκσφενδόνισαν στρατιώτες του 'Αντίγονου. 'Ο Ζωναράς ισχυρίζεται πώς έπεσε πάνω του μία γυναίκα, όταν έχασε τήν ίσορροπία της στην στέγη του σπιτιού της. 'Η κρατούσα άποψη είναι πώς χτυπήθηκε μέ κεραμίδα, άποψη πού διέσωσαν ό Πολύαινος, ό Πλούταρχος καί άλλοι πολλοί.

'Ο 'Αντίγονος τίμησε μέ έξαιρετικές τιμές τόν νεκρό Πύρρο. "Έκαψε κατά τά καθιερωμένα τό σῶμα του καί ή τέφρα του Πύρρου, κατά μία άποψη, φυλάχτηκε στό "Αργος, στό ναό της Δήμητρας, χτίστηκε δέ καί μαρμάρινο οίκοδόμημα μέ διακοσμήσεις, στό μέρος πού σκοτώθηκε ό Πύρρος. Κατά μία άλλη άποψη (Justinus, Valerius Maximus κ.ά) ό 'Αντίγονος παρέδωσε τήν τέφρα στον γιό του Πύρρου, τόν "Έλενο, ό όποιος τήν μετέφερε στην 'Αμβρακία. Συνηγορεί μέ τήν άποψη αυτή καί ό Ovidius, όπως θά σημειώσουμε παρακάτω.

'Ο πολός λαός καί οί 'Αργίτες δέν μπορούσαν νά πιστέψουν πώς τό χέρι μιās

γυναίκας σκότωσε έναν γενναίο πολεμιστή σαν τον Πύρρο. Πίστεψαν πώς τον σκότωσε ή θεά Δήμητρα μεταμορφωμένη σε άπλή γυναίκα, γιατί ο Πύρρος είχε συλήσει τον ναό της Περσεφόνης-κόρης της Δήμητρας-στούς Λοκρούς.

Ο στρατός του Πύρρου προσεχώρησε στον Αντίγονο. Καί στην Ήπειρο έμεινε βασιλιάς ο δεύτερος γιός του Πύρρου, ο Αλέξανδρος. Αυτά έγιναν στο τέλος του 272 π.Χ. Μερικοί υποστηρίζουν πώς έγιναν τό φθινόπωρο του 273 π.Χ.

Ο Πύρρος όταν σκοτώθηκε, ήταν μόλις 46 χρονών. Οί άρχαιοι ιστορικοί, αλλά και οί νεότεροι, ασχολήθηκαν πολύ μέ τον Πύρρο. Όλοι διατύπωσαν τον θαυμασμό τους γιά την στρατηγική του ικανότητα και γιά την γενναιότητά του. Πολλοί όμως έπέκριναν την πολιτική του και την άστάθειά του ως προς τούς στόχους του.

Ο Βολταίρος —ο μεγάλος αυτός φιλέλληνας— χαρακτηρίζει «τρελλό» τον Πύρρο (έκδ. «Pensées» του Blaise Pascal, edit. BN, σελ. 135). Ο P. Lénèque (Pyrrhus, Paris 1957, σελ. 264) τον άποκαλεί condottiere της άρχαιότητας. Ο Αννίβας τον τοποθετεί άμέσως μετά τον Μεγ. Αλέξανδρο. Ο Κικέρων τον θεωρεί generoso, δηλαδή μεγαλόψυχο, γενναίο (De officiis, I. 38 και III. 86).

Μέ τον θάνατο του Πύρρου και τον προηγηθέντα θάνατο του Πτολεμαίου, πρωτότοκου γιού του Πύρρου, έκλεισε μήπως ο κύκλος τών συμφορών πού προέβλεψε ο Κινέας; Δυστυχώς όχι. Τά δεινά και οί συμφορές θά συνεχιστούν μέχρι την εξαφάνιση όλων τών Αιακιδών.

* * *

Από τον θάνατο του Πύρρου (272 π.Χ.) μέχρι την δολοφονία της τελευταίας άπογόνου του (230 π.Χ.) πέρασαν μόνο 42 χρόνια. Μέσα στά λίγα αυτά χρόνια οί θάνατοι (συνήθως βίαιοι) τών άπογόνων του Πύρρου διαδέχονταν ο ένας τον άλλο.

Τίς πίο πολλές πληροφορίες γι' αυτή την περίοδο μās δίνουν ο Justinus (ρωμαίος ιστορικός του 2ου μ.Χ. αιώνα), ο Πολύβιος (έλληνας πού έζησε στή Ρώμη στά μέσα του 2ου μ.Χ. αιώνα) και ο Αθανάσιος Σταγειρίτης (λόγιος από τά Στάγειρα, πού έζησε στά τέλη του 18ου και στίς άρχές του 19ου μ.Χ. αιώνα). Ελάχιστες πληροφορίες μās διέσωσαν και άλλοι ιστορικοί.

Ο Justinus λοιπόν (Βιβλίον Ιστορικών, Ένετίησιν ΑΧΠΣΤ, Β.ΚΗ, σ. 214) μās πληροφορεί: Ο διάδοχος του Πύρρου Αλέξανδρος —πού παντρεύτηκε την άδελφή του Όλυμπιάδα, κόρη του Πύρρου από την πρώτη γυναίκα του, την Αντιγόνη— πέθανε πολύ νέος και έπειδή τά δυό του παιδιά, ο Πύρρος (ο ΙΙ) και ο Πτολεμαίος (ο ΙΙ), ήσαν άνήλικα, κυβερνούσε τό βασίλειο ή μητέρα τους Όλυμπιάδα.

Κατά την βασιλεία της Όλυμπιάδας οί Αίτωλοί προσπαθοΰσαν νά ξαναπάρουν περιοχές από την νότια Ήπειρο και την Ακαρνανία, πού τίς είχε προσθέσει στό βασίλειό του ο Πύρρος Ι. Οί Ακαρνάνες ζήτησαν βοήθεια από τούς Ρωμαίους, οί όποίοι έστειλαν πρεσβευτές και κάλεσαν τούς Αίτωλούς νά μήν ένοχλοΰν τούς Ακαρνάνες «διότι είναι γένος έλεύθερον και ήσυχον». Οί Αίτωλοί άποκρίθηκαν άλαζονικά: «φροντίστε νά διώξετε από την πατρίδα σας την Ρώμη τούς έχθρούς σας και μήν άνακατεύεστε στά έλληνικά πράγματα και μήν φοβερίζετε τούς

ἀδάμαστους Αἰτωλούς, ἀλλά σκεφθεῖτε τί τάξεως ἄνθρωποι εἰστε καί ἀπό ποῦ κατάγεστε, γιατί ἐξ ἀρχῆς ἦσανταν ποιμένες καί κλέφτες καί μέ τίς πανουργίες σας χτίσατε τήν χώρα σας καί οἱ ἀρχηγοί σας δέν ἔχουν νόμιμες γυναῖκες, ἀλλά τίς ἄρπαξαν καί τά θεμέλια τῆς πόλης σας εἶναι αἱματοβαμμένα ἀπό τό αἷμα τῶν ἀδελφῶν σας, ἐνῶ ἐμεῖς οἱ Αἰτωλοί εἴμεθα ἀρχηγοί καί ἡγεμόνες τῆς Ἑλλάδος καί ξεπερνᾶμε σέ ἀξία ὄχι μόνο τοὺς Ρωμαίους, ἀλλά καί ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἰταλίας».

Μέ τήν ἀπάντησή τους αὐτή οἱ Αἰτωλοί ἤθελαν νά κρατήσουν μακριά ἀπό τήν Ἑλλάδα τοὺς Ρωμαίους, πράγμα βέβαια πού δέν θά μπορούσαν νά τό κάνουν μετὰ 3-4 δεκαετίες, ὅταν ἡ Ρώμη ἰσχυροποιήθηκε.

Ἀπό συνδυασμό τῶν πληροφοριῶν πού μᾶς δίνουν ὁ Justinus καί ὁ Ἀθαν. Σταγειρίτης, μαθαίνουμε πῶς ἐκείνη τήν ἐποχή (τῆς σύγκρουσης μέ τοὺς Αἰτωλούς) ἐνηλικιώθηκαν τά παιδιά τοῦ Ἀλέξανδρου καί τῆς Ὀλυμπιάδας καί ἡ Ὀλυμπιάδα παρέδωσε ἀρχικά τό βασίλειο στόν Πύρρο (II). Ὁ Πύρρος ξεκίνησε ἐκστρατεία κατὰ τῶν Αἰτωλῶν, ἀλλά στόν δρόμο πέθανε καί τόν διαδέχθηκε ὁ Πτολεμαῖος (II).

Ἀπό τόν Ovidius καί τοὺς σχολιαστές του παίρνουμε τήν ἀπίθανη πληροφορία πῶς τόν Πύρρο (II) καί τήν ἐρωμένη του Τίγρη τοὺς δηλητηρίασε ἡ μητέρα του Ὀλυμπιάδα (I. H. Mozley «Ovid, The art of love and others poems», σ. 274, ὑπ. 4).

Ἀλλά καί ὁ Πτολεμαῖος (II) δολοφονήθηκε ἀπό τοὺς Ἀμβρακιῶτες σέ σύντομο χρονικό διάστημα. Ὁ Ἀθ. Σταγειρίτης («Ἡπειρωτικά καί βίος βασιλέως Πύρρου», Βιέννη 1819, σσ. 271-274) γράφει «μετ' ὀλίγον ἐδολοφόνησαν τόν Πτολεμαῖον εἰς τήν Ἀμβρακίαν οἱ Ἀμβρακιῶται ἐπειδὴ οἱ γειτονικοὶ πόλεμοι διέφθειραν τὰς ψυχὰς τῶν Ἡπειρωτῶν». Καί ὁ Πολύαινος γράφει πῶς ὁ Πτολεμαῖος δολοφονήθηκε. Ὁ Justinus ὅμως γράφει πῶς «καθ' ὁδόν —ἐννοεῖ πρὸς τήν Αἰτωλίαν— ἀπό ἀσθένειαν ἐτελεύτησεν καί ὁ Πτολεμαῖος καί σέ λίγες μέρες πέθανε ἀπό θλίψη καί ἡ Ὀλυμπιάδα!!»

Μετὰ τόν θάνατο τοῦ Πτολεμαίου, ἀπό τή δυναστεία τῶν Αἰακιδῶν ἀπέμειναν δύο γυναῖκες, κόρες τοῦ Πύρρου (II). Ἡ Νηρηΐδα, πού παντρεύτηκε τόν Γέλωνα τῶν Συρακουσῶν καί ἔφυγε γιὰ τήν Σικελία. Καί ἡ Δηιδάμεια (Ὁ Justinus, ὁ Mozley ὁ σχολιαστής τοῦ Ovidius, ἀλλά καί ὁ Περάνθης —«Ἀμβρακία», ἐκδ. 1954, σ. 187 —τὴν ἀποκαλοῦν Λαοδάμεια) πού βρισκόταν τήν ἐποχὴ ἐκείνη στὴ Φοινίκη.

Θέλοντας λοιπόν νά τιμωρήσει τοὺς φονιάδες τοῦ Πτολεμαίου, ἐβάδισε μέ στρατό νά καταλάβει τήν Ἀμβρακία. Ἀξίζει νά παραθέσουμε τό κείμενο τοῦ Πολύαινου, πού ἀναφέρεται τόσο στὴ δολοφονία τοῦ Πτολεμαίου, ὅσο καί στὴ δολοφονία τῆς Δηιδάμειας («Στρατηγῆματα», Berolini 1756, L. VIII, κεφ. NB, σελ. 505):

«Δηιδάμεια Πύρρου θυγάτηρ Ἀμβρακίαν καταλαβομένη τιμωρῆσαι Πτολεμαίῳ δόλῳ φονευθέντι προελομένη, πρεσβευσαμένων Ἡπειρωτῶν, τόν πόλεμον κατέθετο ἐπὶ τῷ τόν κλῆρον καί τὰς τιμὰς ἔχειν τῶν προγόνων, καί λαβοῦσα πίστει, ἐξηπατήθη· συνταξάμενοι γάρ τῶν Ἡπειρωτῶν τινὲς Νέστορα τῶν Ἀλεξάνδρου σωματοφυλάκων ἀναιρήσοντα αὐτὴν εἰσέπεμψαν. Ὁ δὲ κάτω νεύσα-

σαν αἰδεσθεῖς καί καταπλαγεῖς ἀνέστρεψεν· ἡ δὲ κατέφυγεν εἰς τὸ ἱερόν τῆς Ἑγεμόνης Ἀρτέμιδος. Μίλων δὲ αἰτίαν ἔχων ὡς τὴν αὐτοῦ μητέρα Φιλωτέραν ἀποκτείνας, ὥρμησεν ἐπ' αὐτὴν ὠπλισμένος. Ἡ δὲ ἀνεβόησεν: «Ὁ μητροφόντης ἐπὶ φόνῳ πράσσει φόνον». Τοῦτο μόνον αὐτὴν ἐκβοήσασαν ὁ Μίλων ἀπέκτεινεν ἐν τῷ τεμένει τῆς Θεοῦ.

Ὁ Justinus γράφει πῶς τὴν Δηιδάμεια (Λαοδάμεια) «τὴν ἐφόνευσεν ὁ λαός ἀπὸ τὸν φθόνον πού τῆς εἶχεν». Ὁ Ἀθαν. Σταγειρίτης γράφει: Ἠπειρώται ἐφόνευσαν τὸν Πτολεμαῖον εἰς Ἀμβρακίαν, τὴν καθέδραν αὐτοῦ. Ἡ Δηιδάμεια δέ, θέλουσα νὰ βιάσει αὐτούς καὶ νὰ ἐκδικήσῃ τὸν θάνατον τοῦ Πτολεμαίου, ἐστράτευσεν καὶ κατέλαβε τὴν Ἀμβρακίαν. Ἀλλ' οἱ Ἠπειρώται ἔστειλαν πρέσβεις ὑποσχόμενοι ὅτι δέχονται αὐτὴν ὡς βασίλισσαν, μόνον νὰ παῦσῃ τὸν πόλεμον. Ὅθεν ἔκαμον ὄρκους καὶ συνθήκας καὶ οὕτως ἡσύχασαν. Ὅμως ὁ σκοπὸς αὐτῶν ἦτο νὰ τὴν φονεύσουν. Ὅθεν παρεσκεύασαν ἓνα σωματοφύλακα τοῦ Ἀλεξάνδρου Νέστορα ὀνομαζόμενον νὰ τὴν φονεύσῃ. Εἰσῆλθε λοιπὸν ὁ Νέστωρ εἰς τὸν θάλαμον αὐτῆς... Ἡ Δηιδάμεια ἰδοῦσα αὐτὸν ἐκλίνε τὸ πρόσωπον πρὸς τὴν γῆν. Τοῦτο τὸ σχῆμα ἐμαλάκωσε τὴν καρδίαν τοῦ Νέστορος καὶ εὐλαβήθη ἡ ἐδειλίασεν καὶ ἀνεχώρησεν. Ἐκεῖνη δὲ βλέπουσα τὸν κίνδυνον κατέφυγε εἰς τὸ ἱερόν τῆς Ἑγεμόνης Ἀρτέμιδος. Οἱ συνομῶται ὥρμησαν κατόπιν... Μίλων τις ὁ θρασύτερος καὶ ἀσεβέστερος πάντων, υἱὸς Φιλωτέρας, ὥρμησεν ἐπ' αὐτὴν ὠπλισμένος. Ἡ δὲ εἶπεν τὸ θυρulloύμενον ἀπόφθεγμα «ὁ μητροφόντης ἐπὶ φόνῳ πράσσει φόνον», δηλαδὴ «ὅστις φονεῦει τὴν μητέρα μου εὐκόλως φονεῖ καὶ ἄλλους». Αὐτὸ ἐγένετο εἰς τὸ τέμενος τῆς Ἀρτέμιδος, τὸ ἱερόν καὶ ἄστυον». Καὶ συνεχίζει ὁ Σταγειρίτης: «ὁ μὲν Μίλων ἐμάνη καὶ ἔτρωγε τὰς σάρκας τοῦ ὥστε ἀπέθανεν ἐλεεινῶς τὴν δωδεκάτην ἡμέραν μετὰ τὸν ἀνόσιον φόνον. Ἡ δὲ Ἠπειρος ἔπεσεν εἰς δυστυχίας ἀπείρους καὶ ἀλλεπαλλήλους, εἰς πείνας, ἀφορίας, ἐπαναστάσεις, ἐμφυλίου πολέμους, διαιρέσεις καὶ τέλος πολέμους ἐξωτερικοὺς, ἕως οὗτο ὑπέπεσεν εἰς τὴν δουλείαν τῶν Ῥωμαίων καὶ κατέσφαζον αὐτοὺς σωρηδὸν ὡς πρόβατα».

Γιὰ τὸν θάνατον τοῦ Μίλωνα γράφει καὶ ὁ Justinus «ὁ Μίλων ἔλαβε μίαν ἀσθένειαν πικροτάτην ἡ ὁποία τὸν ἔκαμεν καὶ ὡς λυσσασμένος κατέφαγεν ὅλα τοῦ τὰ ἐντόσθια μέ τοὺς ὀδόντας τοῦ καὶ εἰς δώδεκα ἡμέρας ἀπέθανεν».

Ὁ Σταγειρίτης, κλείνοντας τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Πύρρου καὶ τῆς Δηιδάμειας —ὀρμώμενος προφανῶς ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς ἀναρχίας, τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἠλείρου στοὺς Ῥωμαίους —καταλήγει σὲ ἓνα συμπέρασμα, πού ἐπιδέχεται ἀσφαλῶς πολλὰς ἀντιρρήσεις. Γράφει: «τοιαῦται γίνονται αἱ δημοκρατικαὶ διοικήσεις, ὅταν ἔχουσι γείτονας ἰσχυροτέρους. Εἵδομεν πῶς κατέπινεν ἡ Μακεδονία τὰς δημοκρατίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ μίαν μίαν, ὡς καὶ οἱ Ῥωμαῖοι τὰς ἐν Ἰταλίᾳ. Διὰ τοῦτο δὲν αὐξάνουσι ποτέ αἱ δημοκρατίαι, μήτε διαρκοῦσι».

Ὁ Πausanias («Ἑλλάδος Περιήγησις», ἐκδ. Παπύρου 1954, Μεσσηνιακά, κεφ. 35, σελ. 253) ἀναπτύσσει μιὰ ἄλλη ἄποψη γιὰ τὸ τέλος τῆς δυναστείας τῶν Αἰακιδῶν. Γράφει: «Ἡ Θεσπρωτία τῆς Ἠλείρου καταστράφηκε ἀπὸ ἀναρχία. Γιατί ἡ Δηιδάμεια, ἡ κόρη τοῦ Πύρρου, δὲν εἶχε παιδιά καὶ ὅταν ἐπρόκειτο νὰ πεθάνῃ, μετεβίβασε τὴν ἐξουσίαν στὸ λαόν». Καὶ συνεχίζει: «οἱ Ἠπειρώτες ἅμα

ἔπαψαν νά 'χουν βασιλικό πολίτευμα, ἔγιναν πολύ ἀπειθαρχοί καί δέν καταδέχονταν νά ὑπακούσουν στούς ἄρχοντες... 'Εγώ δέν ξέρω κανένα ἄλλο λαό νά εὐδοκίμησε μέ δημοκρατικό πολίτευμα, ἐκτός ἀπό τοὺς 'Αθηναίους». "Ίσως ἡ γνώμη αὐτὴ τοῦ Πausanias γιὰ τίς δημοκρατίες νά ἐπηρεάσει τὸν πολὺ μεταγενέστερο Σταγειρίτη στὴ γνώμη του γιὰ τὰ πολιτεύματα, πού παραπάνω ἐκθέσαμε. 'Υπάρχει βέβαια σαφὴς ἀντίφαση μεταξύ τῆς ἀποψῆς τοῦ Justinus, τοῦ Πολύαινου καί τοῦ Σταγειρίτη ἀπ' τὴ μιὰ μεριά (περί δολοφονίας τῆς Δηιδάμειας ἢ Λαοδάμειας) καί τῆς ἀποψῆς τοῦ Πausanias ἀπ' τὴν ἄλλη (περί ἐκούσιας παραχώρησης τῆς ἐξουσίας). Οἱ νεότεροι "Ελληνες συγγραφεῖς δέχονται —οἱ πῖο πολλοί— τὴν πρώτη ἀποψη ('Αραβαντινὸς «Χρονογραφία τῆς 'Ηπείρου», 'Αθ. 1856, τ. Α', σ. 5, Περάνθης «'Αμβρακία», 'Αθ. 1954, σ.σ. 186-187, Σερ. Ξενόπουλος «Δοκίμιον περὶ 'Αρτης», ἔκδ. 1962, σ. 64 σημ. 62, 63, 64, Χρυσ. Τζουβάρα-Σούλη, «'Αμβρακία», ἔκδ. «Σκουφᾶ», σελ. 22, Στ. Σιωμόπουλος, «'Η καταστροφή τῆς 'Ηπείρου ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους», 'Ιωάννινα 1973, σ. 10, 'Αθαν. Γιάγκας, «'Ιστορία Θεσπρωτῶν», ἔκδ. 'Ηπειρ. Βιβλιοθήκης, 'Αθ. 1954, σ. 58 καί ἄλλοι). Τὴν ἀντίφαση αὐτὴ τὴν καλύπτει —χωρὶς ν' ἀναφέρει πηγές— τὸ σχετικὸ κείμενο τῆς «'Ιστορίας τοῦ 'Ελλην. "Εθνους» (ἔκδ. «'Εκδοτικῆς 'Αθηνῶν», 'Αθ. 1973, τ. Δ', σ. 390). Στὸ κείμενο αὐτὸ —τοῦ 'Ιωαν. Τουλουμάκη— διαβάζουμε: «'Απὸ τῆ βασιλικῆ οἰκογένειας ἔμεινε στὴν "Ηπειρο μόνον ἡ κόρη τοῦ Πύρρου Δηιδάμεια. Μὴν μπορώντας νά κάμει διαφορετικά, ἡ Δηιδάμεια παραιτήθηκε ἀπὸ τίς ἐξουσίες της στὸν θρόνον καί ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βασιλικῆς περιουσίας. 'Αλλὰ στὴν ἀντιμοναρχικὴ παράταξη ὑπῆρχαν, ὅπως φαίνεται, πολλὰ ριζοσπαστικὰ στοιχεῖα, πού ἀπαιτοῦσαν τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐξάλειψη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας. Καί τελικὰ πέτυχαν τὸν σκοπὸ τους. Φανατίζοντας τὸν ὄχλον τῆς 'Αμβρακίας μέ ἀντιμοναρχικὰ συνθήματα καί ἔχοντας τὴν ὑποστήριξη τῶν Αἰτωλῶν, προκάλεσαν ἐξέγερση κατὰ τῆς Δηιδάμειας, πού γιὰ νά σωθῇ κατέφυγε στὸν ναὸ τῆς 'Αρτέμιδος, ἀλλὰ ὁ φανατισμένος ὄχλος εἰσέβαλε στὸ ἱερό καί τὴν σκότωσε (231 π.Χ.)».

Αὐτὸ λοιπόν ἦταν τὸ τέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας τῶν Αἰακιδῶν.

Θάνατοι ἐπὶ θανάτων, συμφορές ἐπὶ συμφορῶν. Οἱ προβλέψεις τοῦ Κινέα ἐπαληθεύτηκαν.

"Όσα ἱστορήσαμε γιὰ τὸν Πύρρο τὸν Μεγάλον καί γιὰ τοὺς διαδόχους του βασιζονται στίς ἐπικρατέστερες ἀπόψεις γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους γεγονότα. 'Υπάρχουν βέβαια καί ἄλλες, ἀσθενέστερες ἀπόψεις, πάνω σέ δευτερεύοντα θέματα, πού ὅμως δέν ἀναιροῦν τὴν οὐσία τῶν γεγονότων.

* * *

Ποιὸς ἦταν ὁ Μίλων πού δολοφόνησε τὴν Δηιδάμεια; Μήπως ἦταν ὁ ὀνομαστός στρατηγὸς τοῦ Πύρρου, πού διακρίθηκε στὸ πλευρό τοῦ βασιλιᾶ;

'Υπάρχει βέβαια σημαντικὴ χρονικὴ ἀπόσταση μεταξύ τοῦ χρόνου πού ἔδρασε ὁ Μίλων ὁ στρατηγὸς καί τοῦ χρόνου τῆς δολοφονίας τῆς Δηιδάμειας, κάπου σαράντα χρόνια. 'Αλλὰ δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἀρχαιότητα οἱ στρατηγοὶ ἦσαν νεότατοι, γιατί μαχόνταν στὴν πρώτη γραμμῇ. "Αν δολοφόνος δέν ἦταν ὁ στρατηγός, ἀλλὰ κάποιος ἄλλος Μίλων, τότε πρέπει τὸ

ὄνομα αὐτό νά ἦταν πολύ συνηθισμένο στήν Ἡπειρο, γιατί τό συναντᾶμε καί σέ ἐπιγραφή ἀπό τή Δαδώνη (Ἰουλίας Βοκοτοπούλου «Ἑοδηγός Μουσείου Ἰωαννίνων», Ἀθ. 1973, σ. 71).

Ἄλλο ἓνα ἐρώτημα: Ποῦ βρισκόταν ὁ ναός τῆς Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης στήν Ἀμβρακία; Κατά τόν Σερ. Ξενόπουλο («Δοκίμιον περί Ἀρτης», ἐκδ. 1962, σ. 138) ἡ Μονή τῆς Φανερωμένης Ἀρτης «ἀνηγέρθη ἐπὶ τῇ βάσει εἰδωλικοῦ ναοῦ τῆς ψευδωνύμου θεᾶς Ἀρτέμιδος», ἐνῶ κατά τόν Θεοχ. Τσουτσίνο («Ἀμβρακιώτικα Λεῖψανα ἢ εὐρήματα σύγχρονα» στόν «Ἐλεύθερο Λόγο» Ἀρτας, φ. 254/24-12-1936 καί στόν «Σκουφᾶ», τχ. 25-26/1963, σ. 124-125) ὁ ναός τῆς Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης βρισκόταν στήν ἀγορά τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας, πλησίον στή σημερινή πλατεία Κιλκίς. Ἡ Χρυσή Τζουβάρα-Σούλη, στά δύο ἐμπεριστατωμένα ἔργα της, («Ἡ λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων εἰς τήν ἀρχαίαν Ἡπειρον», Ἰωάννινα 1979, σ. 18-26 καί «Ἀμβρακία», ἐκδ. «Σκουφᾶ» 1992, σ.σ. 151-165) παραθέτει ὅλες τίς φιλολογικές πηγές πού μνημονεύουν τήν ὑπαρξή λατρείας τῆς Ἀρτεμης στήν Ἀμβρακία, καθῶς καί στοιχεῖα γιά ὅλα τά σχετικά ἀρχαιολογικά εὐρήματα.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά διατυπώσω τή γνώμη πῶς εἶναι πολύ πιθανό ὁ ναός τῆς Ἀρτεμης Ἡγεμόνης νά βρισκόταν πολύ κοντά στήν βασιλική οἰκία τῆς Ἀμβρακίας ἢ τοῦλάχιστον νά ἦταν ὁ πλησιέστερος ναός. Ἔτσι δικαιολογεῖται τό ὅτι ἡ Δηιδάμεια κατέφυγε σ' αὐτόν.

Ὅσο γιά τήν ἄποψη πῶς ἡ δολοφονία ἐγίνε στό ναό τῆς Δημήτρας καί ὄχι τῆς Ἀρτεμης, νομίζω πῶς πέρα ἀπό τόν Ovidius καί μερικούς σχολιαστές του, δέν ὑπάρχουν ἄλλες πηγές, οὔτε τά μέχρι στιγμῆς ἀρχαιολογικά εὐρήματα συνηγοροῦν ὑπέρ μιᾶς τέτοιας πιθανότητας.

* * *

Οἱ περισσότεροι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς —σημειώσαμε παραπάνω— ἱστοροῦν πῶς ὁ Ἀντίγονος παρέδωσε στόν Ἐλενο τήν τέφρα τοῦ Πύρρου, γιά νά τήν μεταφέρει στήν Ἀμβρακία. Ὁ Ἀθ. Σταγειρίτης γράφει («Ἡπειρωτικά» κ.λπ., ὁ.π., σ. 250) πῶς μεταφέρθηκαν τά ὀστά.

Σ' αὐτά τά ὀστά (ἢ τήν τέφρα) ἀναφέρεται προφανῶς ὁ Ovidius («Opera Omnia», ibis, τ. II, σελ. 536, Gottingae MDCCXCVIII) ὅταν γράφει πῶς βρίσκονται σκορπισμένα στούς δρόμους τῆς Ἀμβρακίας. Λέγω προφανῶς, γιατί ὑπῆρξαν καί ἀπόψεις πῶς ὁ Ovidius ἐννοεῖ τά ὀστά τοῦ Πύρρου, τοῦ μακρινοῦ προγόνου τοῦ Μεγάλου Πύρρου ἢ τοῦ ἐγγονοῦ του, δηλ. τοῦ Πύρρου II.

Νομίζω πῶς τό κείμενο τοῦ Ovidius εἶναι ἀρκετά προσδιοριστικό, ὥστε νά ῥέπει νά δεχτοῦμε πῶς ἀναφέρεται στόν Πύρρο τόν Μεγάλο.

Καί νά οἱ στίχοι:

- 303 Aut ut Achillidae cognato nomine clarum
Opprimat hostili tegula jacta manu.
305 Nec tua, quam Pyrrhi, felicius ossa quiescant,
sparsa per Ambracias quae jacuere vias.
Nataquae ut Aeacidae jaculis moriaris adactis;

Καί σέ μετάφραση τοῦ Δημ. Σύγκελλου:

- 303 Ἦ σάν τοῦ γόνου τοῦ Ἀχιλλέα πού τό ὄνομά του εἶναι ἐνδοξό,
ἴσως σέ καταστρέψει, ἀφοῦ ριχτεῖ κεραμίδα ἀπό ἐχθρικό χέρι.
305 Οὔτε τά δικά σου ~~θέτα~~ εὐτυχέστερα θά ἡσυχάζουν παρά τοῦ Πύρρου,
πού βρίσκονται διασκορπισμένα στούς δρόμους τῆς Ἀμβρακίας.
Καί σάν τήν θυγατέρα τοῦ Αἰακίδη, ἴσως πεθάνεις ἀπό χτυπήματα ἀκοντίων.

Τό ποίημα Ibis ὁ Ovidius τό ἔγραψε ἐξόριστος καί ἀπευθυνόταν σέ κάποιον πού τόν κακολογοῦσε.

Ποιοί ὅμως σκόρπισαν τά ὀστά τοῦ Πύρρου (ἢ τήν τέφρα) στούς δρόμους τῆς Ἀμβρακίας; Οἱ ἀντιμοναρχικοί ὅταν κατέλυσαν τήν βασιλεία ἢ οἱ Ρωμαῖοι, ὅταν κατέλαβαν τήν πόλη, γιά νά ἐκδικηθοῦν τόν Πύρρο πού παρά λίγο νά καταλάβει τή Ρώμη; Ὁ Niese (G. Gr. Mak. St, II, σελ. 61) θεωρεῖ πιθανούς δράστες τοὺς Ρωμαίους. Ὁ Περάνθης (δ.π., σ. 195) γράφει πῶς ὁ τάφος τοῦ Πύρρου ἀνασκάφηκε καί σκορπίστηκε ἡ τέφρα του, ἀπό τοὺς Ρωμαίους.

Δυστυχῶς οὔτε τά ἀρχαῖα κείμενα, οὔτε τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα μπόρεσαν μέχρι σήμερα τουλάχιστον, νά διαλευκάνουν τά σκοτεινά σημεῖα τῆς ἱστορίας τῆς Ἀμβρακίας καί τῆς οἰκογένειας τῶν Αἰακιδῶν. Τῆς οἰκογένειας πού εἶχε τραγικό τέλος, ὅπως ἄλλωστε τραγικό ἦταν καί τό τέλος τῆς οἰκογένειας τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου.

Ἡ ἐπικαιρὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς Ἡπείρου καὶ κυρίως τῶν παραλίων τῆς ἔφερε νωρίς τοὺς Ἡπειρώτες σὲ συχνὴ ἐπικοινωνία μὲ τὰ Ἑπτάνησα καὶ τοὺς νότιους Ἕλληνες· ἀπήχηση τῶν σχέσεων αὐτῶν βρίσκουμε στὴν ἀρχαία γραπτὴ παράδοση ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἕως τὴ λατινικὴ γραμματεία, ἀλλὰ καὶ στ' ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα.¹

* Ἀνακοίνωση στὸ Ε' Διεθνὲς Πανιόνιο Συνέδριο 1986. (Πρακτικά). Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ Σ. Δάκαρη γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ χειρογράφου καὶ τὸν Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Π. Καλλιγὰ γιὰ τὴ γόνιμη συζήτηση πού εἶχαμε καὶ γιὰ ὁρισμένους διευκολύνσεις στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (Συλλογὴ Κ. Καραπάνου).

Οἱ φωτογραφίες εἶναι τοῦ Γ. Χουλιάρα, φωτογράφου τοῦ Παν/μίου Ἰωαννίνων, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ.

Στὸ κείμενο χρησιμοποιοῦνται συντομογραφίες τοῦ ΔΑΙ (ΑΑ 1985).

1. Γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα στὴν Ἡπειρο καὶ τὸν ἀποικισμό τῶν δυτικῶν ἀκτῶν στοὺς ὑστεροελλαδικούς χρόνους βλ. Σ. Δάκαρη, *Α' Ἐφημ.* 1956, σ. 120 κ.έ., 152-153, τοῦ ἴδιου, *Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν*, Ἀθῆναι 1964 (στὸ ἐξῆς Μῦθοι), σ. 5-8, *Cassopaia and the Elean Colonies*, 1971, σ. 27-28 ξ' 97, Θεσπρωτία, Ἀθῆναι 1972, σ. 55, 62-64, 68-69, Ν. G. L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, σ. 313 κ.έ., τοῦ ἴδιου, *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*, New Jersey 1967, σ. 135, 139, Θ. Παπαδόπουλου, «Ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ στὴ Ἡπειρο», *Δωδὼν Ε'*, 1976, σ. 283-285, 320, τοῦ ἴδιου «Das Mykenische Kuppelgrab von Kiperi bei Parga (Epirus)», *AM* 96 (1981), σ. 7 κ.έ. Σχετικά καὶ Κ. Α. Wardle, «Cultural groups of the late Bronze and early Iron age in north west Greece», *Godisvnhjak XV* (1977), σ. 159-160, C. Sueref, *Testimonianze Micenee in Epiro*, Scuola Normale Superiore, Pisa 1979-80, σ. 47 κ.έ., τοῦ ἴδιου, *Μυκηναϊκὲς Μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Ἡπειρο*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 21 κ.έ. Σ. Δάκαρη, «Ἡ Ἡπειρος-Μεγὰλὴ Ἑλλάδα μέχρι καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ Ἑποχὴ», ἀνακοίνωση στὸ XXIV Διεθνὲς Συνέδριο, Τάρας 5-10 Ὀκτωβρίου 1984, ὑπὸ ἐκτύπωση, τοῦ ἴδιου, «Ὀδύσεια καὶ Ἡπειρος, Κέντρο Ὀδυσσειακῶν Σπουδῶν, Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσεια, Μῦθος καὶ Ἱστορία». *Πρακτικά τοῦ Δ' Συνεδρίου γιὰ τὴν Ὀδύσεια* (9-15 Σεπτεμβρίου 1984), Ἰθάκη 1986, σ. 143 κ.έ.

Γιὰ πιθανὴν προέλευση τῶν ἀποίκων ἀπὸ τὴν Ἡλίδα βλ. Σ. Δάκαρη, *Πρακτ.* 1960, σ. 125, τοῦ ἴδιου, *Cassopaia*, ὅ.π., σ. 27-28, ὅπου μάλιστα ὑποστηρίζεται καὶ ἡ προέλευση τῶν ἀποίκων ἀπὸ τὴν Κεφαλληνία ἢ τὴν Ἰθάκη.

Τὴν ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία τῶν Θεσπρωτῶν μὲ τὰ Ἑπτάνησα μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀρχαία παράδοση σύμφωνα μὲ τὸν Ὅμηρο (ξ. 334 κ.έ., τ. 291 κ.έ.) ὃ Ὀδυσσεὺς προσποιήθηκε τὸν Κρήτα ἐμπορο, ὃ ὁποῖος εἶχε ἐπιβιβαστεῖ σὲ θεσπρωτικὸ πλοῖο, πού προοριζόταν γιὰ τὴν Κεφαλληνία. Κατὰ τὸν πλοῦν ληστεύθηκε ἀπὸ τοὺς Θεσπρωτοὺς ναῦτες καὶ ἀφοῦ διέφυγε ἀποβιβάστηκε στὶς ἀκτὲς τῆς Ἰθάκης. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Δάκαρης, *Μῦθοι*, σ. 8 κ.έ., τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Καλμπάκι, τὴν Ἐφύρα καὶ ὃ θολωτὸς τάφος κοντὰ στὴν Πάργα μᾶς ὁδηγοῦν πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν νότιων Ἑπτανήσιων καὶ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς Πελοποννήσου: σχετικὰ τοῦ ἴδιου *Α' Ἐφημ.* 1956, σ. 152-153, Τό Ἔργον 1960, σ. 111.

Διεξοδικὰ πραγματεύεται τὸ κεφάλαιο γιὰ τίς ὁμηρικὲς παραδόσεις ὁ E. Lepore, *Ricerche sull' Antico Epiro*, Collana di studi Greci XXXVIII, Napoli 1962, σ. 8 κ.έ., 128 κ.έ.

Ἐκ τῆς Ὀδύσσειας πληροφοροῦμαστε γιὰ τίς συχνές ἐπισκέψεις τοῦ Ὀδυσσεύου ἐπὶ τὴν Ἡπειρὸν ἄλλοτε γιὰ νὰ κατεβῇ στὸν Κάτω Κόσμον νὰ ρωτήσῃ τὴν ψυχὴ τοῦ μάντη Τειρεσίαν τὸν τρόπο τῆς ἐπιστροφῆς του ἐπὶ τὴν Ἰθάκην² καὶ ἄλλοτε γιὰ νὰ προσφέρει θυσίαν στὸν «Ποσειδάωνα ἐνοσίγαιον» σ' ἓνα τόπον ποῦ οἱ σχολιαστὲς τῆς Ὀδύσσειας τοποθετοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἡπείρου, στὰ Βούνειμα, κοντὰ ἐπὶ τὴν πόλιν Τράμπυα.³ Πιθανὴ λατρεία τοῦ ἥρωα κρύβεται ἐν τῇ μεταγενέστερῃ παράδοσιν γιὰ τὴν ἰδρυσιν τῶν Βουνείμων,⁴ παράδοσιν ποῦ, ὅπως εἶδαμε, ὀφείλει τὴν γέννησίν της στὸ ὁμηρικὸ ἔπος.⁵ Ἐν τῇ Ὀδύσειᾳ (ξ327 κ.ε., τ. 296 κ.ε.) ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ὁ Ὀδυσσεύς ἀκολουθώντας τὸν θαλάσσιον δρόμον ἐπισκέφθηκε τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης γιὰ νὰ πληροφορηθῇ ἀπὸ τὴν ὑψικομὴ φηγὸν γιὰ τὸ γυρισμὸν τοῦ ἐπὶ τὴν Ἰθάκην.⁶ Εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ οἱ προσκυνητὲς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁδὲ ἀκολουθοῦσαν τὸν θαλάσσιον δρόμον καὶ ἀφοῦ περνοῦσαν σιωπηλοὶ τὸν Λευκάτα στή νότια ἄκρην τῆς Λευκάδας εἰσέρχονταν πλέον ἐπὶ τὴν περιοχὴ τῶν νεκρῶν.⁷

Εἶναι εὐλόγον τὰ δύο πανάρχαια καὶ ὀνομαστά ἱερά καὶ μαντεῖα τῆς Δωδώνης καὶ τοῦ Νεκρομαντείου τοῦ Ἀχέροντα νὰ προσέλκυσαν προσκυνητὲς ἀπὸ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὅπως ἔδειξαν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καὶ ἐπιβεβαίωσαν οἱ φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίαι.⁸ Οἱ χρηστήριες ἐπιγραφές καὶ τὰ ἐνεπίγραφα ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεριλάβουμε μεταξὺ τῶν προσκυνητῶν καὶ τοὺς κατοίκους τῶν Ἰονίων νήσων. Συγκεκριμένα οἱ Κερκυραῖοι καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ Ὠρικοῦ⁹ ρωτοῦν τὸ ἱερὸ ζεῦγος τῆς Δωδώνης σέ

2. Ὀδ. κ. 513, λ. 1 κ.ε. Σχετικὰ καὶ Σ. Δάκαρη, Ἐνασκαφὴ εἰς τὸ Νεκρομαντεῖον τοῦ Ἀχέροντος, Πρακτ. 1960, σ. 121 κ.ε., τοῦ ἴδιου, *Μῦθοι*, σ. 7, καὶ τελευταῖα τοῦ ἴδιου, «Ὀδύσεια καὶ Ἡπειρος», δ.π., σ. 151 κ.ε.

3. Στέφ. Βυζάντιος λ. Βούνειμα, Εὐστάθιος Σχόλ. εἰς Ὅμηρον Ὀδύσεια, λ. 125, 402. Γιὰ τὴν πιθανὴν θέσιν τῶν δύο οἰκισμῶν Ν. G. L. Hammond, *Epirus*, σ. 708.

4. Σχετικὰ καὶ Λυκόφρωνος Ἀλεξάνδρου, *Σχόλια Ἰσακίου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου*, σ. 252 ἀρ. 800 βλ. καὶ Σ. Δάκαρη, Θεσπρωτῖα, σ. 76, τοῦ ἴδιου, «Ὀδύσεια καὶ Ἡπειρος», δ.π., σ. 163.

5. Ὀδύσεια λ. 119 κ.ε. καὶ ψ, 266 κ.ε.

6. Βλ. καὶ Δάκαρη, *Μῦθοι*, σ. 7, 109 σημ. 5, τοῦ ἴδιου *Ἀ Ἐφημ.* 1956, σ. 120 καὶ «Ὀδύσεια καὶ Ἡπειρος», δ.π., σ. 143, 151. Σχετικὰ Ε. Lepore, δ.π., σ. 9.

7. Ὀδύσσ. ω 11-14. Philippson-Kirsten, *Die griechischen Landschaften II*, I σ. 462 καὶ 463 σημ. I. OE. Janssens ἐπὶ μελέτῃ τοῦ «Leucade et le Pays de Morts», *L'Antiquité Classique* 30 (1961), σ. 383, κ.ε., συσχετίζει πληροφορίαν τοῦ Servius γιὰ τὸν καταποντισμὸν ἐπὶ τὴν Λευκάδα Πέτρην, μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῶν προσκυνητῶν ἐπὶ τὸ Νεκρομαντεῖον τοῦ Ἀχέροντα. Σχετικὰ βλ. καὶ Δάκαρη, *Πρακτ.* 1961, σ. 110 καὶ σημ. 2.

8. Ἐπειδὴ ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὰ δύο ἱερά καὶ τίς σχέσεις τοὺς μετὰ τὴν ὑπόλοιπὴν Ἑλλάδα, ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τίς παρακάτω μελέτες. Γιὰ τίς ἀνασκαφὰς ἐπὶ τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης C. Carapanos, *Dodone et ses ruines*, Paris 1878, Δ. Εὐαγγελίδης-Σ. Δάκαρη, «Τὸ ἱερόν τῆς Δωδώνης» *Ἀ Ἐφημ.* 1959 (1964), σ. 1-176, Σ. Δάκαρη, *Δωδώνη*. Ἀρχαιολογικὸς δὴγός, Ἰωάννινα 1986, μετὰ τὴν παλαιότερην βιβλιογραφίαν. Βλ. καὶ H. W. Parke, *The Oracles of Zeus, Dodona-Olympia-Ammon*, Oxford 1967. Γιὰ τίς ἀνασκαφὰς ἐπὶ τὸ Νεκρομαντεῖον τοῦ Ἀχέροντα, Σ. Δάκαρη, *Πρακτ.* 1958-1964 καὶ 1975-1977. Γιὰ τὴν λατρείαν ἐπὶ τὸ Νεκρομαντεῖον τοῦ Ἀχέροντα βλ. καὶ Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, *Ἡ λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων ἐπὶ τὴν ἀρχαίαν Ἡπειρον*, Ἰωάννινα 1979, σ. 99 κ.ε., μετὰ τὴν παλιότερην βιβλιογραφίαν. (Στὸ ἐξῆς Σούλη, *Ἡ λατρεία*).

9. Γιὰ τὸ Ὠρικό βλ. Σούλη, *Ἡ λατρεία*, δ.π., σ. 139 σημ. 112 μετὰ τὴν παλιότερην βιβλιογραφίαν.

ποιόν θεό ή ήρωα νά προσφέρουν θυσία γιά νά διοικούν τή χώρα τους κατά τόν καλύτερο τρόπο καί νά έχουν πλούσια αγαθά.¹⁰

Οί Κερκυραίοι φαίνεται ότι ήταν καλοί πελάτες του μαντείου ως γείτονες με πολλά έξωτερικά καί έξωτερικά προβλήματα, όπως μπορούμε νά κρίνουμε από τόν αριθμό των χρηστήριων επιγραφών, πού βρέθηκαν στό ιερό της Δωδώνης.¹¹

Έτσι σέ χρηστήρια ελάσματα του 5ου αι. π.Χ. απαντούν επιγραφές πού μαρτυρούν τίς πολιτικές αντιθέσεις πού τούς χώριζαν.

Οί Κερκυραίοι ρωτούν τόν Δία τόν Νάιο καί τή Δωδώνη σέ ποιόν θεό ή ήρωα νά προσφέρουν θυσία γιά νά ευτυχίσουν¹² καί νά όμονήσουν.¹³

Σημαντικό είναι καί τό ανάθημα των Κερκυραίων στό ιερό της Δωδώνης, πού χρονολογείται στά μέσα του 4ου αι. π.Χ. καί είναι γνωστό ως «Μάστιγξ Κερκυραίων» ή «Δωδωναϊον χαλκείον». Πρόκειται γιά συσκευή, ή όποία σύμφωνα με τίς φιλολογικές μαρτυρίες¹⁴ αποτελούνταν από δύο κίονες: στόν έναν υπήρχε χάλκινο αγαλμάτιο παιδιού μέ χάλκινη μάστιγα καί στόν άλλο χάλκινος λέβητας. Η συσκευή αυτή αντικατέστησε στά μέσα του 4ου αι. π.Χ., όπως εύστοχα παρατηρεί ό καθηγητής Δάκαρης,¹⁵ τόν περίβολο μέ τούς τρίποδες καί τούς λέβητες πού περιέκλειε τή φηγή στό ιερό της Δωδώνης (πίν. 9α). Έξακολούθησε νά λειτουργεί καί στόν 2ο αι. π.Χ., αλλά ή λειτουργία της είχε λησμονηθεί πλέον στά μέσα του Ιου αι. μ.Χ., διότι, όπως αναφέρει ό Λούκιλλος ό Ταρραϊός, ή μάστιγα είχε εξαφανιστεί.¹⁶

Ο Στέφανος ό Βυζάντιος¹⁷ μάς πληροφορεί ότι ή μάστιγα του αναθήματος είχε «ίμάντας χαλκοῦς, όντας όμοίοις τοίς αληθινοίς ιμάσιν», ενώ δέν αναφέρει τίποτε τό χαρακτηριστικό γιά τή λαβή. Πρόσφατα ό Καλλιγιάς¹⁸ αναγνώρισε χάλκινα ελάσματα από τή Συλλογή Κ. Καραπάνου του Έθνικού Μουσείου Αθηνών ως εξαρτήματα της μάστιγας του κερκυραϊκού αναθήματος. "Υστερα από προσεκτική

10. Γιά τήν επιγραφή Δ. Εὐαγγελίδη, Πρακτ. 1958, σ. 103, πιν. 83α καί τό Έργον 1958, σ. 90-95, βλ. καί Ι. Βοκοτοπούλου, *Όδηγός Μουσείου Ίωαννίνων*, Αθήναι 1973, σ. 63 άρ. μ. 33. Η. W. Parke, *The Oracles of Zeus*, δ.π., σ. 261 άρ. 6.

11. Η. W. Parke, *The Oracles of Zeus*, δ.π. σ. 260-261, μέ τήν παλιότερη βιβλιογραφία. Στόν 4ο αι. π.Χ. ανήκει τμήμα μολύβδινου ελάσματος διαστάσεων 0.10 × 0.007 μ. μέ εγχάρακτα γράμματα πού σώζει τήν αρχή έρώτησης των Κερκυραίων πρós τό Δία. Ό Δάκαρης προτείνει συμπλήρωση αυτού σύμφωνα μέ τίς άλλες χρηστήριες επιγραφές των Κερκυραίων πού βρέθηκαν επίσης στό ιερό της Δωδώνης, Σ. Δάκαρη, *Πρακτ.* 1967, σ. 48, βλ. καί Ι. Βοκοτοπούλου, δ.π., σ. 64 άρ. Μ. 23.

12. Γιά τήν επιγραφή C. Carapanos, δ.π., σ. 72, πίν. 34, άρ. 5, Η. W. Parke, δ.π., σ. 260, άρ. 2 μέ τήν παλιότερη βιβλιογραφία.

13. C. Carapanos, δ.π., σ. 72, πίν. 34 άρ. 4 καί Η. W. Parke, δ.π., σ. 260 άρ. 3.

14. Τό θέμα ανέπτυξαν διεξοδικά οί Εὐαγγελίδης-Δάκαρης, *Α Έφημ.* 1959, σ. 115 κ.έ. βλ. καί Δάκαρη, *Α Δελτ.* 16 (1960), Α', σ. 14 κ.έ., του ίδιου, *Δωδώνη*, Αρχαιολογικός όδηγός, Ίωάννινα 1986, σ. 42, Ι. Βοκοτοπούλου, δ.π., σ. 60 κ.έ.

15. *Α Έφημ.* 1959, σ. 118.

16. *Α Έφημ.* 1959, σ. 117 κ.έ.

17. Στέφανος Βυζάντιος στη λέξη Δωδώνη.

18. Π. Καλλιγιά, «Κερκυραία Μάστιγξ», *ΑΑΑ* IX, 1976, 1, σ. 61-67. Βλ. σχετικά καί Σ. Δάκαρη, *Δωδώνη*, Αρχαιολογικός όδηγός, Ίωάννινα 1986, σ. 42, ό όποιος αναφέρει ότι ένα τέτοιο μαστίγιο βρίσκεται καί στό Μουσείο Ίωαννίνων.

μελέτη κατέδειξε πώς τὰ εὑρήματα αὐτὰ εἶναι χάλκινες μαστίγες (πίν. 1β, 2α), παρόμοιες μέ ἐκείνη ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Κορίνθιου Ἀπόλλωνα στοῦ Λογγά Μεσσηνίας (πίν. 2β)¹⁹. Συμπεραίνει μάλιστα ὅτι καὶ στοῦ Μαντεῖο τῆς Δωδώνης ἀφιερώνονταν κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ χάλκινες μαστίγες καὶ ὅτι τὸ χάλκινο ἀφιέρωμα τῶν Κερκυραίων δέν ἦταν μεμονωμένο ἀντικείμενο, ὅπως τὸ περιγράφει ἡ ἀρχαία παράδοση. Ἡ ἀκριβὴς ὅμως ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος μᾶς διαφεύγει²⁰.

Ἀπὸ ἐνεπίγραφα ἀναθήματα ποὺ βρέθηκαν στίς ἀνασκαφές τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης πληροφοροῦμαστε ὅτι οἱ σχέσεις καὶ τῶν ὑπόλοιπων νήσων τοῦ Ἰονίου μέ τὸ ἡπειρωτικὸ ἱερό ἦταν στενές. Σύμφωνα μέ ἐπιγραφή τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. σέ θραυσματικά σωζόμενο χάλκινο ἄγγειο (πίν. 3) ὁ Λευκάδιος Φιλοκλέδαος ἀναθέτει στὸν Δία Νάιο τῆς Δωδώνης: «Φιλοκλέδαο(ς) Δαμοφίλου Λευκάδιος Διί Ναῖο»²¹.

Στόν Δία Νάιο ἀναθέτουν ἐπίσης οἱ κάτοικοι τῆς Κεφαλληνιακῆς πόλης-κράτους «Πάλλης»²², ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐνεπίγραφο ἔλασμα (ταινία) ποὺ ἦταν συνηλωμένο στοῦ ἀφιέρωμα τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (πίν. 4) «Παλεῖς Διί Νάω»²³.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει χάλκινη ἐνεπίγραφη πινακίδα²⁴ ἀπὸ τίς ἀνασκαφές τοῦ Καραπάνου, ἀφιέρωμα στοῦ Δία τῆς Δωδώνης τοῦ Ζακύνθιου Ἀγάθωνα Ἐχεφύλου καὶ τῆς γενιᾶς του, ποὺ ἦταν πρόξενοι τῶν Μολοσσῶν ἀπὸ τριάντα γενιές. Ἡ ἀφετηρία ὑπολογίζεται, ὅπως ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν Τρωάδα Κασσάνδρα (πίν. 5).

Θεός: Τύχα/Ζεὺς Δωδώνης μεδέ/ων, τόδε σοι δῶρον
πέμπω παρ' ἐμοῦ Ἀγάθων/Ἐχεφύλου καὶ γενεά/πρόξενοι
Μολοσσών/καὶ συμμάχων ἐν τ/ριάκοντα γενεαῖς ἐκ
Τρωίας Κασσάν/δρας, γενεᾶ(ι)/Ζακύνθιοι.

19. Π. Καλλιγὰ, ὁ.π., σ. 64, εἰκ. 19.

20. Π. Καλλιγὰ, ὁ.π., σ. 66.

21. Γιά τὴ δημοσίευση τοῦ ἀναθήματος C. Carapanos, ὁ.π., σ. 40, πίν. 23 ἀρ. 1 καὶ I bis, ὁ ὁποῖος τὸ χρονολογεῖ στὸν 6ο μέ 5ο αἰ. π.Χ. Ἡ μορφή ὅμως τῶν γραμμάτων καὶ κυρίως τὸ Σ μέ ἰσχυρὴ τὴν ἀπόκλιση στίς κεραῖες τοῦ ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ., μᾶς ὁδηγεῖ σέ μεταγενέστερη χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς. Βλ. καὶ τίς ἐπιγραφές τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν ἀπὸ τὴ Βοιωτία καὶ τὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα P. M. Fraser-T. Rönne, *Boetian and west Greek Tombstones*, *Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen* 4, VI, Lund 1957, σ. 88. Στὴν ἴδια χρονολόγηση μᾶς ὁδηγεῖ καὶ ἡ μικρότερη ἀπόδοση τοῦ Ο σέ σχέση μέ τὰ ὑπόλοιπα γράμματα. Γιά τὴν Ἠπειρὸ βλ. τίς ἐνεπίγραφες ἀναθηματικές στήλες ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία τοῦ τέλους τοῦ 3ου-ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (ἀρ. Μουσείου Ἄρτας 37, 36), Σούλη, *Ἡ λατρεία*, σ. 91, εἰκ. 35(γ), σ. 19, εἰκ. 8(β), σ. 85, εἰκ. 35(α).

22. Γιά τὴν κεφαλληνιακὴ πόλη-κράτος Σάμη βλ. τελευταῖα Γ. Μοσχόπουλου, *Ἱστορία τῆς Κεφαλονῆς*, τ. Α, Ἀθήνα 1985, σ. 19 κ.ε.

23. Γιά τὸ ἐνεπίγραφο ἀφιέρωμα C. Carapanos, ὁ.π., σ. 41-42, πίν. 24 ἀρ. 6 καὶ 6 bis. Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων δίνει μία χρονολόγηση στοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου ἢ ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Γιά τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, Göttingen 1957, σ. 41-43 καὶ M. Guarducci, *Epigrafia Greca*, II, Roma 1967, σ. 380 κ.ε. Τὸ Σ μέ ἰσχυρὴ ἀπόκλιση στίς κεραῖες τοῦ εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. Τὸ Π ἀνισοσκελές ἀπαντᾷ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. σέ ἀναθηματικὴ στήλη ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία: Σ. Δάκαρη, *Α. Δελτ.* 20 (1965), Χρον. Β2, σ. 347-348 καὶ J.-L. Robert, *REG* 81 (1968), σ. 476 ἀρ. 315.

24. Ἡ ἐνεπίγραφη αὐτὴ πινακίδα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γι' αὐτὸ ἔτυχε πολλῶν

Ἀπό τὴν ἐπιγραφὴν ποῦ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.²⁵ προκύπτει ὅτι στοὺς χρόνους αὐτοὺς τουλάχιστον ἡ Κασσάνδρα θεωροῦνταν ἀπὸ τοὺς Μολοσσούς ἡ πρώτη ἱέρεια. Φαίνεται πολὺ πιθανόν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Δάκαρης²⁶ στὴ μελέτη του γιὰ τοὺς «Γενεαλογικοὺς μύθους τῶν Μολοσσῶν» ὅτι οἱ τρωικὲς παραδόσεις τῆς Ζακύνθου ἔχουν προέλευση μολοσσικὴ καὶ ὀφείλονται στὸν Πύρρο γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν κατακτητικῶν του σχεδίων. Ὁ Πύρρος εἶναι γνωστό ὅτι ἀνέπτυξε μεγάλη θρησκευτικὴ πολιτικὴ σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τῶν Μακεδόνων βασιλέων, τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Ἀντιγόνου²⁷.

Μία λατρεία ποῦ εἰσήγαγε ὁ Πύρρος στὴν Ἥπειρο καὶ τὶς χῶρες ποῦ κατέκτησε εἶναι τῆς Αἰνειάδας Ἀφροδίτης, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσέα (1.50) λατρευόταν στὴ Ζάκυνθο, τὴ Λευκάδα, τὸ Ἄκτιο, τὴν Ἀμβρακία, τὴ Δωδώνη καὶ τὸ Βουθρωτό, ὅπου ὑπῆρχαν ἱερά τῆς θεᾶς καὶ ἡρώα τοῦ Αἰνεῖα.²⁸

Γιὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τῆς Αἰνειάδας Ἀφροδίτης στὴν Ἥπειρο διατυπώθηκαν διάφορες ἀπόψεις.²⁹ Πιθανότερη θεωροῦμε τὴν ἄποψη τοῦ Δάκαρη³⁰ ὅτι δηλαδὴ ἡ λατρεία τῆς Αἰνειάδας προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἑγεστα τῆς δυτικῆς Σικελίας, ἀπὸ ὅπου τὴν εἰσήγαγε ὁ Πύρρος στὴν Ἥπειρο καὶ τὶς περιοχὲς ποῦ κατέκτησε. Ἡ παρεμβολὴ ὅμως τῆς Ἀμβρακίας καὶ τῆς Δωδώνης στίς περιπέτειες τοῦ Αἰνεῖα κατὰ τὸ θαλάσσιο ταξίδι του στὴν Ἰταλία εἶχε σκοπὸ τὴ σύνδεση τῶν δύο αὐτῶν σημαντικῶν κέντρων, κυρίως ὅμως ἀπέβλεπε νὰ ἀποκτήσει ἡ Ἀμβρακία τοὺς γεναλογικοὺς τοῦ μύθους.³¹

Στὴ μελέτη μας γιὰ τὴ λατρεία τῶν «γυναικείων θεοτήτων στὴν ἀρχαία Ἥπειρο» ὑποστηρίξαμε ὅτι ἡ λατρεία τῆς Αἰνειάδας στὴν Ἀμβρακία³² ἦταν σημαντικὴ κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ὅπως καὶ στὴ Δωδώνη, ὅπου κατὰ μίαν ἄποψη συγχωνεύτηκε μὲ τὴν παλαιότερη λατρεία τῆς θεᾶς.³³

Ἄν καὶ δὲν γνωρίζουμε τὶς ἱστορικὲς περιπέτειες τῆς Ζακύνθου στοὺς χρόνους τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσέα, δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε τὴ

δημοσιεύσεων. C. Carapanos, δ.π., σ. 39-40, πίν. 22 J. Davreux: «*La légende de la prophétesse Cassandre, d'après les textes et les monuments*», Liège 1942, σ. 85-87, P. R. Franke, *Alt-Epirus, und das Königtum der Molosser*, Erlangen 1954 (1955), σ. 38, P. Lévêque, *Pyrrhos*, Paris 1957, σ. 242. Δάκαρη, *Μῦθοι*, σ. 103 κ.ἑ.

25. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. Δάκαρης *Μῦθοι*, σ. 103 μὲ τὴν παλιότερη βιβλιογραφία.

26. Δάκαρη, *Μῦθοι*, δ.π., σ. 111 κ.ἑ.

27. Δάκαρη, *Μῦθοι*, δ.π., σ. 130 κ.ἑ.

28. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Αἰνειάδας Ἀφροδίτης στὴν Ἥπειρο, Δάκαρη, δ.π., σ. 114 κ.ἑ. Βλ. καὶ Σούλη, *Ἡ λατρεία*, δ.π., σ. 44 κ.ἑ.

29. Ὁ Hammond, *Epirus*, σ. 413 κ.ἑ. ὑποστήριξε ὅτι ἡ λατρεία τῆς Αἰνειάδας στὴ Λευκάδα, στὸ Ἄκτιο καὶ στὴν Ἀμβρακία εἶναι πιθανόν ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸν κορινθιακὸ ἀποικισμό καὶ ἀφοῦ τὴν υἱοθέτησαν οἱ ἀποικοὶ, διαδόθηκε στὴ νότια Ἥπειρο.

30. Δάκαρη, *Μῦθοι*, σ. 127 κ.ἑ. μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

31. Δάκαρη, *Μῦθοι*, σ. 123-124.

32. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Αἰνειάδας στὴν Ἀμβρακία, βλ. Σούλη, *Ἡ λατρεία*, σ. 44 κ.ἑ.

33. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Αἰνειάδας στὴ Δωδώνη, βλ. Σούλη, δ.π., σ. 56-57 μὲ τὴν παλιότερη βιβλιογραφία.

σχέση τῶν εἰδήσεών του μέ τήν ἐξάρτηση τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης καί τοῦ Αἰνεΐα ἀπό τήν Ἥπειρο. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύει καί ἡ ἀφιερωματική ἐπιγραφή τοῦ Ζακύνθιου Ἀγάθωνα, τήν ὁποία εἶναι φυσικό νά θεωρήσουμε φιλόφρονα ἀνταπόδοση τοῦ ἀναθέτη στό πολιτικό καί θρησκευτικό ἐνδιαφέρον τοῦ Πύρρου γιά τήν πατρίδα του καί τόν ἴδιο πού τιμήθηκε μέ προξενία.³⁴

Σέ ἡπειρωτική ἐπίδραση καί μάλιστα στούς χρόνους τοῦ Πύρρου ἀποδίδεται ἡ λατρεία τῆς Αἰνεΐαδας καί στή Λευκάδα· εἶναι γνωστό ἄλλωστε ὅτι ἡ νῆσος δόθηκε στόν Πύρρο ὡς προΐκα τῆς Λάνασσας, τῆς θυγατέρας τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν, Ἀγαθοκλῆ.³⁵

Ἕνας ἄλλος σταθμός τοῦ ταξιδίου τοῦ Αἰνεΐα εἶναι τό Βουθρωτό, ὅπου οἱ Τρῶες ἱδρυσαν τή νέα τους πατρίδα, τήν Τροία ἢ τό Ἴλιον καί κοντά στό λιμάνι πού ὀνομαζόταν Ἀγχίσου, ἱερό τῆς Αἰνεΐαδας.³⁶ Ἀπό ἐκεῖ διέπλευσαν τό Ἴόνιο καί ἔφτασαν στήν Ἰταλία.

Ἡ Κέρκυρα, ὅπως προκύπτει ἀπό τόν Διονύσιο τόν Ἀλικαρνασσέα δέν συμπεριλαμβάνεται στίς θαλάσσιες περιπέτειες τῶν Τρῶων, ἡ γειτνίαση ὅμως τῆς νήσου μέ τό Βουθρωτό καί ἡ γεωγραφική της θέση, ὡς ἐνδιάμεσος σταθμός τῆς Ἰταλίας (Θουκ. 1.44.3)³⁷, μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε καί γιά λατρεία τῆς Αἰνεΐαδας στή νῆσο. Ἐξάλλου ἡ Κέρκυρα εἶχε περιέλθει στόν Πύρρο ὡς προΐκα. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύει ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης στή νῆσο καί ἡ συχνή ἀπεικόνιση τῆς θεᾶς σέ κερκυραϊκά νομίσματα τῶν ἐλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων.³⁸

Στούς ἴδιους λόγους, τῇ θρησκευτικῇ δηλαδή πολιτικῇ τοῦ Πύρρου, πρέπει νά ἀποδώσουμε καί τή διάδοση τῆς λατρείας τῆς Διώνης, τῆς κύριας ἡπειρωτικῆς θεότητος³⁹, στήν Κέρκυρα. Ἀλλωστε καί τά πρῶτα νομίσματα τῆς νήσου μέ τήν προτομή τῆς Διώνης ἀνάγονται στούς χρόνους τοῦ Πύρρου (πίν. 6α). Πρόκειται γιά ἀσημένιες καί χάλκινες κοπές πού χρονολογοῦνται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 3ου μέχρι καί τόν 1ο αἰ. π.Χ. καί ἀπεικονίζουν στόν ἐμπροσθέντυπο κεφαλή Διώνης δαφνοστεφῇ καί μέ καλύπτρα, ἐνῶ τόν ὀπισθότυπο κοσμοῦν διάφορα σύμβολα (δελφίни, πῶρα πλοίου κ.ἄ.), πού ἔχουν σχέση μέ τή νῆσο⁴⁰.

34. Γιά τή λατρεία τῆς Αἰνεΐαδας στή Ζάκυνθο σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσέα βλ. Δάκαρη, *Μῦθοι*, σ. 114 κ.ἔ. καί σ. 127.

35. Δάκαρη, *Μῦθοι*, σ. 126 μέ τήν παλιότερη βιβλιογραφία. Βλ. καί P. Lénèque Pyrrhos, σ. 197-199, σχετικά μέ τήν κατάληψη τῆς νήσου ἀπό τόν Ἀγαθοκλή.

36. Πρόκειται γιά τόν Ὀγγησμό (Στραβ. 7.7.5) πού παρατυμολογεῖται ἀπό τό ὄνομα Ἀγχίσης: Δάκαρη, *Μῦθοι*, σ. 115 σημ. 3. Γιά τή λατρεία τῆς Αἰνεΐαδας στό Βουθρωτό τοῦ ἴδιου, δ.π., σ. 114 κ.ἔ.

37. Ὁ Θουκυδίδης 1.44.3 ἐξαίρει τή θέση της «ἅμα δέ τῆς τε Ἰταλίας καί Σικελίας καλῶς ἐφαίνετο αὐτοῖς ἡ νῆσος ἐν παράπλῳ κείσθαι», καί ὁ Πausanias 1.11.6 ἀναφέρει τή σπουδαιότητα τῆς θέσης τῆς Κέρκυρας γιά τό κράτος τοῦ Πύρρου. Σχετικά βλ. καί A. Philippson-E. Kirsten, *Die griechischen Lendschaften II*, I, σ. 202.

38. Γιά τά χάλκινα καί ἀσημένια νομίσματα τῆς Κερκύρας μέ παράσταση τῆς Ἀφροδίτης βλ. τελευταῖα Collection R.H. Evelpidis, *SNG, Grèce, Macedoine-Thessalie-Illyrie-Épire-Corcyre*, Louvain 1975, (στό ἐξῆς Evelpidis, *SNG, Grèce*), σ. LII ἀρ. 1921 καί 1935-1939.

39. Τό θέμα ἀναπτύξαμε στή μελέτη μας γιά τή λατρεία τῶν Γυναικείων Θεοτήτων στήν ἀρχαία Ἥπειρο, δ.π., σ. 78-79.

40. Γιά τά κερκυραϊκά, νομίσματα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων μέ παράσταση της Διώνης P. Gardner,

Μία άλλη κερκυραϊκή λατρεία του Κάσσιου Δία⁴¹ πού αναφέρουν ο Πλίνιος⁴² και ο Σουητώνιος⁴³ και επιβεβαιώνουν τὰ ἀρχαιολογικά εὐρήματα κυρίως τὰ νομίσματα τῆς νήσου⁴⁴ (πίν. 6β) καὶ ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ⁴⁵, ἔχει πιθανότατα ἡπειρωτική προέλευση. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τίς φιλολογικές μαρτυρίες ὑπῆρχαν στὴν πόλη Κασσιόπη⁴⁶ τῆς Κερκύρας, τὴν ὁποία ἱδρυσαν Ἡπειρώτες⁴⁷, ναός καὶ βωμός ἀφιερωμένος στὸν Κάσσιο Δία. Οἱ ἀνασκαφές τοῦ 1970⁴⁸ στοῦ χωριό Κασσώπι ἔφεραν σέ φῶς οἰκοδομικά λείψανα τῆς γνωστῆς μέχρι τότε μόνο ἀπὸ τίς φιλολογικές μαρτυρίες ἀρχαίας Κασσιόπης, τὰ ὁποία δέν ἀπέχουν πολὺ ἀπ' τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ. Στὴν ὑπόθεση αὐτὴ ὁδηγήθηκε ἡ ἀνασκαφὴς ἀπὸ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὸν Δία Κάσσιο μέ στικτὰ γράμματα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. σὲ χάλκινο πινακίδιο⁴⁹.

Ἔτσι μέ βάση τὰ μέχρι τώρα ἀρχαιολογικά εὐρήματα ἡ Κ. Δεσπίνη τοποθετεῖ τὴ λατρεία τοῦ Δία Κάσσιου ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. μέχρι καὶ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ., ὅπως καὶ τὴ ζωὴ τῆς πόλης⁵⁰.

BMC, Thessaly to Aetolia, Bologna 1963 (στό ἐξῆς *BMC, Thessaly*), σ. 133 ἀρ. 298-313, πίν. 23 ἀρ. 17-18, σ. 137 ἀρ. 373-377, πίν. 24 ἀρ. 4-5, σ. 141-142 ἀρ. 434-446, πίν. 24 ἀρ. 13, σ. 144 ἀρ. 472-477, πίν. 24 ἀρ. 16, B. Head, *Historia Numorum*, Oxford 1911, (στό ἐξῆς Head, *HN*²), σ. 327, Evelpidis, *SNG Grèce*, σ. LII ἀρ. 1926 καὶ 1934, 1964-1966 καὶ P. Evelpidis, *A Δελτ.* 18 (1963B² Χρον. σ. 187 ἀρ. 7, πίν. 217 ἀρ. 4 καὶ σ. 187 ἀρ. 13, σ. 188 ἀρ. 17).

41. Γιά τὸν Κάσσιο Δία γενικά Adler, REX, στ. 2265-2267 καὶ W.H. Roscher, *Austführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie II*, στ. 970 κ.έ., καὶ στ. 973 γιὰ τὴ λατρεία του στὴν Κασσιόπη. Βλ. καὶ A. Salac, «Ζεὺς Κάσσιος», *BCH* 46 (1922), σ. 160 κ.έ., A. B. Cook, *Zeus*, II, II, σ. 906 κ.έ., σημ. 3. Σύμφωνα μέ τὴν ἀποψη τῶν περισσότερων ἐρευνητῶν πρόκειται γιὰ ἀνατολικὴ λατρεία, ἡ ὁποία εἰσήλθε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Δῆλο. Στὴν κερκυραϊκὴ Κασσιόπη ταυτίστηκε μέ τὴ λατρεία τοῦ Δία τῆς Κασσιόπης, ἑλληνικοῦ θεοῦ πού πιθανόν συνδεόταν μέ τὸ ὄρος Παντοκράτορα κοντὰ στὴν πόλη. Τέλος ἡ κοινὴ ὀνομασία Κάσσιος καὶ Κασσιόπη ἀποτελοῦν ἐγγύηση γιὰ τὴ δημοτικότητα τῆς λατρείας στὴν περιοχή.

Τὸ ἴδιο ὅμως λατρευτικὸ ἐπίθετο κατὰ μία ἀποψη ἔφερε καὶ ὁ Ζεὺς τῆς Ἡπειρωτικῆς πόλης Κασσώπης. Σχετικά N.G.L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, σ. 394.

42. Πλίνιος, *HN* 4, 52.

43. Σουητ., *Ner.* 22. Γιά τὴ λατρεία τοῦ Κάσσιου Δία τῆς Κασσιόπης βλ. καὶ Cook, *Zeus*, δ.π., σ. 906 σημ. 3 μέ ἐπιγραφικές καὶ φιλολογικές μαρτυρίες.

44. *BMC*, Thessaly, δ.π., σ. 153 ἀρ. 570, πίν. 25³ καὶ σ. 155 ἀρ. 587-597 καὶ 598-600, πίν. 257⁸⁹ βλ. καὶ Evelpidis, *SNG*, Grèce, πίν. LIII ἀρ. 2001 καὶ πίν. LIV, ἀρ. 2006, 2011, 2016 καὶ 2019.

45. Οἱ ἀνασκαφές στοῦ χωριό Κασσώπι τῆς Κερκύρας ἀποκάλυψαν λείψανα οἰκοδομημάτων τῆς ἀρχαίας πόλης Κασσιόπης, ὅπως καὶ εὐρήματα, τὰ ὁποία ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ δημόσια κτήρια καὶ γιὰ τὸ ἱερό τοῦ Κάσσιου Δία. Σχετικά Κ. Κώστογλου-Δεσπίνη, «Ἀνασκαφὴ εἰς Κασσιόπην Κερκύρας», *AAA IV*, (1971), 2, σ. 202 κ.έ., τῆς ἴδιας *A Δελτ.* 26 (1971) B², σ. 347-349.

46. Γιά τὴν ἀρχαία Κασσιόπη REX², στ. 2314 λ. Kassiope (Büchner) καὶ στ. 2315 λ. Kassiopeia (Bubbe). Βλ. καὶ Cook, *Zeus*, δ.π., σ. 906-907, σημ. 3.

47. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Α. Μουστοξύδη γιὰ τὴν ἱδρυση τῆς Κασσιόπης ἀπὸ Ἡπειρώτες ἀποίκους ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἐρευνητές. Σχετικά *AAA IV* (1971), σ. 206 μέ βιβλιογραφία.

48. Γιά τὴν ἀνασκαφὴ βλ. Κ. Κώστογλου-Δεσπίνη, *AAA IV* (1971) σ. 202-206 καὶ τῆς ἴδιας, *A Δελτ.* 26 (1971) B², σ. 347-349.

49. Τὸ χάλκινο πινακίδιο μέ τὴν ἐπιγραφή ΘΕΩ ΚΑC/CIΩ ΠΑΡΑ/ΑΜΑΧΙΟΥ ἔφερε δύο ὁπές γιὰ τὴν ἀνάρτησή του: *AAA IV* (1971), δ.π., σ. 202-203 καὶ *A Δελτ.* 16 (1971) B², σ. 348-349.

50. *AAA IV* (1971), δ.π., σ. 205-206. Βλ. καὶ Cook, *Zeus*, δ.π., σ. 906 σημ. 3.

Σύμφωνα όμως με την άποψη άλλων έρευνητών πού αποδίδουν την ίδρυση της Κασσιόπης στους χρόνους του Πύρρου⁵¹, είναι πολύ πιθανόν ή λατρεία του Δία Κάσσιου νά εισήχθη στην Κέρκυρα τόν 3ο αϊ. π.Χ. καί νά οφείλεται στη θρησκευτική πολιτική του Ήπειρώτη βασιλιά. Άλλά τό θέμα χρήζει περαιτέρω έρευνας από την έλλειψη επαρκών ανασκαφικών πληροφοριών. Όστόσο αναθηματική έπιγραφή στον Δία Κάσσιο του 2ου αϊ. π.Χ. χαραγμένη σέ κιονίσκο πού βρέθηκε στό Βουθρωτό υποδηλώνει λατρεία του θεού μέ την ιδιότητα του προστάτη της ναυσιπλοΐας⁵². Η λατρεία μεταφέρθηκε στό Βουθρωτό πιθανότατα από την άντικρυνή Κασσιόπη, όπου καί ιερό του θεού⁵³.

Έτσι παρατηρούμε άμοιβαίες επιδράσεις στη λατρεία πολλών θεοτήτων στην Ήπειρο καί τά Ίόνια νησιά, πού οφείλονται σέ πολλούς παράγοντες: όπως ή γειτνίαση των δύο αυτών γεωγραφικών χώρων, την κοινή κορινθιακή καταγωγή πολλών πόλεων, τόν άποικισμό των ήπειρωτικών άκτών από τους Κερκυραίους⁵⁴, αλλά καί σέ πολιτικούς καί κοινωνικούς λόγους, όπως οί λατρείες στην εποχή του Πύρρου⁵⁵.

51. C. Bursian, *Geographie von Griechenland II*, 1868-1872, σ. 362. Ός πιθανό χρόνο ίδρυσης της Κασσιόπης καί ο Καλλιγάς θεωρεί τόν 3ο π.Χ., *Atti del Convegno Internazionale, Grecia, Italia e Sicilia nell'VIII e VII sec. A.C.* Atene 15-20, Ottobre 1979, Roma, 1984, σ. 60.

52. A. de Franciscis, *Rend Acc Napoli* 21 (1941), σ. 275-290. Για την έπιγραφή βλ. REG 57 (1944), σ. 213 καί SEG 23 (1968) άρ. 477, σ. 163.

53. Για τη λατρεία του Κάσσιου Δία στην Κασσιόπη βλ. AAA IV (1971), δ.π., σ. 202 κ.έ. μέ την παλιότερη βιβλιογραφία.

54. Για τόν άποικισμό των δυτικών Ήπειρωτικών άκτών από την Κέρκυρα (Θουκ. 3. 85) βλ. καί A. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, II, I, 1956, σ. 208, R. Beaumont, *JHS* 72 (1952), σ. 63, E. Lepore, *Ricerche sull'Antico Epiro*, Napoli 1962, σ. 133-136, ο όποιος την εγκατάσταση κερκυραϊκών άποικιών στην Ήπειρο τοποθετεί πρίν από την εποχή των Κυψελιδών, στό β΄ μισό του 7ου αϊ. π.Χ.

Για τόν άποικισμό της Έπιδάμνου από Κορίνθιους καί Κερκυραίους αναφέρει ο Θουκυδίδης (1.24.2) βλ. καί E. Will, *Korinthiaka*, Paris 1955, σ. 371 κ.έ. J. B. Salmon, *Wealthy Corinth*, Oxford 1984, σ. 211 κ.έ. καί για την κερκυραϊκή Περαιά (Θουκ. 3.85.2), όπου οί Κερκυραίοι κατείχαν μία ή περισσότερες βάσεις. Βλ. Σ. Δάκαρη, *Θεσπρωτία*, δ.π., σ. 34 παράγραφος 93 κ.έ. καί σ. 77 παράγραφος 224, ο όποιος την τοποθετεί στη χερσόνησο της Λυγιάς. Πρβλ. καί N.G.L. Hammond, *Epirus*, σ. 99, 101, 499-500, 552, ο όποιος υποστηρίζει ότι βρισκόταν στό Έξαμίλι του Βουθρωτού. Γενικά παρατηρούνται άμοιβαίες επιδράσεις μεταξύ των δύο αυτών γεωγραφικών χώρων καί κυρίως μεταξύ Ήπειρου καί Κερκύρας.

Ένδεικτικά αναφέρουμε τόν κοινό νομισματικό τύπο της αγελάδας πού θηλάζει μοσχάρι πού άπαντά στην Κέρκυρα από τόν 6ο αϊ. π.Χ. καί στις άποικίες της Άπολλωνίας καί Δυρράχιο από τόν 4ο αϊ. π.Χ. Για τους κερκυραϊκούς στατήρες *BMC*, Thessaly, δ.π., σ. 115 κ.έ. Βλ. καί Άλ. Σπετσιέρη-Χωρέμη, «Θησαυρός Άργυρών κερκυραϊκών στατήρων» *Α Έφημ.* 1981, σ. 52 κ.έ. καί για τους στατήρες της Άπολλωνίας καί του Δυρραχίου, *BMC*, Thessaly, δ.π., σ. 56 κ.έ.

Όμοιότητες διαπιστώνονται επίσης καί σέ πήλινα κερκυραϊκά ειδώλια μέ άντίστοιχα από τό Νεκρομαντείο του Άχέροντα, σχετικά Κ. Πρέκα - Άλεξανδρή, «Κερκυραϊκά ένθρονα ειδώλια από τη συλλογή Καραπάνου», *Α Δελτ.* 32 (1977), *Μελ. Α*, σ. 151, όπως καί σέ σφραγίσματα άγνύθων από τό Νεκρομαντείο του Άχέροντα, πού εικονίζουν κισσόφυλλα μέ κερκυραϊκά νομίσματα πού φέρουν τό ίδιο έμβλημα. Βλ. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, «Άγνύθες από τό Νεκρομαντείο του Άχέροντα» *Αωδώνη Ι Β΄* (1983), σ. 24.

55. Για τη θρησκευτική πολιτική του Πύρρου βλ. Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 114 κ.έ. μέ την παλιότερη βιβλιογραφία.

Σέ μιὰ ἀπὸ τίς παραπάνω αἰτίες πρέπει νά ἀποδώσουμε τή λατρεία τῆς ᾽Αρτεμης στή Λευκάδα, ἡ ὁποία πιθανόν συνδέεται μέ ἡπειρωτική λατρεία σύμφωνα μέ τό χωρίο τοῦ Καλλιμάχου τοῦ Κυρηναίου⁵⁶. Ἡ ἀφήγηση γιά τή Λευκαδία ᾽Αρτεμη ἀνήκει στά «Αἷτια» καί ἀνάγεται σέ σπάνια περίπτωση ἐθίμου ἢ λατρείας τῆς θεᾶς, ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητής Σκιαδᾶς, στόν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ ἀνασύνθεση τοῦ κειμένου⁵⁷. Ἡ Λευκαδία ᾽Αρτεμη ἔφερε στήν κεφαλὴ γουδί, διότι ᾽Ηπειῶτες ληστές ἀφήρεσαν τό χρυσό στεφάνι καί τοποθέτησαν τό γουδί. Ὁ ποιητής στηρίζεται σέ λατρευτικά δεδομένα ἢ σέ πληροφορίες. Τήν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει ἡ ἀπεικόνιση τῆς θεᾶς σέ ἀσημένια καί χάλκινα νομίσματα τῆς Λευκάδας πού κόπηκαν μετὰ τό 168 π.Χ.⁵⁸ καί στά ὁποῖα ἡ θεά φέρει στήν κεφαλὴ μηνίσκο, σύμβολο τῆς ᾽Αρτεμης Σελαναίας (Εὐριπ. Φοῖν. 176). Εἶναι φανερό ὅτι ὁ μῦθος βασίζεται σέ λαϊκὴ παρερμηνεία τοῦ ἀντικειμένου πού ἔφερε ἡ θεά, δηλαδή τοῦ μηνίσκου καί ἡ ἐπιλογή ἀπὸ τόν Καλλιμάχο ὀφείλεται σέ σκωπτικὴ διάθεση τοῦ ποιητῆ⁵⁹.

Μέ μηνίσκο στήν κεφαλὴ εἰκονίζεται ἡ θεά καί σέ πῆλινο ἀναθηματικὸ πινακίδιο ἀπὸ τὴν Ἰθάκη τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως καί σέ θραῦσμα προτομῆς πού βρέθηκε στό σπήλαιο Μελισσᾶνης στή Σάμη τῆς Κεφαλληνίας⁶⁰. Μὲ ὅμοιο τρόπο εἰκονίζεται ἡ θεά σέ χάλκινο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τό Ὠρικό τῆς ᾽Ηπείρου τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων⁶¹, τό ὁποῖο ὁ Ugolini⁶² θεωρεῖ ὅτι ἀποδίδει τὴ συγγενικὴ θεότητα τῆς μονοπρόσωπης Ἑκάτης, χωρὶς ὅμως νά ἀποκλείει καί τὴν περίπτωση τῆς ᾽Αρτεμης Σελαναίας. Εἶναι γνωστὴ ἐξάλλου ἡ σχέση γενικά τῆς ᾽Αρτεμης μέ τὴ Σελήνη⁶³.

Στὴ μελέτη μας «γιά τὴ λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων στήν ἀρχαία ᾽Ηπειρο» καί «τοῦ ᾽Απόλλωνα ᾽Αγυεία»⁶⁴ διαπιστώσαμε πολλές κοινὲς λατρεῖες κυρίως στὶς κορινθιακὲς ἀποικίες τῆς ᾽Ηπείρου καί τῶν Ἰονίων νήσων⁶⁵.

Ἀπὸ αὐτὲς ἰδιαίτερη θέση κατέχει ἡ λατρεία τοῦ ᾽Απόλλωνα στήν ᾽Αμβρακία,

56. Γιά τόν Καλλιμάχο τόν Κυρηναῖο, σημαντικὸ ποιητὴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων πού ἔγραψε στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. βλ. Α. Δ. Σκιαδᾶ, ᾽Αρτεμις Λευκαδία, *Ἑταιρεία Λευκαδικῶν Μελετῶν*, τ. Α, 1971, σ. 11 σημ. 1-3 μέ πλούσια βιβλιογραφία γιά τό ἔργο τοῦ ποιητῆ.

57. Ὁ.π., σ. 11 κ.ἑ.

58. Γιά τὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα ἐσφαλμένα εἶχαν ἀποδοθεῖ ἀπὸ τόν Curtius στό *Hermes* 10 (1876), σ. 243 στήν ᾽Αφροδίτη Αἰνεαῖδα βλ. *BMC, Thessaly*, σ. 179 κ.ἑ., πίν. 28 ἀρ. 15-16 καί πίν. 29 ἀρ. 1. Βλ. καί *SNG, Copenhagen* 1943, *Epirus-Acarnania*, πίν. 9, ἀρ. 381. Βλ. καί ᾽Α. Σκιαδᾶ, «᾽Αρτεμις Λευκαδία», ὅ.π., σ. 19 σημ. 27 καί Π. Καλλιγᾶ, «Ἀρχαιολογικά εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἰθάκη», *Κεφαλληνιακὰ Χρονικά* 3 (1978-1979), ᾽Αργοστόλι 1979, σ. 54 σημ. 30, ὁ ὁποῖος ταυτίζει τὴν παράσταση τῶν νομισμάτων μέ τό λατρευτικὸ ἀγαλμα τῆς ᾽Αρτεμης Λευκαδίας.

59. Σκιαδᾶ, ὅ.π., σ. 18 καί Καλλιγᾶ, ὅ.π., σ. 54.

60. Π. Καλλιγᾶ, ὅ.π., σ. 53, 54 καί σημ. 31. Γιά τὴν πῆλινη προτομὴ πού βρέθηκε στό σπήλαιο τῆς Κεφαλονιάς βλ. καί Γ. Δοντᾶ, *Α Ἑφημ.* 1964, σ. 32, πίν. 7β.

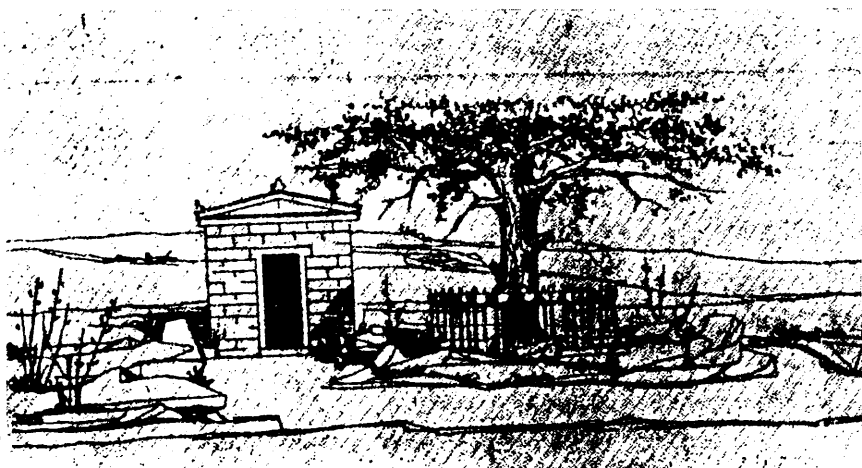
61. Γιά τό ἀγαλμάτιο βλ. L. M. Ugolini, *Albania Antica* I, Roma-Milano 1927, σ. 100-101 ἀρ. 77, εἰκ. 77, Σούλη, ᾽Η λατρεία, σ. 82, εἰκ. 34β καί Π. Καλλιγᾶ, ὅ.π., σ. 54 σημ. 31.

62. Γιά τὴν ἀπόδοση στήν ᾽Αρτεμη Σελαναία ἡ μονοπρόσωπη Ἑκάτη Ugolini, ὅ.π., σ. 100-101.

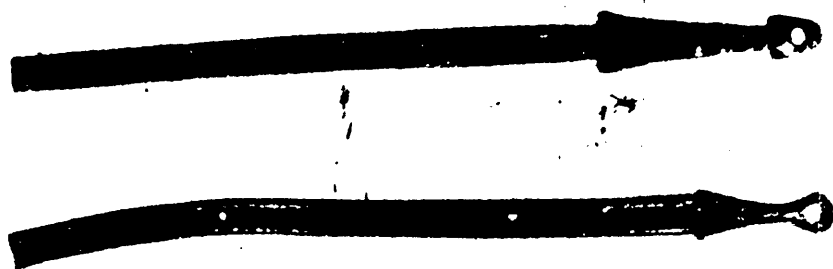
63. Σχετικά *RMLI*, I στ. 571, M. Nilsson, *GGRI*, München 1967, σ. 495, 669.

64. Βλ. Χ. Τζουβάρα-Σούλη, «Λατρεία τοῦ ᾽Απόλλωνα ᾽Αγυεία στήν ᾽Ηπειρο», *Δωδώνη*, τ. ΙΓ' (1984), σ. 427-442 καί πίν. 1-14.

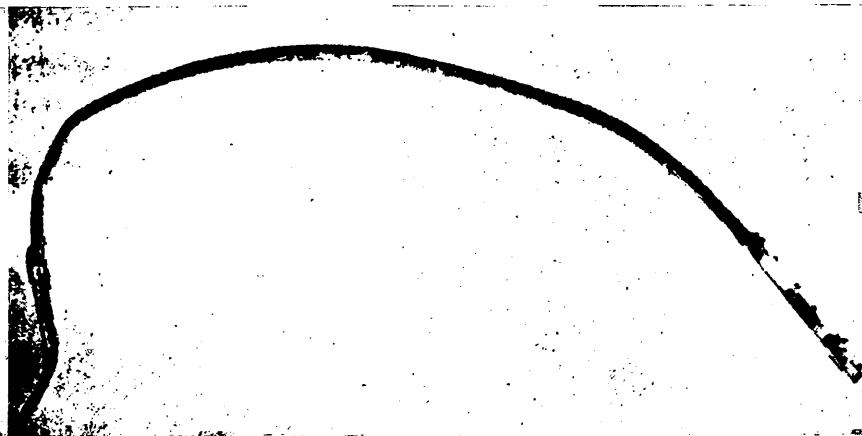
65. Γιά τόν κορινθιακὸ ἀποικισμό τῆς ᾽Ηπείρου καί τῶν Ἰονίων νήσων J.G. O'Neill, *Ancient*

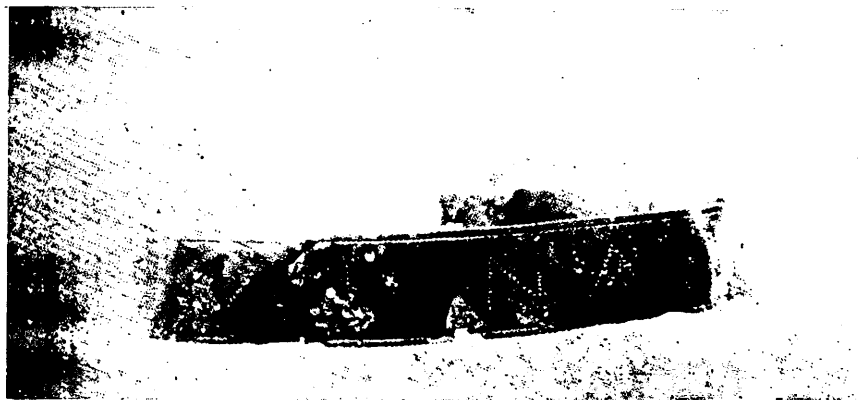
Εικ. 1α. Ὁ περίβολος μέ τούς τρίποδες καί τή δρῦ στό ἱερό τῆς Δωδώνης τόν 8ο αἰ. π.Χ.
(Δάκαρη, Ὀδηγός Δωδώνης, εἰκ. 6).

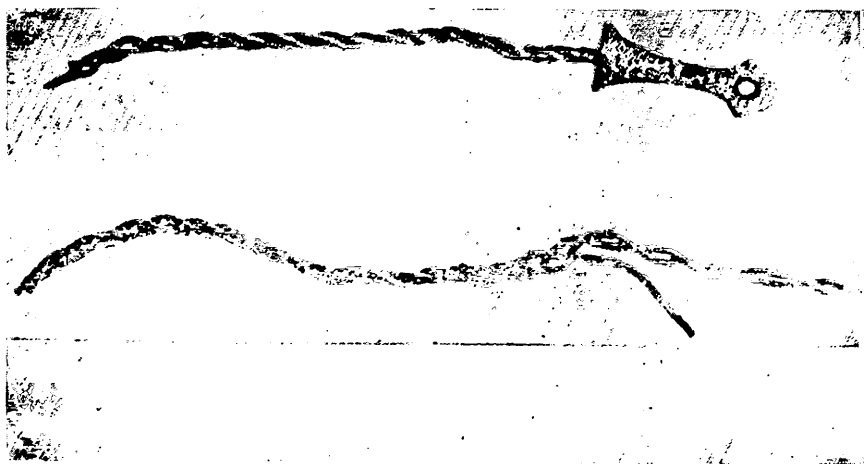
Εἰκ. 1β. Χάλκινες μαστίγες τοῦ κερκυραϊκοῦ ἀναθήματος στό ἱερό τῆς Δωδώνης.

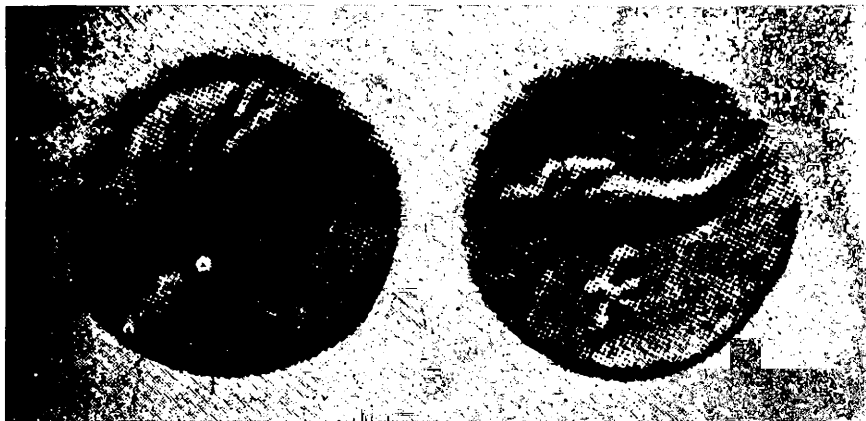
Εἰκ. 2α. Χάλκινη μαστίγα τοῦ κερκυραϊκοῦ ἀναθήματος στό ἱερό τῆς Δωδώνης.

Είκ. 4α-β. Ἐνεπίγραφο χάλκινο ἔλασμα τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἀφιερώμα τῶν κατοίκων τῆς Κεφαλληνιακῆς πόλης-κράτους Πάλης στὸν Δία Νάιο τῆς Δωδώνης. (Ἐθνικὸ Ἀρχαιολ. Μουσεῖο Ἀθηνῶν: Συλλογὴ Κ. Καραπάνου, Ἀρ. Εὑρ. Καρ. α.α.).

Είκ. 2β. Χάλκινη μάλιστα ἀπὸ τό ἱερό τοῦ Κορύνθου Ἀπόλλωνα στό Λογγά Μεσσηνίας.

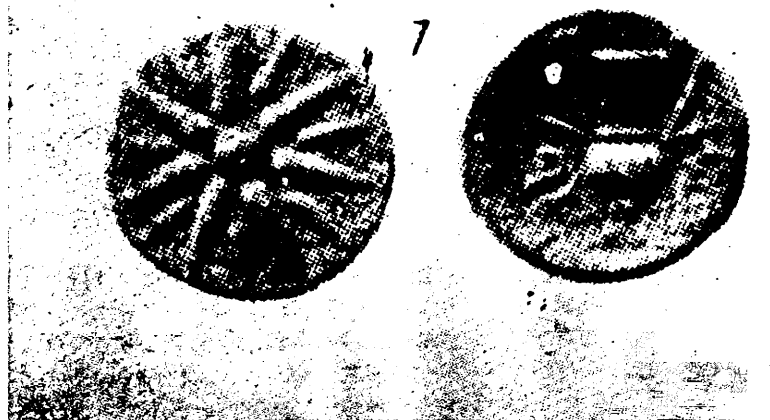
Εικ. 6α. Χάλκινο νόμισμα τοῦ 300-229 π.Χ. με κεφαλὴ Διώνης στὸν ἔμπροσθότυπο καὶ πρῶρα πλοίοι στὸν ὀπισθότυπο: Μονογράφημα.

Εικ. 6β. Χάλκινο νόμισμα Κερκύρας τῶν ἐτῶν 48 π.Χ. - 138 μ.Χ., με παράσταση Ἀπόλλωνα στὸν ἔμπροσθότυπο καὶ ἐπιγραφή ΚΟΡΚΥΡΑ στὸν ὀπισθότυπο ὁ Ζεὺς Κάσσιος με σκῆπτρο καὶ ἐπιγραφή (ΖΕΥC) ΚΑΣΙΟC.

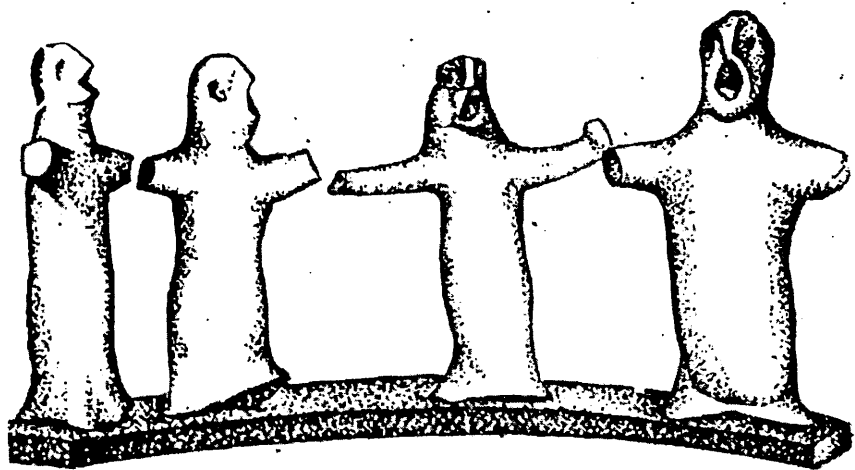
Εικ. 7α. Χάλκινο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν με τοὺς πῖλους τῶν Διοσκούρων στὸν ἔμπροσθότυπο καὶ τὸ ἀστρικό σύμβολο στὸν ὀπισθότυπο. Ἐπιγραφή ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ.

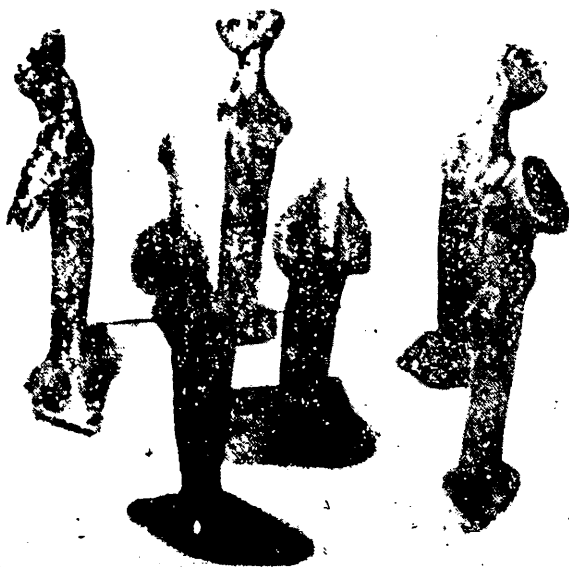
Είκ. 7β. Χάλκινο νόμισμα τῆς Κερκύρας τῶν ἐτῶν 300-229 π.Χ. με τὸ ἀστρικό σύμβολο τῶν Διοσκούρων στὸν ἐμπροσθότυπο καὶ κἀνθαρο στὸν ὀπισθότυπο.

Είκ. 8α. Πῆλινα εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Κόρινθο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. πού εἰκονίζουν κύκλιο χορό με ἀϋλητή.

Είκ. 8β. Κύκλιος χορός με αὔλητή ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία, 4ος αἰ. π.Χ.

Είκ. 9. Κύκλιος χορός με αὔλητή ἀπὸ τὸ Σπήλαιο Ἀσβότρυπα Λευκάδας.

τή σπουδαιότερη ἀποικία στήν Ἡπειρο καί σημαντικό πολιτιστικό κέντρο στ' ἀρχαϊκά, κλασικά καί ἑλληνιστικά χρόνια, πού συνέβαλε στή διάδοση πολλῶν λατρεϊῶν στίς γειτονικές περιοχές⁶⁶. Ὁ θεός λατρεύτηκε ὡς Πύθιος καί Ἀγνιεύς ἀπό τά ἀρχαϊκά χρόνια μέχρι καί τόν 1ο αἰ. π.Χ.⁶⁷. Μέ τά ἴδια λατρευτικά ἐπιθέτα γνώρισε σημαντική λατρεία καί στήν Κέρκυρα⁶⁸ στούς ἴδιους χρόνους, ὅπως καί στήν Ἀπολλωνία⁶⁹, στήν ὁποία λατρεύτηκε ὡς Ἀγνιεύς.

Σέ κορινθιακή ἐπίσης ἐπιρροή ἀποδίδει ὁ Καλλιγᾶς⁷⁰ τή λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Ἰθάκη, ὅπου τό ἱερό του στόν Ἀετό ἦταν κέντρο πολυσύχναστο ἤδη ἀπό τόν 9ο αἰ. π.Χ. καί τήν συνδέει μέ τίς ἀποικιακές δραστηριότητες τοῦ θεοῦ, ὡς Ἀρχηγέτη⁷¹.

Μέ τούς κορίνθιους ἀποίκους πιθανότατα πρέπει νά συνδέεται ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα στή Λευκάδα, ὅπου ὁ θεός λατρεύτηκε ὡς Λευκάτης ἀπό τόν 5ο αἰ. π.Χ. μέχρι καί τά ρωμαϊκά χρόνια⁷².

Μιά ἄλλη λατρεία πού ὀφείλεται στούς κορινθίους ἀποίκους εἶναι τῆς Ἀθηνᾶς Χαλινίτιδας. Ἡ θεά λατρεύτηκε σέ πολλές πόλεις τῆς Ἡπείρου, κυρίως τίς κορινθιακές ἀποικίες Ἀμβρακία, Ἐπίδαμνο⁷³, ὅπως καί τή Λευκάδα⁷⁴, τήν

Corinth, Baltimore 1930, σ. 148 κ.έ., E. Will, *Korinthiaka*, Paris 1955, σ. 517 κ.έ., A. J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester 1964, σ. 118 κ.έ. καί τελευταῖα J. B. Salmon, *Wealthy Corinth*, Oxford 1984, σ. 209 κ.έ.

66. Γιά τή λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Ἀμβρακία βλ. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, ὁ.π., σ. 427 κ.έ., μέ τήν παλιότερη βιβλιογραφία, τῆς ἴδιας «Κορινθιακές ἐπιδράσεις στή λατρεία τῆς ἀρχαίας Ἡπείρου», Ἀνακοίνωση στό Γ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (8-15 Σεπτεμβρίου 1985), ὑπό ἐκτύπωση.

Ἡ συχνή ἀπεικόνιση τοῦ θεοῦ στίς ἀσημένιες καί χάλκινες κοπές τῆς Ἀμβρακίας (*BMC*, Thessaly), ὁ.π., σ. 94-99 καί οἱ φιλολογικές καί ἐπιγραφικές μαρτυρίες συνηγοροῦν γιά τή σπουδαιότητα τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνα. Βλ. καί P. Cabanes - J. Andreou «Le règlement frontalier entre les cités d'Ambracie et de Charadros», *BCH* 109 (1985) I. Etudes, σ. 499 κ.έ.

67. Γιά τή λατρεία τοῦ Πυθίου καί Ἀγνιῆς στήν Ἀμβρακία βλ. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, ὁ.π., σ. 427 κ.έ. καί P. Cabanes-J. Andreou, ὁ.π., σ. 499 κ.έ.

68. Σχετικά Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, ὁ.π., σ. 439-440 μέ τήν παλιότερη βιβλιογραφία.

69. Σχετικά Φρ. Τζουβάρα-Σούλη, ὁ.π., σ. 435-436 μέ τήν παλαιότερη βιβλιογραφία.

70. Π. Καλλιγᾶ, *Κεφαλληνιακά Χρονιά* 3 (1978-79), ὁ.π., σ. 61 καί τοῦ ἴδιου, «Κέρκυρα, Ἀποικισμός καί Ἔπος», *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell'VIII e VII Sec. A.C.*, Atene 15-20 Ottobre 1979, Roma 1984, σ. 63.

71. Γιά τή λατρεία τοῦ Ἀρχηγέτη καί σέ ἄλλες κορινθιακές ἀποικίες ὅπως στίς Συρακοῦσες βλ. T. J. Dunbabin, *The Western Greeks*, Oxford 1948, σ. 9, 51, 177, 181 καί 194.

72. Γιά τή λατρεία τοῦ Λευκάτη Ἀπόλλωνα στή Λευκάδα (Θουκ. 39.4.2. Στραβ. 10.9, Ἑλλην. Ἀνθολ. 6.251), βλ. σχετικά Oberhammer, *Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas im Altertum*, München 1887, σ. 223 κ.έ., W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka*, τ. I (1927), Osnabrück 1965, σ. 271 κ.έ. Γιά τά νομίσματα τοῦ 4ου καί 2ου αἰ. π.Χ. μέ παράσταση τοῦ Ἀπόλλωνα *BMC*, Thessaly, ὁ.π., σ. 178 ἀρ. 68-76, πίν. 28 ἀρ. 11-13 καί σ. 186-187 ἀρ. 171-191, πίν. 31, ἀρ. 5-6. Σχετικά γιά τόν Λευκάτη Ἀπόλλωνα βλ. καί τελευταῖα Π. Γ. Ροντογιάννη, Ἱστορία τῆς νήσου τῆς Λευκάδος, Ἑταιρεία Λευκαδικῶν Μελετῶν, τ. Α', Ἀθήνα 1980, σ. 257 κ.έ. καί σ. 247, ὁ ὁποῖος συνδέει τήν ἵδρυση τοῦ ἱεροῦ μέ τόν κορινθιακό ἀποικισμό τῆς νήσου.

73. Γιά τή λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς στήν Ἡπειρο βλ. Σούλη, Ἡ λατρεία σ. 5 κ.έ.

74. Γιά τούς ἀσημένιους στατήρες τῆς Λευκάδας μέ παράσταση Πηγάσου καί Ἀθηνᾶς Χαλινίτιδας, B. Head, *BMC, Corinth, Colonies of Corinth*, κ.τ.λ., σ. 125-134, πίν. 34 ἀρ. 1-20, πίν. 35 ἀρ. 1-26, πίν. 36,

Κέρκυρα⁷⁵, αλλά και σέ πόλεις τῆς Αἰτωλοακαρνανίας⁷⁶.

Στὴν Ἰθάκη, περιοχὴ μέ ἐντονὴ τὴν κορινθιακὴ ἐπίδραση, ἡ Ἀθηνᾶ γνώρισε ἐπίσης σημαντικὴ λατρεία ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ., ὅπως μαρτυρεῖ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, χαραγμένη σέ ὀρθογώνιο βᾶθρο. Πρόκειται γιὰ ἀφιέρωση τῶν περιπόλων στὴν Ἀθηνᾶ Πολιάδα καὶ τὴν Ἥρα Τελεία⁷⁷. Στούς ἴδιους χρόνους ἀνέρχεται ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς στὴ Λευκάδα, ὅπως μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὴ θεὰ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., σέ χάλκινη περικεφαλαία μέ γράμματα τοῦ κορινθιακοῦ ἀλφαβήτου⁷⁸.

Κορινθιακῆς καταγωγῆς θεωρήσαμε ἐπίσης καὶ τὴ λατρεία τῆς Ἀρτεμης Ἀγροτέρας στὴν Ἥπειρο καὶ τὴν Κέρκυρα⁷⁹. Ἐνα μάλιστα πῆλινον εἰδῶλιον τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία, πού εἰκονίζει τὴν Ἀρτεμὴ ὄρθια μέ ἐλάφι στό στήθος⁸⁰, παρουσιάζει στενὴ ὁμοιότητα μέ πῆλινα εἰδῶλια τῆς θεᾶς ἀπὸ τό μικρὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτεμης στὴν Κέρκυρα.⁸¹ Ὁ Rey⁸² δέχεται τὴν κερκυραϊκὴ

ἀρ. 1-25. Βλ. καὶ A. Graham, δ.π., σ. 121. Ἡ Λευκάδα ἔκοψε τὰ πρῶτα νομίσματα λίγο πρὶν τὸ 500 π.Χ. καὶ οἱ νομισματικοὶ τῆς τύποι δείχνουν στενὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Κόρινθο: Σχετικά J. B. Salmon, *Walthy Corinth*, Oxford 1984, σ. 271.

75. Τὰ μέχρι τώρα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα πού ἔχουν σχέση μέ τὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Κέρκυρα εἶναι πενιχρά. Σχετικά Γ. Δοντᾶ, *Α Δελτ.* 18 (1963) Χρον. Β², σ. 185 κ.ἐ. πίν. 215α, τοῦ ἴδιου, Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας, Ἀθῆναι 1970, σ. 17. Γιὰ τοὺς ἀσημένιους στατήρες τῆς Κερκύρας μέ παράσταση Ἀθηνᾶς καὶ Πηγάσου βλ. Head, *BMC, Corinth*, δ.π., σ. 112, πίν. 30 ἀρ. 1-4.

Μιά ἄλλη λατρεία πού ἀπαντᾷ στὴν Ἥπειρο καὶ τὴν Κέρκυρα καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν Κόρινθο εἶναι τῆς Ἀθηνᾶς Φοινίκης. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς στὴν Κόρινθο Χρ. Καρδαρά, *AAA III, I*, 1970, σ. 95-97 καὶ τελευταῖα Ch. K. Williams II, *Pre-Roman Cults in the area of the forum of Ancient Corinth*, Pennsylvania 1978, σ. 54-55 καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μῆνα Φοινικαίου στὴν Κόρινθο καὶ τίς κορινθιακὲς ἀποικίες Κέρκυρα καὶ Ἀμβρακία St. Dow, *Corinthiaka*, «The Month Phoinikaios» *AJA* 46 (1942), σ. 69-72 καὶ T. Cabanes - J. Andreou, *BCH* 103 (1985), σ. 536.

76. Γιὰ τοὺς ἀσημένιους στατήρες πολλῶν αἰτωλοακαρνανικῶν πόλεων μέ παράσταση τῆς Ἀθηνᾶς Χαλινίτιδας Head, *BMC, Corinth*, σ. 114, 115, 122-123, 139-140, F. Imhoof-Blumer, *Die Münzen Akarnaniens*, Wien 1878, σ. 4-13, E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II, 4, σ. 43-48, 81-98, 101-108 καὶ 111-120.

Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ θεωρία τῶν νομισμάτων C. Busolt-H. Swoboda, *Griechische Staatskunde II*, München 1926, σ. 1409 κ.ἐ. Βλ. καὶ Graham, δ.π., σ. 127 καὶ σημ. 3.

77. Τὴν ἐπιγραφή δημοσίευσε ἡ Jeffery στό *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1961 (1963), σ. 231 καὶ 234 ἀρ. 3. Βλ. καὶ Π. Καλλιγᾶ, *Α Δελτ.* 28 (1973), Χρον. σ. 428, πίν. 387, 8 καὶ τοῦ ἴδιου, *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978-79), δ.π., σ. 52-53.

78. L. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1961, σ. 227, 229, πίν. 44 ἀρ. I καὶ M. Guarducci, *Epigrafia Greca I*, Roma 1967, σ. 293-294, εἰκ. 188.

79. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀγροτέρας Ἀρτεμης βλ. Σούλη, Ἡ λατρεία, σ. 18 κ.ἐ., τῆς ἴδιας, Κορινθιακὲς ἐπιδράσεις στὴ λατρεία τῆς ἀρχαίας Ἥπειρου, δ.π., ὑπὸ ἐκτύπωση.

80. L. Rey, *Albania I*, 1925, σ. 20, εἰκ. 20D. Βλ. καὶ Σούλη, Ἡ λατρεία, σ. 39 καὶ σημ. 283.

81. Ἡ Ἀρτεμὴ λατρεύτηκε ἰδιαίτερα στὴν Κέρκυρα, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, ὁ ναός, ὁ ἀφιερωμένος στὴ θεὰ καὶ τό πλῆθος τῶν πῆλινων εἰδῶλων πού ἀπεικονίζουν τὴν Ἀρτεμὴ κυνηγῶ. Σχετικά *CIG II*, I, ἀρ. 1849, 1934, *IG IX*, I (Dittenberger) ἀρ. 706, H. Lechat, *BCH* 15 (1891), σ. 25 κ.ἐ., W. Rouse, *Greek votive offerings*, Cambridge 1902, σ. 304-305, R. Higgins, *Greek Terracottas*, London 1967, σ. 85, E. Simon, *Die Götter der Griechen*, München 1969, σ. 170-172, Γ. Δοντᾶ, Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας, δ.π., σ. 28, 32-33, 55-56, πίν. 21α-β.

82. L. Rey, *Albania*, I, 1925, σ. 22 σημ. 48.

προέλευση τοῦ ἡπειρωτικοῦ αὐτοῦ εἰδωλίου ἂν καί ὅπως εἶναι γνωστό πολλά κερκυραϊκά εἰδώλια τῆς Ἑρμιᾶς ἀντέγραφαν κορινθιακοὺς τύπους⁸³, γεγονός πού ἐνισχύει τὴν κοινὴ καταγωγὴ τῆς λατρείας.

Μὲ τὴν κορινθιακὴ λατρεία τῆς Ἑρμιᾶς στὴν Ἑπειρὸ καὶ στὴν Κέρκυρα συνδέεται ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου⁸⁴. Παράλληλῃ λατρεία γνώρισαν οἱ δύο θεοὶ στὸν Κόρινθο (Παυσ. 2.2.6) καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς μὲ κορινθιακὴ ἐπίδραση, ὅπως τὴν Κάλυδωνα⁸⁵. Τῇ λατρείᾳ ἐξάλλου τοῦ Διονύσου στὴν Κέρκυρα καὶ τίς Συρακοῦσες⁸⁶ ὁ Lisle⁸⁷ ἀποδίδει στοὺς κορίνθιους ἀποίκους.

Κορινθιακῆς προέλευσης πιθανόν εἶναι ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης στὴν Ἑπειρὸ καὶ τὴν Κέρκυρα τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., ὅπως μπορούμε νὰ υποθέσουμε ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ μελέτη πηλινῶν εἰδωλίων τῆς Ἀμβρακίας, τῆς Ἀπολλωνίας, τοῦ Ὁρικοῦ, τῆς Κερκύρας μὲ ἀντίστοιχα κορινθιακά πού εἰκονίζουν πιθανότατα τὴ θεά⁸⁸. Τὴν κορινθιακὴ καταγωγὴ τῆς λατρείας τῆς θεᾶς δέχεται ἐξάλλου καὶ ὁ Δοντάς, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει καὶ τὴ σπουδαιότητά της⁸⁹.

Μιά ἄλλῃ λατρεία, πού ἀπαντᾷ στὴν Ἑπειρὸ καὶ πιθανόν στὴν Κέρκυρα καὶ ἔχει κορινθιακὴ καταγωγὴ⁹⁰, εἶναι τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ὁ θεὸς λατρεύτηκε στὴν

83. R. Higgins, *Greek Terracottas*, London 1967, σ. 85.

84. Σχετικὰ Σούλη, *Ἡ λατρεία*, σ. 23. Σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη Γ' 81, Β' ὑπῆρχε περίφημο ἱερό τοῦ Διονύσου στὴν Κέρκυρα. Ἡ ἀνέυρεση τοῦ πῶρινου ὑστεροαρχαικοῦ αἰετώματος μὲ παράσταση διονυσιακοῦ συμποσίου πού χρονολογεῖται γύρω στὸ 500 π.Χ. (Α. Χωρέμης, «Ἀρχαϊκὸν αἰετώμα ἐκ Κερκύρας» *ΑΑΑ* 1974, σ. 183-189), τοῦ ἴδιου, «Ἀρχαϊκὸ αἰετώμα, ἀπὸ τοῦ Φιγαρέτο Κερκύρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXIII, Δ' Πανίονιο Συνέδριο Πρακτικά, τ. Α', Κέρκυρα 1980, σ. 395-404, ὅπως καὶ κατάγειος ὀρθογώνιος βωμὸς πού σύμφωνα μὲ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἦταν σὲ χρῆσιν ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. μέχρι τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεσιν γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἱεροῦ στὴν περιοχὴ αὐτή: Σχετικὰ Ἀλκ. Χωρέμης, *Τὸ Ἔργο τῆς Ἡ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων κατὰ τὰ ἔτη 1973-1980* (Κέρκυρα 1980), σ. 81-82. Πρβλ. Π. Καλλιγὰ, *Κέρκυρα, Ἀποικισμὸς καὶ Ἔπος*, δ.π., σ. 67, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου στὴν Κέρκυρα εὐβοϊκῆς προέλευσης.

Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου στὴν Ἑπειρὸ P. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961, σ. 28, 64, 66, 67, 95, 113 καὶ N.G.L. Hammond, *Epiurs*, δ.π., σ. 51, 110, 510, 647. Βλ. καὶ Σ. Δάκαρη, *Cassopaia and the Elean Colonies*, Athens 1971, σ. 86 παράγραφος 320, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου στὴν Κασσώπη κερκυραϊκῆς προέλευσης.

85. E. Simon, δ.π., 165 καὶ σημ. 64.

86. Στὶς Συρακοῦσες σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσύχιον ἀναφέρονται Διονυσιοφόροι (βλ. λ. Latte).

87. R. Lisle, *The Cults of Corinth*, Baltimore Maryland 1955, σ. 57 σημ. 148.

88. Τὸ θέμα ἀναπτύξαμε διεξοδικά στὴ μελέτη μας γιὰ τὴ λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑπειρὸν, δ.π., σ. 47-48.

89. Γ. Δοντάς, *Α. Δελτ.* 18 (1963), Β², σ. 177.

90. Σχετικὰ Τζουβάρα-Σούλη, «Λατρεῖες στὴ Νικόπολη» Ἀνακοίνωση στὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴ Νικόπολη, Σεπτέμβριος 1984, τῆς ἴδιας, «Κορινθιακὲς ἐπιδράσεις στὴ λατρεία τῆς ἀρχαίας Ἑπείρου», ὑπὸ ἐκτύπωσιν.

Οἱ Emma Edelstein καὶ Ludwig Edelstein, *Asclepius, Interpretation of the Testimonies*, Baltimore 1945, σ. 247 καὶ σημ. 30 καὶ σ. 373, δέχονται ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἀμβρακία συνδέεται μὲ τοὺς Κορίνθιους ἀποίκους.

Ἀμβρακία, ὅπου καί Ἀσκληπιεῖο⁹¹, τήν Ἀπολλωνία⁹² καί τὸ Βουθρωτό⁹³. Στόν 4ο αἰ. π.Χ. ἀνάγεται ἡ πιθανή λατρεία τοῦ θεοῦ στήν Κέρκυρα, ὅπως μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ἀπό ἀναθηματικό ἀνάγλυφο μέ Ἀσκληπιό καί Ὑγεία πού σπένδουν σέ βωμό⁹⁴.

Στόν κορινθιακό ἀποικισμό τῆς Κερκύρας ἀποδίδεται ἐπίσης ἡ λατρεία τῆς Ἥρας Ἀκραίας-Μηδείας καί Ἑκάτης στή νῆσο⁹⁵. Τήν ἴδια λατρευτική σύνδεση διαπιστώνει ὁ Hammond⁹⁶ στή λατρεία τῆς Ἑκάτης στό Ὠρικό καί θεωρεῖ ὅτι οἱ θεοότητες Ἑκάτη-Μῆδεια-Ζεύς καί Διόσκουροι πού λατρεύτηκαν στό Ὠρικό μᾶς ὁδηγοῦν στήν προελληνική λατρεία τῆς Μητέρας-Γῆς.

Μέ τή λατρεία τῆς Ἥρας Ἀκραίας-Μηδείας συνδέεται στήν Κόρινθο καί ἡ λατρεία τῶν Διοσκούρων⁹⁷. Ἡ ἴδια λατρευτική σύνδεση παρατηρεῖται στήν Κέρκυρα καί τὸ Ὠρικό⁹⁸. Ἡ λατρεία τῶν Διοσκούρων διαδόθηκε σέ πολλές ἡπειρωτικές περιοχές, ὅπως μαρτυροῦν τά νομίσματα τοῦ 3ου-2ου αἰ. π.Χ. τοῦ Δυρραχίου⁹⁹ καί τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν πού φέρουν τούς πῖλους καί τ' ἀστρικά σύμβολα τῶν Διοσκούρων¹⁰⁰ (πίν. 7α). Τά ἴδια σύμβολα ἀπεικονίζονται ἐπίσης καί σέ κερκυραϊκά νομίσματα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁰¹ (πίν. 7β).

91. Πολυβ. 21.27 καί Λίβιος 38.58. Ὁ Hammond, *Epirus*, ὁ.π., σ. 145-146 καί σημ. 3 μέ βάση τίς πηγές προσπαθεῖ νά ταυτίσει τή θέση τοῦ ἱεροῦ.

92. Ἡ λατρεία τοῦ σύμφωνα μέ ἀναθηματική ἐπιγραφή ἀνάγεται στόν 4ο αἰ. π.Χ. C. Praschniker, *Ojh* 21-22 (1922-24), στ. 187, 1 καί *SEG* 2 (1925), ἀρ. 361.

93. Γιά τή λατρεία τοῦ στό Βουθρωτό καί τίς ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές στό θεό βλ. L. Ugolini, *Albania Antica, L'Acropoli di Butrinto*, Roma 1942-XX, σ. 91 κ.ἐ. P. Cabanes, «Les inscriptions du Théâtre de Bouthrôtos», *Annales Littéraires de l'Université de Besançon* 163 (1974), σ. 105-209 μέ τήν προηγούμενη βιβλιογραφία τοῦ ἴδιου, «Le Koinon des Prasaioboi, Institutions et Société d'après les inscriptions de Bouthrôtos», *Symposion* 1982 (Santander 1-4 Septembre 1982), Valencia 1985, σ. 147-183) καί τοῦ ἴδιου, *Nouvelles Inscriptions d'Albanie Meridionale Bouthrotos et Apollonia*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, τ. 63 (1986), σ. 137-155.

94. Ἀρ. εὐρ. Μουσείου Κερκύρας 148. Γ. Δοντᾶ, Ὁδηγός Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας, ὁ.π., σ. 59. Ἀπό τήν Κέρκυρα προέρχεται ἐπίσης καί πῆλινο εἰδώλιο τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., πού προφανῶς, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Higgins, *Greek Terracottas*, σ. 106, πίν. 48c, ἀντιγράφει χαμένο ἄγαλμα τοῦ θεοῦ.

95. Π. Καλλιγᾶ, *Α. Δελτ.* 24 (1969), Α' Μελέται, σ. 56 κ.ἐ., τοῦ ἴδιου «Κέρκυρα, Ἀποικισμός καί Ἔπος», ὁ.π., σ. 60 κ.ἐ. καί 63 κ.ἐ.

96. *Epirus*, ὁ.π., σ. 366-367.

97. Σχετικά Ε. Will, *Korinthiska*, Paris 1955, σ. 107 κ.ἐ.

98. Ὁ.π., σημ. 95. Στήν Κέρκυρα σύμφωνα μέ τά ἀρχαιολογικά δεδομένα θά ὑπῆρχε ἱερό τῶν Διοσκούρων. Αὐτό προκύπτει ἀπό κιονίσκο πού φέρει ὀριζόντια τήν ἐπιγραφή Διοσκούρων μέ γράμματα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ὁ κιονίσκος εἶναι ἐκτεθειμένος στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο τῆς Κερκύρας μέ ἀριθμό 6. Σχετικά βλ. Γ. Δοντᾶ, Ὁδηγός Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας, ὁ.π., σ. 22-23.

99. *BMC*, Thessaly to Aetolia, ὁ.π., σ. 72, ἀρ. 106-108, καί σ. 73 ἀρ. 126-127. Στά ἀσημένια αὐτά νομίσματα τοῦ 3ου-2ου αἰ. π.Χ. ἀπαντοῦν οἱ πῖλοι τῶν Διοσκούρων.

100. Βλ. τήν ὁμάδα XII τῶν νομισμάτων τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν μέ τά σύμβολα τῶν Διοσκούρων, δηλ. τούς δύο πῖλους τοῦ Κάστορα καί τοῦ Πολυδεύκη καί ἐπάνω τά δύο ἀστρικά σύμβολα: P. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961, σ. 154-155, σημ. 75, 76 καί σ. 215, πίν. 44, V 408 κ.ἐ.

101. P. Franke, ὁ.π., σ. 155, *BMC*, Thessaly to Aetolia, ὁ.π., πίν. 23, ἀρ. 1, σ. 126 καί σ. 128, πίν. 23.7.

Τή λατρεία τῆς Ἑστίας συνδέσαμε μέ τό θεσμό τῶν Πρυτάνεων πού καθιερώθηκε στήν Κόρινθο ἀπό τόν 8ο αἰ. π.Χ. καί τόν υἱοθέτησαν οἱ ἀποικίες τῆς Ἀμβρακία, Κέρκυρα, Συρακοῦσες, Ἀπολλωνία, Ἐπίδαμνος, Ἀνακτόριο καί Θύρρειο¹⁰². Ἡ λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ, ἐνός κατεξοχήν Κορίνθιου ἥρωα, στίς κορινθιακές ἀποικίες Ἀμβρακία, Κέρκυρα, Ἐπίδαμνο, Λευκάδα,¹⁰³ δέν ἀφήνει ἀμφιβολία γιά τήν κοινή καταγωγή¹⁰⁴.

Τέλος, μιὰ πρώτη ἐξέταση τοῦ ὕλικου τοῦ σχετικοῦ μέ τή λατρεία τῶν Νυμφῶν στήν Ἠπειρο καί τά Ἴονια νησιά μας ὁδηγεῖ στήν Κόρινθο. Ὁ κοινός τύπος τοῦ κύκλιου χοροῦ μέ αὐλητή ἀπαντᾷ στήν Κόρινθο¹⁰⁵, (πίν. 8α), ὅπως καί στίς κορινθιακές ἀποικίες Ἀπολλωνία¹⁰⁶ (πίν. 8β), Κέρκυρα¹⁰⁷, Λευκάδα¹⁰⁸ (πίν. 9) καί πιθανόν τήν Ἀμβρακία¹⁰⁹.

Τό ἀστρικό αὐτό σύμβολο ἀπαντᾷ στά κερκυραϊκά νομίσματα, ἀπό τά τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., R. Evelpidis, *SNG Grèce, Deuxième Partie, Madcedoine-Thessalie-Illyrie-Épire-Corcyre*, Louvain 1975, σ. LI κ.έ., ἀρ. 1869 κ.έ.

Γιά τό ἀστρικό σύμβολο τῶν Διοσκούρων βλ. F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une Déesse*, Paris 1936, σ. 144.

102. Γιά τή λατρεία τῆς Ἑστίας στήν Ἠπειρο βλ. Σούλη, ὁ.π., σ. 85-87, τῆς ἰδίας, «Κορινθιακές ἐπιδράσεις στή λατρεία τῆς ἀρχαίας Ἠλείρου», ὑπό ἐκτύπωση.

103. Ἰδιαίτερη λατρεία γνώρισε ὁ ἥρωας στήν Ἀμβρακία, ὅπως προκύπτει ἀπό τίς φιλογολικές μαρτυρίες (Ἄντ. Λιβερ. IV. 12) καί τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα: χάλκινο σύμπλεγμα τοῦ Ἡρακλῆ μέ λύρα καί τῶν ἐννέα Μουσῶν (Πολύβ. 21.19.9) ὑπῆρχε στήν πόλη.

Ὁ ἱδρυτικός ἐπίσης μῦθος τῆς Ἐπιδάμνου τήν συνδέει μέ τόν ἥρωα, διότι σύμφωνα μέ τόν Θουκυδίδη (1.24.1.2. οἰκιστής ἦταν ὁ Φαλῖος, ἀπόγονος τοῦ Ἡρακλῆ, ἐνῶ κατά τόν Ἀππιανό (Ρωμαϊκῶν ἐμφυλίων 2. 39) οἰκιστής τῆς πόλης ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Ἡρακλῆς. Σχετικά καί N.G.L. Hammond, *Epirus*, ὁ.π., σ. 425 καί Salmon, ὁ.π., σ. 211 κ.έ. Γιά τή λατρεία του στήν Λευκάδα Oberhummer, ὁ.π., σ. 233 καί σημ. 5.

104. Τό θέμα ἀναπτύξαμε στίς μελέτες μας «γιά τίς λατρεῖες στή Νικόπολη» καί «Κορινθιακές ἐπιδράσεις στή λατρεία τῆς ἀρχαίας Ἠλείρου», ὑπό ἐκτύπωση.

105. Βλ. G. Daux, *Cronique des fouilles*, 1962, *BCH* 87 (1963), σ. 724 καί εἰκ. 9.

106. N. Ceka, *Apolonie e Illirise*, Tirane 1982, σ. 114-115.

107. Ἀλκ. Σπετσιέρη-Χωρέμη, «Τό ἔργο τῆς Η' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καί Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων κατὰ τά ἔτη 1979-1980», *Δελτίον τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας Κερκύρας*, ἀρ. 17, Κέρκυρα 1980, σ. 83. Βλ. καί H. W. Catling, *Archaeology in Greece 1985-86*, *AR for 1985-86*, Athens 1986, σ. 54 καί G. Touchais, *BCH* 110 (1986), σ. 700, εἰκ. 51.

108. Ἀπό τό σπήλαιο «Ἀσβότρυπα» στό χωριό Φρόνι τῆς Λευκάδας, ὅπου διαπιστώνεται λατρεία Νυμφῶν, προέρχεται ἡ πῆλινη κυκλική βάση μέ τά κυκλικά διαταγμένα χειροποίητα εἰδῶλια καί τόν αὐλητή στό κέντρο. Σχετικά Π. Καλλιγᾶ, *Δελτ.* 23 (1986), Β², σ. 321, πίν. 259β.

109. Τήν πληροφορία ὀφείλω στήν ἀρχαιολόγο Α. Χρυσοστόμου, ἡ ὁποία πρόκειται νά δημοσιεῖται τό σχετικό ὕλικό ἀπό τό σπήλαιο Κουδουνότρυπα Ἄρτας.

Ο ΒΙΟΣ ΤΗΣ ΟΣΙΑΣ ΘΕΟΔΩΡΑΣ ΩΣ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΩΝ/ΝΟΣ ΤΣΟΥΜΑΝΗΣ

καθηγητής Θεολόγος-Φιλολόγος

Κάθε είδους ύλικό από τό όποιο είναι δυνατόν ν' άντλήσουμε γνώσεις καί πληροφορίες από τό παρελθόν, άποτελεί τίς πηγές τής 'Ιστορίας. Οί πηγές διακρίνονται σ' άμεσες καί έμμεσες. Οί άμεσες άποτελοϋν αϋτούσια κατάλοιπα τοϋ παρελθόντος, όπως είναι τά μνημεία, οί επιγραφές, τά νομίσματα καί τά εύρήματα τών άνασκαφών.

"Εμμεσες είναι οί πηγές εκείνες, οί όποίες είτε από πρόθεση, όπως είναι τά ιστοριογραφικά έργα, είτε σάν προϊόντα τής πνευματικής ζωής μιάς έποχής, μās δίνουν πληροφορίες γι' αϋτή. Σ' αϋτή τή κατηγορία άνήκουν οί χρονογραφίες, οί 'Εκκλησιαστικές 'Ιστορίες, οί βίοι άγίων, τά λογοτεχνικά κείμενα, οί ρητορικοί λόγοι.

Σπουδαία κατηγορία πηγών τής Βυζαντινής 'Ιστορίας, κυρίως, άποτελοϋν τ' άγιολογικά κείμενα —Μαρτύρια, Βίοι 'Αγίων, 'Εγκώμια—.¹ Ειδικότερα οί Βίοι 'Αγίων άποτελοϋν πολϋτιμη πηγή στοϋς τομείς τής κρατικής όργάνωσης, τής εκκλησιαστικής τάξης, τών προσώπων τής περιοχής δράσης τοϋ 'Αγίου καί γενικότερα τής ιστορίας τοϋ κράτους. Οί συντάκτες τών βίων κατá κανόνα άνήκαν στό άμεσο περιβάλλον τοϋ βιογραφούμενου καί ύπάρχει περίπτωση νά είναι ψυχικά επηρεασμένοι από τόν βιογραφούμενο, μέ άποτελέσμα ή κρίση τους νά επηρεάζεται στην παρουσίαση τών προσώπων τής έποχής.

Σ' άλλη περίπτωση είναι δυνατόν ή κρίση τους νά μήν είναι σωστή λόγω τοϋ μεγάλου διαστήματος πού παρεμβάλλεται μεταξύ τής έποχής τοϋ βιογραφούμενου καί τών χρόνων δράσης τοϋ βιογράφου.

Κάτι τέτοιο συμβαίνει μέ τό βίο τής όσίας Θεοδώρας "Αρτας. 'Ο συντάκτης του είναι πρόσωπο τοϋ 17ου αι.,² δηλαδή ό βίος είναι 4 αιώνες γραμμένος μετά τή δράση τής Βασίλισσας καί 'Οσίας Θεοδώρας "Αρτας. 'Ο συγγραφέας δέν άναφέρει τίς πηγές πού χρησιμοποίησε στή σύνταξη τοϋ βίου. 'Ο 'Α. Μουστοξύδης στό Ν. 'Ελληνομνήμονα τοϋ έτους 1843, πού δημοσιεύει καί τό βίο τής Θεοδώρας,³ σημειώνει: «καί διά τόν όποϊον προτιθέμεθα σκοπόν τοϋ νά σημειώσω-

1. Αϊκατερίνη Χριστοφιλοπούλου: «Βυζαντινή 'Ιστορία» Α' 324-610, 'Αθήνα 1975, σελ. 69-75.
2. 'Ανδρ. Μουστοξύδου: «'Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα 'Ελληνικά», 'Ιανουάριος 1843, άριθμ. 1, σελ. 41, έκδ. Νότη Καραβία, 'Αθήναι 1905, φωτοτυπική επανέκδοσις.

3. 'Ανδρ. Μουστοξύδου: ό.π., σελ. 42-47. 'Ο βίος ύπάρχει καί στην «'Ελληνική Πατρολογία», στόν τόμο 127 καί στίς σελ. 904-908.

μεν ιστορικά τινά λάθη, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπέπεσεν ὁ Ἰώβ, πεποιθότες ὅτι οὐδεὶς θέλει κατακρίνει τὸ ἐπιχείρημα, διότι, καθὼς αἱ ἱεραὶ διηγῆσεις, συνάδουσαι πρὸς τὴν ἀλήθειαν καθιστῶσιν αὐτὴν μᾶλλον ἀξιοσέβαστον, οὕτω καὶ διαφωνοῦσαι ἐλαττοῦσι τὸ πρὸς αὐτὰς σέβας».⁴ Γιὰ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ὁ βίος ἀναφέρεται τὰ ιστορικά στοιχεῖα πού μᾶς δίνει εἶναι ἀξιοπρόσεκτα γιὰ κάθε μελετητὴ τῆς.

Συγγραφέας τοῦ εἶναι ὁ μοναχὸς Ἰώβ.⁵ Περισσότερα γιὰ τὸ συντάκτη δὲ γνωρίζουμε. Πάντως ὁ βίος μέ τούς Ἀκροπολίτη-Χωματιανό-Χωνιάτη καὶ Ἀπόκαυκο ἀποτελεῖ πηγὴ τῆς ἱστορίας τῶν χρόνων τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. Νὰ εἶχε ἄραγε ὁ Ἰώβ πηγὴ τῆς ἐργασίας τοῦ ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἱστορικοὺς ἐκείνων τῶν χρόνων; Ἡ ἀπάντηση ὅποια καὶ ἂν εἶναι, εἶναι παρακινδυνευμένη. Ἵσως πάντως σάν μοναχὸς πού ἦταν ὁ Ἰώβ νὰ εἶχε δυνατότητα πρόσβασης σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω ἱστορικοὺς. Δὲν θὰ πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι οἱ μοναχοὶ καὶ τὰ μοναστήρια ὑπῆρξαν οἱ σωτῆρες τῆς πνευματικῆς μας κληρονομιάς.

Ὁ Ἰώβ ἀρχίζει τὴν ἐξιστόρηση τοῦ βίου τῆς Θεοδώρας ἀναφέροντας τὴν καταγωγὴ τῆς (κάπως ἀόριστα) καὶ τὸ ὄνομα τῶν γονέων τῆς: «τό μὲν γένος εἴλκεν ἐξ ἡλίου ἀνατολῶν, γεννήτορες δὲ αὐτῆς Ἰωάννης καὶ Ἑλένη».

Μετά ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀναφορά, ἀρχίζει στὸ βίῳ ἡ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων ἐκείνων πού ἔχουν νὰ κάνουν μέ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τοὺς διοικητὲς τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους πού μᾶς ἀφορᾷ.

«Ἀλεξίου τοῦ ἐκ φυλῆς τῶν Κομνηνῶν κατηγμένου Ῥωμαίων βασιλεύοντος». Ὁ Ὁ Ἀλέξιος ὁ Γ' ἀνέβηκε στὸ Βυζαντινὸ θρόνον τὸ 1195, ἐκθρονίζοντας τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἰσαάκιο Ἀγγελο Β' καὶ τὸν ἔριξε στὴ φυλακὴ μαζί μέ τὸν γιό τοῦ Ἀλέξιο. Τό τέλος τοῦ Ἀλέξiou θὰ εἶναι ἄδοξο τὸ 1203. Τρέπεται σὲ φυγὴ, ὅταν οἱ Φράγκοι φθάνουν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ἀδελφός τοῦ Ἰσαάκιος ἀποφυλακίστηκε, ἐπαῆλθε στὸ θρόνον τοῦ μέ τὸ γιό τοῦ σάν συναυτοκράτορα.

«Μιχαὴλ μὲν ὁ Κομνηνός, τὴν ἀρχὴν τῆς Πελοποννήσου πιστεύεται». Ὁ Μιχαὴλ Κομνηνός ἀναφέρεται διοικητὴς τῆς Πελοποννήσου στὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Γ'. Ὁ Nicol στὸ ἔργο τοῦ τὸ «Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου» γράφει: «Ἡ σταδιοδρομία τοῦ Μιχαὴλ πρὶν ἀπὸ τὸ 1204 μόλις εἶναι γνωστὴ. Πιθανόν νὰ ἦταν μαζί μέ τοὺς ὁμήρους, πού δόθηκαν στὸ Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα τὸ 1190 ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιο Β', ὅταν ἡ τρίτη σταυροφορία ἔπλεε στὰ Δαρδανέλια. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένες ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατοπινὴ τοῦ δράση μέχρι τὴ στιγμὴ πού ἡ τετάρτη Σταυροφορία ἔφτασε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁπότε ἐνεργοῦσε σάν κυβερνήτης τοῦ Θέματος τῆς Πελοποννήσου. Στὴ θέση αὐτὴ ἦταν καλύτερα τοποθετημένος, εἴτε γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς νοτίου Ἑλλάδος κατὰ τῶν Σταυροφόρων εἴτε γιὰ τὴν προαγωγὴ τῶν δικῶν τοῦ συμφερόντων μέσα στὴ γενικὴ σύγχιση»⁶. Διοικητὴς τῆς Πελοποννήσου ὁ Μιχαὴλ λίγο

4. Ἀνδρ. Μουστοξύδου: ὁ.π., σελ. 42.

5. Ἀνδρ. Μουστοξύδου: ὁ.π., σελ. 41-42 — P. G., τόμ. 127, σελ. 904-908 — Εὐθυμίου Ἱερομονάχου «Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδίου», Ἐπιμέλ. Ἡλίας Ἀναγνωστάκης, Ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1985, σελ. 80.

6. D. Nicol: «Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου», μετάφρ. Π. Λεύκα, Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας», Ἰωάννινα 1974.

πρίν τήν πώση τοῦ 1204 τῆς Κωνσταντινούπολης στούς Φράγκους. Μαζί μέ τό Λέοντα Σγουρό, ἴσως ν' ἀποτελοῦν τούς δύο δυνάστες τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου λυμαίνονταν αὐτή ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας τῆς κεντρικῆς διοίκησης νά ἐπέμβει.

«Σεναχηρεῖμ δέ πρός Αἰτωλίαν καί Νικόπολιν ἀποστέλλεται». Γιά τόν Ἀνδρέα Μουστοξύδη ὁ Σεναχηρεῖμ εἶναι ἄγνωστος. «Τίς ὁ Σεναχηρεῖμ οὗτος ἀγνοοῦμεν· μήποτε δέ εἶναι αὐτός ἐκεῖνος ὁ ἀρχηγός τῶν Θρακῶν τῶν ἐν Χανθείᾳ ἐγκαθιστάντων ἐνέδρας εἰς τόν Βαλδουῖνον;»⁷

Γιά τό Nicol: «Ἦταν τότε κυβερνήτης τοῦ Θέματος τῆς Νικοπόλεως».⁸ Ὁ Μουστοξύδης κάνει λάθος ὅταν ἀγνοεῖ τό Σεναχηρεῖμ καί τόν ταυτίζει μέ τόν ἀρχηγό τῶν Θρακῶν πού ἐφαρμόζει τήν τακτική τοῦ κλεφτοπολέμου κατά τοῦ Βαλδουῖνου. Καί ἀπό τή συνέχεια τοῦ βίου, ἀλλά καί ἄλλες ἱστορικές πηγές θεωρεῖται διοικητής τοῦ Θέματος τῆς Ναυπάκτου. (Τό θέμα τῆς Νικόπολης ἔπαψε νά ὑπάρχει ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. Ἡ ἔδρα τῆς κεντρικῆς διοίκησης τῆς ἐπαρχίας, καθώς καί ἡ ἔδρα τοῦ Μητροπολίτη μεταφέρθηκε στή Ναύπακτο).⁹

Ἐπανερχόμενος ὁ Ἰώβ στόν πατέρα τῆς Θεοδώρας μᾶς δίνει τό ἐπώνυμό του καί τό γεγονός ὅτι κατάγονταν ἀπό σπουδαῖο γένος: «Ἰωάννης δέ, ὁ τῆς μακαρίας Θεοδώρας πατήρ, ᾧ Πετραλίφης τό ἐπώνυμον, γένους ὦν περιφανοῦς καί λαμπροῦ».

Ὁ Μουστοξύδης θεωρεῖ ὅτι: «Πετραλίφαι οἱ ἐκ τοῦ Φράγκων γένους ὀρμώμενοι (τουτέστιν ἐκ τοῦ Pierre d'Alpus τῆς Προυγκίας)». Ὁ Nicol στηριζόμενος σέ νεώτερες ἔρευνες γράφει ὅτι ἦταν Νορμανδο-ἰταλικῆς φυλῆς καί καταγόταν ἀπό κάποιον Πέτρο ἀπό τήν Ἀλείφα, πού ἦταν γιός ἢ ἀδελφός τοῦ Ροβέρτου, ἄρχοντα τοῦ Gaiazzo καί τῆς Ἀλείφας κοντά στήν Gaserta.¹⁰

Κατά τό βιογράφο ὁ Ἰωάννης Πετραλείφας «Σεβαστοκράτωρ δέ Ῥωμαῖον τιμηθείς τῆς Μακεδονίας καί Θεσσαλίας κατάρχειν ἀποκαθίσταται». Στίς σημειώσεις στό βίο ὁ Μουστοξύδης γράφει ὅτι «Ὁ Ἰωάννης Πετραλείφης ἦτο Σεβαστοκράτωρ, καί εἰς τοῦτον ἐδόθη τῆς Μακεδονίας καί Θεσσαλίας ἡ Κυβέρνησις, ἐδῶ πρώτην καί μόνην φοράν ἱστορεῖται». Ὁ Nicol θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἰωάννης μαζί μέ ἄλλους ἄρχοντες τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνωμοτεῖ ἐναντίον τοῦ Ἰσαακίου Β' πού: «ὑπό τόν ἴδιο Αὐτοκράτορα, κυβερνοῦσε τή Θεσσαλία καί τή Μακεδονία μέ τό βαθμό τοῦ Σεβαστοκράτορα».

Μήπως ἐπειδή ἡ οἰκογένεια Πετραλείφα καταγόταν ἀπό τή Δύση θεωρεῖται αὐτό ἄρκετό ἀπό τό Μουστοξύδη, νά ἀμφισβητήσῃ τήν ἄνοδο τοῦ Ἰωάννη σ' ἓνα τέτοιο ἀξίωμα; Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε τήν Ἄννα Κομνηνή, πού τόν περιγράφει σάν ἄνθρωπο ὀνομαστό στόν πόλεμο (τόν Πέτρο ἀπό τήν Ἀλείφα) καί σταθερά πιστό στόν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Κομνηνό, ὁ ὁποῖος τοῦ προσφέρει καί τό Πριγκιπᾶτο τῆς Καισάρειας.¹¹ Ἀπό τήν πρώτη στιγμή, λοιπόν ἡ οἰκογένεια

7. Ἀνδρ Μουστοξύδου: ὁ.π., σελ. 48.

8. D. Nicol: ὁ.π., σελ. 15.

9. Ἑλληνική Δημιουργία: Θ' Βυζαντινολογικό Συνέδριο, Ἀθήνα 1953, τεύχ. 127, σελ. 624 — J. Darrouzes: «Notitiae eccl. Const/latiae», Institute Français d'Etudes Byzantines, Paris 1981.

10. D. Nicol: ὁ.π., σελ. 184-185.

11. Ἄννα Κομνηνή: «Ἀλεξιάδα», βιβλίο III, 138 καί II 22, 52.

παίρνει ύψηλά αξιώματα στο Βυζαντινό κράτος, γιατί όχι και ο πατέρας της Θεοδώρας, Ἰωάννης, νά μήν ἔχει τόν τίτλο τοῦ Σεβαστοκράτορα καί τοῦ κυβερνήτη Θεσσαλίας-Μακεδονίας.

Ἐνα ἄλλο ἱστορικό γεγονός πού περιγράφεται στό βίο, εἶναι πηγή γιά τήν ἱστορία τοῦ θέματος τῆς Ναυπάκτου-Νικόπολης. Ἡ ἐξέγερση τῶν κατοίκων τῆς Νικόπολης — «Σεναχηρεῖμ οὖν καί αὐτός ἐπιβουλευθεῖς παρά τῶν Νικοπολιτῶν» — (πρόκειται ἀσφαλῶς γιά ἐξέγερση τῶν κατοίκων ὅλου τοῦ θέματος καί ὄχι μόνο τῶν κατοίκων τῆς Νικόπολης), ὁδηγεῖ τόν Σεναχηρεῖμ νά ζητήσῃ βοήθεια ἀπό τό Μιχαήλ Κομνηνό. Αἰτία τῆς ἐπανάστασης εἶναι ἡ στάση τοῦ ἀπέναντι στοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς πού κυβερνᾷ. Ὁ D. Nicol σημειώνει: «Ὁ Σεναχηρεῖμ κυβερνοῦσε τήν ἐπαρχία του μέ σκληρότητα καί οἱ ἀντίπαλοί του διάλεξαν τή στιγμή τῆς Λατινικῆς κυριαρχίας νά θέσουν τέρμα στήν τυραννία του».¹² Ἡ βοήθεια πού ζητεῖται ἀπό τό Μιχαήλ Κομνηνό προσφέρεται, ἀλλά πρὶν αὐτὸς φθάσῃ στήν Ἡπειρο, ὁ Σεναχηρεῖμ δολοφονήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες.¹³

Οἱ δολοφόνοι τοῦ κυβερνήτη καταδικάστηκαν σέ θάνατο — «τούς φονεῖς κτείνει πάντας» — Ἡ γυναῖκα τοῦ Σεναχηρεῖμ — Μελισσηνή — γίνεται γυναῖκα τοῦ Μιχαήλ. Ὅμως, τόσοσ ἦταν ὁ τυχοδιωκτισμός του, πού δολοφονεῖ αὐτὴ καί ὅλη τῆς τήν περιουσία οἰκιοποιεῖται μαζί μέ τὴ ἀρχή τοῦ θέματος. Γιά μία ἀκόμη φορά ὁ ἅπληστος χαρακτήρας τοῦ Μιχαήλ τόν ὁδηγεῖ σέ ἐνέργειες ἀπάνθρωπες. Θυσιάζει τὰ πάντα γιά νά πετύχει τό σκοπὸ του. Ὑπεράνω ὅλων τοποθετεῖ τό συμφέρον του. Δέν δίστασε παλαιότερα νά συμφωνήσῃ καί νά συμμαχήσῃ μέ τό Βονιφάτιο, μέ ἀντάλλαγμα τῇ βοήθεια πού θά τοῦ πρόσφερε γιά νά κυριαρχήσῃ στήν Πελ/νησο καί τήν Ἡπειρο. Ἡ διήγηση τοῦ Ἰώβ γιά τὴ φυγὴ τοῦ Ἀλέξιου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ σύλληψή του ἀπὸ τοὺς Φράγκους καί ἡ παρέμβαση τοῦ Μιχαήλ Κομνηνοῦ γιά νά ἐλευθερωθεῖ (ἀφοῦ ἔδωσε κάποια λύτρα γι' αὐτόν), ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τίς ἐπιστολές τοῦ πάπα Ὀνώριου καί τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἐποχῆς Γρηγορά καί Ἀκροπολίτη. Τό περιστατικό αὐτὸ συμβαίνει 6 χρόνια μετὰ τὴν πώση τῆς Κωνσταντινούπολης, δηλαδή τό 1210.¹⁴ Ἀπὸ αὐτὸ τό γεγονός φαίνεται ὅτι οἱ σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν — Αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Γ' καί Μιχαήλ Κομνηνοῦ — ἦταν ἄριστες. Ἐπιβεβαιώνεται καί ἡ ἀρχικὴ θέση τοῦ Ἰώβ, δηλαδή ὅτι ἐπὶ αὐτοκρατορίας Ἀλεξίου ὁ Μιχαήλ τοποθετεῖται διοικητὴς τῆς Πελοποννήσου. Εἶναι ἴσως ἡ μοναδικὴ φορά πού ὁ Μιχαήλ συμπεριφέρεται ἀνθρώπινα. Σῶζει ἀπὸ βέβαιο θάνατο τόν πρῶν ἐυεργέτη του.

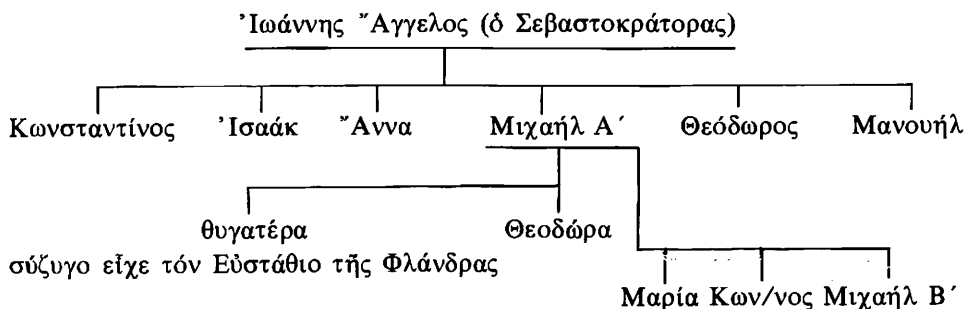
Ἀπὸ τό γάμο τοῦ Μιχαήλ μέ τὴ Μελισσηνή, κατὰ τόν Ἰώβ, γεννιοῦνται τέσσερες γιοί: «Γεννῶνται τοίνυν αὐτῷ ἐκ τῆς Μελισσηνῆς υἱοὶ τέσσαρες, Μιχαήλ ὁ Δούκας, Θεόδωρος, Μανουήλ καί Κωνσταντῖνος». Μεγάλῃ σύγχυση

12. D. Nicol: ὁ.π., σελ. 16.

13. «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας» τοῦ Πανεπιστημίου Καίμπριτζ, Ἀθήνα 1967, τόμ. Α', σελ. 233.

14. Ἀνδρ. Μουστοξύδου: ὁ.π., σελ. 49-50 — Μ. Κορδῶσης: «Ἡ κατάλυση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους καί ἡ Φραγκικὴ κυριαρχία ὡς τό 1261», Ἰωάννινα 1986. — Ἀ. Μηλιαράκη: «Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καί τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (1204-1261)», Ἀθήνα 1898.

ἔφερε ὁ Ἰώβ στήν ἱστορία. Ὁ Θεόδωρος, ὁ Μανουήλ καί ὁ Κωνσταντίνος τοὺς ὁποίους θέλει γιούς τοῦ Μιχαήλ, αὐτοὶ ἦταν ἀδέλφια του καί γνήσια τέκνα τοῦ Σεβαστοκράτορα Ἰωάννη. Τό γενεαλογικὸ δέντρο τοῦ Μιχαήλ εἶναι τό ἐξῆς κατὰ τοὺς νεώτερους ἱστορικούς:

Ἀπὸ τὸ σχεδιάγραμμα αὐτὸ τοῦ γενεαλογικοῦ δέντρο τοῦ Μιχαήλ φαίνεται ὅτι ὁ Σεβαστοκράτορας Ἰωάννης εἶχε πέντε γιούς καί μία κόρη τὴν Ἄννα (γυναῖκα τοῦ Maio Orsini). Ὁ Θεόδωρος, ὁ Μανουήλ καί ὁ Κωνσταντίνος εἶναι ἀδέλφια του. Ἀπὸ τοὺς γάμους τοῦ Μιχαήλ γεννιοῦνται δύο γιοὶ —ὁ Μιχαήλ Δούκας καί ὁ Κωνσταντίνος— καί τρεῖς κόρες, ἡ Μαρία (γυναῖκα τοῦ Κωνσταντίνου Μελισσηνοῦ), ἡ Θεοδώρα καί μία ἀκόμη, σύζυγος τοῦ Εὐσταθίου τῆς Φλάνδρας. Ἱστορικό λάθος λοιπόν (ἀπὸ πρόθεση ἢ ὄχι, τὸ ἀγνοοῦμε) ἡ θεώρηση τῶν ἀδελφῶν τοῦ Μιχαήλ, ἀπὸ τὸν Ἰώβ, σάν παιδιὰ του.¹⁵

Ὁ Μιχαήλ Α' (υἱοθετώντας τὸν τίτλο τοῦ Δεσπότη, πού στά «*corsus honoꝑum*» τῆς Βυζαντινῆς αὐλῆς ἀκολουθοῦσε μετὰ τὸν αὐτοκράτορα)¹⁶ μέ τὴ δεξιότεχνία του κατευνάζει τοὺς ἐχθροὺς του ὅλους παίζοντας διπλὸ παιχνίδι (ὑπογράφει συνθήκη μέ τὸν αὐτοκράτορα Ἑρρίκο, πού ἔρχονταν σ' ἀντίθεση μέ τὸ συμφέρον τῆς Βενετίας, καί τοὺς ἀναγκάζει —τοὺς Βενετοὺς— νά ὑπογράψουν συνθήκη μέ τὸ Μιχαήλ, πράγμα πού γίνεται στίς 20 Ἰουνίου 1210. Ἡ συνθήκη ὑπογράφεται ἀπὸ τὸ Δόγη Pietro Ziani), πού ἔφερνε αὐτοὺς ἀντιμέτωπους μεταξύ τους (ὁμολογώντας

15. Vasiliev, A.: «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (324-1453)», Ἀθήνα 1954 — Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν: «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμος Η'-Θ' — Ἀ. Μηλιαράκη: «Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καί τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (1204-1261)», Ἀθῆναι 1898 — G. Ostrogovsky: «Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους», τόμ. I-III, Ἀθήνα 1979 — Κ. Παπαρηγόπουλος: «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμ. I-IV — D. Nicol: «Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου», Ἰωάννινα 1974 — «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας», Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ, ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1967, τόμ. Α'.

16. Τίτλος πού μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἀλεξίου Γ' καί τῆς γυναικῆς του Εὐφροσύνης (ἐγινε μέ τὴ καταβολὴ λύτρων ἀπὸ τὸ Μιχαήλ στοὺς Φράγκους), ἀναγνωρίστηκε ἐπίσημα ἀπ' αὐτόν τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου καί τὸ ἐπικύρωσε ὡς νόμιμη κυριότητα τοῦ Μιχαήλ καί τῶν διαδόχων του.

ὕπακοή στὸν Πάπα εἶχε ἐκθέσει ταυτόχρονα τὶς διεκδικήσεις τῆς Βενετίας σ' αὐτόν. Ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐπικυριαρχία τῆς Βενετίας εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ἐνοχλητικὴν συμμαχία τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορα). Ἐπιχείρησε ἐπίθεση κατὰ τῆς Θεσ/νίκης καὶ ἡττήθηκε ἀπὸ τὸν Ἑρρίκο. Στρέφει τότε τὴν προσοχή του πρὸς τὰ νότια. Κατακτάει τὰ Σάλωνα καὶ τὰ κυριώτερα προπύργια τῶν Λατίνων στὴ Βλαχία (τὴ Θεσσαλία) δηλαδὴ τὴ Λάρισα, τὸν Ἀλμυρὸ καὶ τὸ Βελεστίνο τὸ 1212.¹⁷ Τὸ Δεσποτάτο ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ Ἰόνιο ὥς τὸ Αἰγαῖο Πέλαγος. Τὶς ὑποσχέσεις πού ἔδωσε ὁ Μιχαὴλ πρὸς τὸν πάπα καὶ τὸν Λατίνον αὐτοκράτορα τὶς ἀγνοεῖ. Παραβιάζει καὶ τὴ συνθήκη μέ τὴ Βενετία, ὅταν τὸ 1213 διώχνει τοὺς Ἑνετοὺς ἀπὸ τὸ Δυρράχιο. Τὸ 1214 προσαρτᾶται στὸ Δεσποτάτο καὶ ἡ Κέρκυρα. Τὸ παράξενο εἶναι ὅτι ἡ κατάληψη δὺο τόσο σημαντικῶν θέσεων (ὅπως τοῦ Δυρραχίου καὶ τῆς Κερκύρας), δὲ σχολιάστηκε καθόλου ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἱστορικοὺς τῆς ἐποχῆς. Ὁ σχεδὸν σύγχρονος ἱστορικός Γεώργιος Ἀκροπολίτης λίγες λέξεις ἀφιερώνει στὸν Μιχαὴλ Α' Ἀγγελο. Ἀκριβέστατα λοιπὸν ὁ μοναχὸς Ἰώβ μᾶς προσδιορίζει τὴν ἔκταση τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ. Δολοφονεῖται αὐτὸς περὶ τὸ τέλος τοῦ 1215 καὶ ἡ πόλη πού πέθανε λένε πὼς εἶναι ἡ Βελλεγράδα, τὸ σημερινὸ Βεράτιο τῆς Ἀλβανίας. Ὁ δολοφόνος λέγονταν Ρωμαῖος καὶ τὰ ἐλατήριά του δὲν μπόρεσαν νὰ ἑξακριβωθοῦν.¹⁸

Ἐσφαλμένα ὁ Ἀ. Μουστοξύδης θεωρεῖ ὅτι «ὅλαι αὗται αἱ δοροκτησίαι πρέπει ν' ἀποδοθῶσιν ἐξαίρετως εἰς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Μιχαὴλ Θεόδωρον».¹⁹ Ἡ ἴδια ἡ ἔρευνα αὐτῶν τῶν χρόνων τὸν διαφεύδει.

Διάδοχος στὸ θρόνον τοῦ Δεσποτάτου μένει ὁ ἀδελφός του Θεόδωρος (εἶχε σπουδαῖα στρατιωτικὰ προσόντα· αὐτὸ φαίνεται κατ' ἀρχὴν στὴ Μ. Ἀσία, στὴν ὑπηρεσία τοῦ Θεόδωρου Λάσκαρη καὶ ἔπειτα στὴν αὐτοθυσία μέ τὴν ὁποία ὑπερασπίστηκε τὶς κτήσεις στὴν Πελοπόννησο, κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Γουλιέλμου Σαμπλὶτή καὶ Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου). Κατὰ τὸν Ἰώβ τὸ παιδί τοῦ Μιχαὴλ, ἐπίσης Μιχαὴλ, ἐπιχειρεῖ νὰ σκοτώσει: «δόλον κατὰ τοῦ παιδὸς ἐμελέτησεν», γιὰ νὰ μείνει μόνος κυρίαρχος τοῦ θρόνου. Ἀναγκάζει ἔτσι τὴ μητέρα του νὰ φύγει μ' αὐτὸ γιὰ τὴν Πελ/νησο: «ἡ μήτηρ αἰσθομένη προέλαβε διαπεράσασα μετὰ τοῦ νηπίου ἐν τῇ νήσῳ τοῦ Πέλοπος».

Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀπίθανο. Ὁ D. Nicol πάντως σημειώνει ὅτι

17. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα βγαίνει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σ' αὐτὲς τὶς πόλεις ἀπὸ τὸ 1212 ὑπάρχουν Ἕλληνες ἐπίσκοποι. Δύσκολα μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι οἱ ἐπίσκοποι αὐτοὶ διορίστηκαν ὅταν ἀκόμη τὰ μέρη αὐτὰ ἦταν στὴ κατοχὴ τῶν Φράγκων. Οὐδέποτε διαπιστώθηκε ὅτι ἡ Δυτικὴ ἐκκλησία συνεργάστηκε μέ τὴν Ἀνατολικὴν κατὰ τὸ διάστημα τῆς Φραγκοκρατίας, σὲ περιοχὲς πού κατακτήθηκαν ἀπὸ τοὺς Λατίνους. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι μέ τὴν ἐγκατάστασή τους σ' ἐλληνικὲς περιοχὲς διώκουν ἀμέσως τοὺς ἀνώτερους, κυρίως, κληρικοὺς.

18. Ὁ Ἀραβαντινός, Χρονογραφία, I, σελ. 61, θεωρεῖ πράκτορα τοῦ Πάπα τὸν δολοφόνον. Ὁ Σάβας, Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, σελ. 135, τὸν θεωρεῖ Φράγκο καὶ ἔτος δολοφονίας τοῦ Μιχαὴλ θέλει τὸ 1219. Ὁ Ρωμανός, «Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου ἱστορικὴ πραγματεία», ὁ Finley, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος», ὁ Miller, «Ἡ Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι», κ.ἄ. δίνουν τὸ ἔτος 1214: Ὁ Μηλιαράκης τὸ 1216. Ὁ Ἰώβ δὲ μᾶς παραδίδει τὸ ὄνομα τοῦ δολοφόνου.

19. Μουστοξύδου Ἀ. δ.π., σελ. 50, ὑποσημείωση Κ.

ἐξορίστηκαν στο Μοριά από τό Θεόδωρο, γιά νά μή μηχανορραφήσουν ἐναντίον του τ' ἀδελφία του (Κωνσταντίνος καί Μανουήλ). Ὁ Θεόδωρος, χάρη στίς ἡγετικές στρατιωτικές του ἱκανότητες, διευρύνει τά σύνορα τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου, σχεδόν διπλασίασε τήν ἔκτασή του. Ἀποφασίζει ἐκστρατεία κατά τοῦ Βασιλείου τῆς Θεσ/νίκης. Ἐκστρατεία πού θά ὀδηγήσει στήν κατάκτηση τῆς Βόρειας Ἑλλάδας ἀπό τή ξένη καταδυνάστευση. Τό 1224 στέφεται αὐτοκράτορας στή Θεσ/νίκη. Οἱ φιλοδοξίες του Θεοδώρου γιά ἀνασύσταση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας τελειώνουν μέ τήν ἥττα του στήν Κλοκοτνίτσα, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1230, ἀπό τόν Ἰωάννη Ἀσάν. Ὁ Θεόδωρος συλλαμβάνεται, θεωρεῖται ἐνοχος συνομωσίας καί τυλφώνεται. Ὁ Θεόδωρος πέφτει πάνω στόν κολοφώνα τῆς δόξας του.

Γιά τίς πηγές ἀπ' ὅπου γνωρίζουμε γιά τά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαήλ Β' —γιοῦ τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ Δεσποτάτου Μιχαήλ Α'— ὁ D. Nicol σημειώνει: «εἶναι ἡ εὐσεβῆς ἀλλά συγκεχυμένη ἀγιογραφία τῆς γυναίκας του Ἀγίας Θεοδώρας τῆς Ἄρτας πού ἔγινε τόν ΙΖ' αἰῶνα ἀπό τό μοναχό Ἰώβ, καί τό τόσο ζωντανό ἀλλά παρόμοιο συγκεχυμένο Χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου πού γράφτηκε τό 1703».²⁰ Ὁ Μιχαήλ ἐπιστρέφει ἀπό τήν ἐξορία γιά νά διεκδικήσει τήν κληρονομιά του καί νά καταστήσει τόν ἑαυτό του ἡγεμόνα τῆς περιοχῆς, πού ὁ πατέρας του εἶχε ἀρχικά διαφυλάξει ἀπό τοὺς Σταυροφόρους. Ἀφοῦ ὑποβάλλει τά σέβη του στό θεῖο του Μανουήλ στή Θεσ/νίκη, ἐπισκέπτεται τά Σέρβια στή βόρεια Θεσσαλία. Ἐκεῖ βλέπει τήν ὁμορφη Θεοδώρα, κόρη τοῦ τελευταίου Σεβαστοκράτορα Ἰωάννη Πετρολεῖφα, πού ἦταν κάποτε κυβερνήτης τῆς Μακεδονίας καί Θεσσαλίας. Ἦταν ξακουστή γιά τήν ὁμορφιά της καί τήν ἀρετή της, καί ὁ Μιχαήλ αἰχμαλωτίστηκε ἀπό τά κάλλη της. Τ' ἀδελφία της δίνουν τή συγκατάθεσή τους νά γίνει ὁ γάμος. Ὁ γάμος γίνεται στά Σέρβια. Ἀπό κεῖ ξεκινοῦν γιά τήν Ἡπειρο, ὅπου ὁ Μιχαήλ πῆρε τόν τίτλο τοῦ Δεσπότη τῆς Ἡπείρου. Ἀρχικά ὁ Μιχαήλ φροντίζει γιά τήν διακυβέρνηση τῆς περιοχῆς του καί ἡ Θεοδώρα ζεῖ εἰρηνικά, χωρίς νά ἔχει παρασυρθεῖ ἀπό τή δόξα καί τίς ἀνέσεις πού τῆς παρέχονταν. Ἀλλά ἡ γαλήνη καί ἡ εὐτυχία τῆς ἑγγαμῆς ζωῆς τους διακόπτεται γρήγορα. «Γυναϊκί γάρ τινι ἐξ εὐγενῶν, Γαγγρηνηῇ τό ἐπώνυμον, πορνικῶς ὁ Μιχαήλ ἐπιμανεῖς, καί τό τῆς αἰσθήσεως ὑγιές μαγίαις ὑπ' ἐκεῖνης ὑποκλαπείς, μῖσος ἄσπονδον κατά τῆς ἰδίας ἐκτήσατο γυναικός». Ὡς ἐξῆς τό «Χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου»²¹ παρουσιάζει τήν ἀλλαγὴ αὐτὴ στή στάση τοῦ Μιχαήλ: «Αὐτός γοῦν ὁ ὑπερτιμημένος καί θεοαγάπη-

20. D. Nicol: ὁ.π., σελ. 111.

21. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς στό ἔργο του «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», ἐκδ. Ἰκαρος, 1964, σελ. 123-124 γράφει: «Ἐπίσης, ἀπό τήν ἀρχαιότητα εἶχε περάσει στό Βυζάντιο καί ὕστερα στήν Τουρκοκρατία, ἓνα ἄλλο συγγραφικὸ εἶδος: τὰ βραχεῖα χρονικά... Σ' αὐτὴ τὴ γραμμὴ ταιριάζει νά ταχθεῖ, κορυφαῖο ἔργο, τό Χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου... Ὁ συντάκτης του, Εὐθύμιος τ' ὄνομά του, εἶχε συγγραφικὴ ἰδιοφυῖα καί κατόρθωσε, μέ τίς περιορισμένες γνώσεις του, νά γράψῃ ἓνα ἄρτιο μικρὸ ἔργο, γεμάτο δραματικὸ παλμό, ζωὴ, ἀνάταση. Αὐτὰ ἐγράφονταν στά 1703· μὰ τό χειρόγραφο ἔμεινε ἀνέκδοτο ὥς τὰ 1865. Μνημονεύεται λοιπόν καί γιά τὴ λογοτεχνικὴ του ἀξία καί γιατί ἀποτελεῖ σημαντικὴ μαρτυρία τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς του».

τος δεσπότης Μιχαήλ, τόν καιρό πού ὑπανδρεύθηκε τήν μακαρίαν καί ἁγιοτάτη ὁσίαν Θεοδώραν, τοῦ ἐφανερώθηκε ὁ Σατανάς καί τόν ἔβαλε εἰς πείραξη διαβολική νά χωρίσῃ τήν ὁμόζυγον καί νά πάρῃ μία [ἄλλη] γυναίκα, πού εἶχε πλούτια πολλά, ἀποχτώντας τα μέ ἄτιμες μεταχειρίσεις... ἐπαίρνοντας στό παλάτι του ἐκείνη τήν διαβολογυναίκα, πού μέ μαγγανεῖς καί μαγεῖες περίσσευε καί μέ χίλια σατανικά ποτίσματα καί φερσίματα τοῦ ἑσῆκωσε τό κεφάλι καί τόν ἔκαμε ν' ἀγαπήσῃ ἐκείνη τή μάγισσα πάρ[α πολὺ] καί μέ τρελαμόν κεφαλῆς, ξεχνώντας τήν πρώτην του γυναίκα»²². Πλανεμένος λοιπόν ὁ Μιχαήλ ἀπό τήν Ἀρτινή ἀρχόντισσα Γαγερηνή ἐγκαταλείπει τή Θεοδώρα.²³ Αὐτή ἀπροσῆταυτη δέν ἤξερε πού νά ζητήσῃ καταφύγιο. Σέ λίγο καιρό θά γεννιόταν τό πρῶτο της παιδί. Πέντε ὁλόκληρα χρόνια «ἡ γοῦν ὑπεραγία τοῦ Θεοῦ δούλη Θεοδώρα διωγμένη ἔφυγε μέσα εἰς ἐρημίες καί ἐκεῖ μέσα εἰς σπήλαια καί ἄγρια ρουμάνια ἀσκήτευε καί... εὐμορφα εἶχε συντροφιά. Καί ἔτρωγε ρίζες χορταρίων».²⁴ Ὅλο αὐτό τό διάστημα «ἐπαρακαλοῦσε τόν Θεόν, χωρίς νά ἔβγῃ ἀπό τό ἅγιον στόμα της κανένα παράπονο διά τόν ἄντρα της Κύρ Μιχαήλ».²⁵ Οἱ πληροφορίες αὐτές τοῦ Ἱερομονάχου Εὐθυμίου —συντάκτη τοῦ «Χρονικοῦ τοῦ Γαλαξειδίου»— πρέπει νά εἶναι παρμένες ἀπό τό Βίο τῆς Θεοδώρας, τοῦ μοναχοῦ Ἰώβ. Γιατί: α) Τό «Χρονικόν τοῦ Γαλαξειδίου» συντάχθηκε μετά τό Βίο τῆς Θεοδώρας. Δέν ἀποκλείεται ὁ Εὐθύμιος νά εἶχε ὑπόψιν αὐτόν καί β) Ὅλοι οἱ ἱστορικοί τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί μεταγενέστεροι, ἀγνοοῦν τό διάστημα αὐτό τῆς ζωῆς τῆς ὁσίας καί βασιλίσσας Ἰσίδωρας, Θεοδώρας. Καί ἐμεῖς δέ θά τό γνωρίζαμε ἂν δέ μᾶς σώζονταν τά δύο αὐτά κείμενα. Ἀπό πού ὅμως ὁ Ἰώβ ἀντλεῖ αὐτές τίς πληροφορίες του; Μήπως ἀπό ἄλλα κείμενα τῆς ἐποχῆς πού ἀγνοοῦμε; Ἡ μήπως ἀπό τίς παραδόσεις, πού διασώθηκαν ἀπό στόμα σέ στόμα καί ἔφθασαν μέχρι τίς μέρες του; Στά ἐρωτήματα αὐτά δέ μποροῦμε νά δώσουμε μέ βεβαιότητα καμία ἀπάντηση. Ὅλα εἶναι ταυτόχρονα πιθανά ἀλλά καί ἀπίθανα.

Ὡς ἐξῆς ὁ Ἰώβ παρουσιάζει τό διάστημα ἀπομάκρυνσης τῆς Θεοδώρας ἀπό τό Μιχαήλ: «ξενιτευομένη δέ, κρύει καί καύσωνι αἵθριος ταλαιπωροῦσα, λιμῶ τε καί δίψῃ καί τῇ λοιπῇ κακουχίᾳ πιεζομένη καί ὑπό στέγην εἰσελθεῖν ἐπιθυμοῦσα. Ἐπὶ πέντε οὖν ἔτεσι τοῖς ἀπείροις δεινοῖς προσπαλαίσασα οὐδέν ἐφθέγγατο ἀγενές, οὔτε μὴν κατωλιγώρησε ῥῆμά τι πρὸς Κύριον εἰπεῖν, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον πρὸς ἀρετὴν ἐπετείνατο καί πρὸς αὐτόν ὑποῦτο καθ' ἐκάστην, ἑαυτὴν δέ ὑπομονῆς ἀνάγουσα, φέρουσα καί βρέφος ἐν ταῖς χερσίν ὅπερ ἐκβληθεῖσα εἶχεν ἐγγάστριον».²⁶ Χωρὶς γογγυσμό καί μέ ὑπομονή ἐπιμένει τὰ πάντα ἡ Θεοδώρα. Στό μεταξύ ἔφερε στό κόσμον τό παιδί της. Καί ἐνῶ περιπλανιόταν μέ τό γιό της στήν ἀγκαλιά, τό διάδοχο

22. Εὐθυμίου Ἱερομονάχου: δ.π., σελ. 25.

23. Ὁ Ἀ. Μουστοξύδης: δ.π., σελ. 53, σημειώνει: «Τοῦς ἔρωτας τοῦ Μιχαήλ καί τὰ παθήματα τῆς Θεοδώρας καί τήν ἐνάρετον αὐτῆς ὑπομονὴν σιωπῇ ἡ ἱστορία ὅθεν ὅλα τὰ περὶ τούτων μνημονευόμενα ὑπὸ τοῦ Ἰώβ, ὅχι μόνον εἶναι παθητικά, ἀλλὰ καί λόγου ὅχι μικροῦ ἄξια».

24. Ἱερομονάχου Εὐθυμίου: δ.π., σελ. 25.

25. Ἱερομονάχου Εὐθυμίου: δ.π., σελ. 25.

26. Ἀ. Μουστοξύδης: δ.π., σελ. 45-46.

τοῦ ἄντρα της πού τήν εἶχε περιφρονήσει φθάνει στό χωριό Πρενίστα, στίς πλαγιές τῶν Τζουμέρκων. Ὁ παπᾶς τοῦ χωριοῦ τή βρίσκει σ' ἓνα χωράφι, τήν παίρνει στό σπίτι του καί ἐκεῖ τήν ἔκρυψε μέ κάθε φροντίδα καί προσοχή γιά τό ὑπόλοιπο τῆς ἐξορίας της. Μετά ἀπό πέντε χρόνια «ἡ πονηρά πᾶσα εἰς φῶς ἤχθη πρᾶξις, καί ἐν νῷ γενόμενος ἐνεσείσθη ὁ Μιχαήλ».²⁷ Ὁ Εὐθύμιος στό «Χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου» ἀναφέρει ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ Μιχαήλ ταράζονταν καί ἔβλεπε ὄνειρα πῶς ἡ ἐκδίκηση τοῦ Θεοῦ θά τόν χτυπήσει, ἂν δέν μετανοήσει γιά ὅτι ἔχει κάνει στή γυναῖκα του. «Καί ἓνα βράδυ κοντά στά μεσάνυχτα ἐφανερώθηκε στόν Μιχαήλ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός μέ ὅλη τήν λάμψη τῆς θετικῆς του εὐμορφίας καί τοῦ εἶπε αὐτά τά φοβερά καί θεοτικά λόγια: «Μιχαήλ! Τό κακό ὅπου ἔκαμες θά σοῦ γένῃ ἓνα φοβερότατο κρίμα, διατί ἀκούοντας τοῦ ἐχθροῦ μου Σατανᾶ τά διαβολικά λόγια ἔδιωξες τήν ἀγγελικὴν σου γυναῖκα. Ἐγὼ θά σέ παιδεύσω παραδειγματικά, ρίχνοντας ἀπό τόν οὐρανὸ φωτιές καί ἀστροπελέκια, πού νά σέ κατακάψουνε μαζί μέ τήν παλλακὴ τῆ μιαιρότατῃ τοῦ Σατανᾶ φιλενάδα. Καί ἂν ἀγαπᾷς τήν ἀγάπη μου, γοργόν νά παγαίνης νά πάρῃς τήν Θεοδώραν στό ἀρχοντικό σου, διὰ νά σοῦ συχωρέσω τό κακό, πού ἔκαμες».²⁸

Ὁ Μιχαήλ ἀκούγοντας αὐτά τά λόγια, ψάχνει καί βρίσκει τῇ Θεοδώρα στή Πρενίστα, τήν παρακαλᾷ νά γυρίσει στό σπίτι ὅπου: «διηγῶν οὖν ἅμφω τόν βίον ἐν εἰρήνῃ καί ἀγάπῃ τῇ κατὰ Θεόν, τῆς ἑαυτῶν ἐπιμελούμενοι σωτηρίας, ἀξιώματι Δεσποτῶν τιμηθέντες».²⁹

Θὰ ζήσουν ἀπὸ τότε μέ ἀγάπη καί ὁμόνοια μεγαλώνοντας οἰκογένεια μέ τρεῖς γιούς (Νικηφόρος-Ἰωάννης-Δημήτριος) καί τρεῖς κόρες (Ἑλένη-Ἄννα-καί ἡ γυναῖκα τοῦ Ἀλέξιου Raul)³⁰.

Γιὰ νά ἐξιλεωθεῖ γιὰ τίς πράξεις του ὁ Μιχαήλ χτίζει δυὸ μοναστήρια. Τό πρῶτο ἀναφέρεται ἀπὸ τόν Εὐθύμιο στό «Χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου»: «εἶναι σήμερα τό βασιλικὸ μοναστήρι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, χτισμένο ἀπὸ τόν αὐθέντη Κύρ Μιχαήλ τόν Κομνηνόν».³¹ Τό μοναστήρι χτίστηκε σάν δῶρο μεταμέλειας καί εὐχαριστηρίων γιὰ τήν ἀπαλλαγὴ του ἀπὸ τῇ Γαγγρηνή. Τό δεύτερο χτίστηκε κοντά στήν Ἄρτα. Εἶναι ἡ μονὴ τῆς Κάτω Παναγιάς. Ἡ ἱδρυσὴ του ἀναφέρεται ἀπὸ τόν Ἰώβ, ἀλλὰ καί ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τίς ἐπιγραφές τοῦ ναοῦ.³² Ἀνάμεσα στά ἔργα πού ἀποδίδονται στήν Ἀγία Θεοδώρα ἀπὸ τό βιογράφο της εἶναι καί ἡ ἱδρυση ἑνὸς μοναστηρίου καλογριῶν στήν Ἄρτα, ἀφιερωμένο στό Μεγαλομάρτυρα Ἅγιο Γεώργιο.

Μετά τό θάνατο τοῦ Μιχαήλ (τοποθετεῖται γύρω στά 1267-1268) ἡ Θεοδώρα: «τό τῶν μοναχῶν καί αὐτὴ εὐθύς περιβάλλει σχῆμα». Ἀποσύρεται στό μοναστήρι

27. Ἀ. Μουστοξύδη: δ.π., σελ. 46.

28. Εὐθυμίου Ἱερομονάχου: δ.π., σελ. 25-26.

29. Ἀ. Μουστοξύδου: δ.π., σελ. 46.

30. D. Nicol: δ.π., σελ. 205.

31. Εὐθυμίου Ἱερομονάχου: δ.π., σελ. 24.

32. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου: «Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τόμ. III.

τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τό ὁποῖο: «παντοίως κατεκόσμει καί ἀναθήμασι καί σκευέσι καί πέπλοις κατεκάλλυνε».

Ὁ Ἰώβ ὀλοκληρώνει τό βίο δίνοντας στοιχεῖα γιά τή ζωή της μετά τό μοναχικό σχῆμα μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς της. Πρόσφερε κάθε εἶδους βοήθεια σ' ὅσους τή χρειαζόταν «καί ἕτερα τεράστια φρικτά πεποίηκε καί εἰσέτι φαίνεται ποιούσα, ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμός».

Τό τέλος τῆς ζωῆς της δέν προσδιορίζεται ἀπό τόν Ἰώβ, οὔτε ἀναφέρεται τό σημεῖο ταφῆς της. Τό μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου μετά τό θάνατό της ἀφιερώθηκε στή μνήμη της καί ἐκεῖ φυλάσσεται ἡ λάρνακα τῆς ὁσίας.

Παρά τή χρονική διαφορά βιογράφου καί βιογραφουμένου λίγα εἶναι τά ἱστορικά λάθη πού ὑπάρχουν στό βίο καί ὄχι πιστεύω ἀπό σκοπιμότητά. Ἦσως ὁδηγήθηκε ὁ Ἰώβ σ' αὐτά τά λάθη ὄχι ἀπό ἱστορικές μαρτυρίες καί πηγές ἀλλά ἀπό τήν προφορική παράδοση πού ἔφτασε μέχρι τίς μέρες του. Τά μειονεκτήματα πού χαρακτηρίζουν συνήθως τό φιλολογικό αὐτό εἶδος ἀντισταθμίζονται στήν περίπτωση αὐτή ἀπό τήν ἀφθονία τῶν ἱστορικῶν λεπτομερειῶν. Ἡ ἐπισήμανση καί ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων πού ἀπαρτίζουν τήν ἀγιότητα τῆς Θεοδώρας, βασίζονται στό πλῆθος τῶν ἐνδείξεων πού προσφέρει τό ἴδιο τό κείμενο. Χρονολογικά ἐκτείνεται σέ ὀγδόντα περίπου χρόνια. Ἀρχίζει μέ τήν ἀνάληψη τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου ἀπό τόν Ἀλέξιο Γ' (1195) καί ἐκτείνεται πέρα τοῦ θανάτου τοῦ Μιχαήλ Β' Κομνηνοῦ —Δεσπότη τῆς Ἡπείρου— (1268). Δίνει ἀρκετές πληροφορίες γιά τήν ἱστορία τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου καί τῶν προσώπων πού ἔπαιζαν καθοριστικό ρόλο στήν ἐπέκτασή του ἀλλά καί ἐδραίωσή του στόν Ἑλλαδικό χῶρο. Κυρίως τά ἀναφερόμενα στό Μιχαήλ Β' καί τή Θεοδώρα μᾶς ὁδηγοῦν σέ συμπεράσματα γιά τή ζωή τους καί τό χαρακτήρα τους. Μαζί μέ ἄλλες ἱστορικές πηγές τῆς ἐποχῆς ὁ βίος τῆς Θεοδώρας εἶναι βασικό στοιχεῖο γνώσης τῆς περιοχῆς καί τῶν χρόνων αὐτῶν. Ἡ ἔμφυτη ἀγάπη τῶν Βυζαντινῶν γιά τή διήγηση καί γιά τίς θαυμαστές διδακτικές ἱστορίες διοχετεύτηκε στούς Βίους τῶν Ἀγίων, πλούσια καί πρωτότυπη συλλογή πού κατέχει ξεχωριστή θέση στή Βυζαντινὴ θρησκευτικὴ γραμματεία καί εἶναι ἓνα ἀπό τά πιό χαρακτηριστικά ἐπιτεύγματά της.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- APABANTINOS, Π., «Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου», Ἀθήνα 1856
VASILIEV, A.A., «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (324-1453)», Ἀθήνα 1954
DARROUZES, J., «Notitiae eccl. Const/tiae», Institut Français d'Etudes Byzantines, 1981
ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ.Θ., «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας», ἐκδ. Ἰκαρος, Ἀθήνα 1964
ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμ. Η'-Θ'
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ, «Θ' Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο», τεύχ. 127, Ἀθήνα 1953
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ, τόμος 127, σελ. 904-908
ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, «Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδίου», ἐπιμ. Ἡλ. Ἀναγνωστάκης, ἐκδ. Ἀκρί-
τας, Ἀθήνα 1985

- ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Γ., «Ίστορία τῶν μέσων χρόνων», τόμ. Α-Δ', Θεσ/νίκη 1974
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Μ., «Ἡ κατάλυση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους καὶ ἡ Φραγκικὴ κυριαρχία ὥς τὸ 1261», Ἰωάννινα 1986
- ΚΟΜΝΗΝΗ, Α., «Ἀλεξιάδα», Ἐκδ. Ἄγρα
- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, Α., «Ίστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (1204-1261)», Ἀθήνα 1893
- MILLER, Α., «Ἡ φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι»
- ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΟΥ, Α., «Ἑλληνομνημῶν ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά», Ἰανουάριος 1843, ἀριθμ. Ι, σελ. 41-59, ἐκδ. Νότη Καραβία - Ἀθήνα 1965, φωτοτυπικὴ ἐπανεκδόση.
- NICOL, D., «Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου», μετὰφρ. Π. Λεύκα, ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας», Ἰωάννινα 1974
- OSTROGORSKY, G., «Ίστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους», τόμ. Ι-ΙΙΙ, Ἀθήνα 1979
- ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Α.Κ., «Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀρτης, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τόμ. ΙΙΙ
- ΡΩΜΑΝΟΣ, Ι.Α., «Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ἱστορικὴ πραγματεία», Κέρκυρα 1895 [ἀναδημοσίευση: «Ἔργα», Κέρκυρα 1959, 23]
- ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., «Ίστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμ. Ι-VI
- FINLEY, «Ίστορία τῆς Ἑλλάδος»
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Α., «Βυζαντινὴ Ἱστορία Α' 324-610», Ἀθήνα 1975
- ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙΜΠΡΙΤΖ, «Ίστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας», ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1967
- N.G. WILSON, «Οἱ λόγοι στὸ Βυζάντιο», ἐκδ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1991
- HERBERT HUNGER, «Βυζαντινὴ λογοτεχνία» - Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν, τόμος Β', ἐκδ. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζίης, Ἀθήνα 1992
- ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, «Νίκαια καὶ Ἡπειρος τὸν 13ο αἰ.», Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Ἐκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 1990
- ΙΩΒ, «Βίος ὁσίας Θεοδώρας», P.G. 127, 903-908
- ΑΜΑΝΤΟΣ, Κ., «Ίστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους», τόμ. 2, Ἀθήνα 1947
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι.Ε., «Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας», Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 2, Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσ/νίκη 1970

Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ (1881-1907)

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΠΑΤΣΑΛΙΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ἡ μελέτη τῆς δημογραφικῆς ἀνέλιξης τοῦ νομοῦ τῆς Ἄρτας δέν εἶναι εὐχερῆς, μιά καί ὁ νομός αὐτός ἔχει ὑποστεῖ ἀρκετές ἐδαφικές αὐξομειώσεις. Αἰτία τῶν αὐξομειώσεων αὐτῶν, ἦταν τό γεγονός ὅτι ὁ νομός τῆς Ἄρτας, ἀκόμα καί σήμερα, δέν συμπεριέλαβε στά ὅριά του, ὅλες ἐκεῖνες τίς περιοχές πού τά οἰκονομικά τους συμφέροντα καί ἡ γεωγραφική τους θέση, ἐπέβαλαν ν' ἀποτελοῦν ἐνιαῖο διοικητικό σύνολο.

Ὁ νομός τῆς Ἄρτας ιδρύθηκε τό 1881, εἶχε ὡς ὅριά του τά πρό τοῦ 1881 Ἑλληνοτουρκικά σύνορα καί τόν ποταμό Ἀραχθο, γιατί μέ τήν συνθήκη τῆς Κων/πόλεως παραχωρήθηκε στήν Ἑλλάδα, ἀπ' ὅλη τήν Ἠπειρο, μόνο ἡ ἐντεῦθεν τοῦ Ἀράχθου περιοχή δηλαδή ἡ ἀριστερά πρὸς τόν ροῦν τοῦ ἐδαφικῆ ἔκταση. Ἡ ἔκταση τοῦ νομοῦ ἦταν 1136,68 τετραγωνικά χιλιόμετρα καί ὁ πληθυσμός 31178 κάτοικοι. Ἐπομένως στό νομό τῆς Ἄρτας ἡ πληθυσμιακή πυκνότητα ἦταν 27,44 κάτοικοι κατὰ τετραγωνικό χιλιόμετρο, ἐνῶ στήν ὑπόλοιπη, ἐλεύθερη Ἑλλάδα, ἀναλογοῦσαν 32,04 κάτοικοι κατὰ τετραγωνικό χιλιόμετρο.

Αἰτία τῆς διαφορᾶς, ὡς πρὸς τήν ἐδαφική πυκνότητα, ὀφείλεται ὄχι μόνο στό ὅτι ὁ νομός στό μεγαλύτερο μέρος αὐτοῦ ἦταν ὄρεινός, ἀλλά καί στό γεγονός ὅτι καί μετά τήν προσάρτιση τῆς Ἄρτας στήν Ἑλλάδα, οἱ ὀθωμανοὶ κάτοικοί της ἀπό θρησκευτική μισαλλοδοξία ἔφυγαν ἀπό τήν Ἄρτα, οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς ἐγκατεστάθηκαν στήν Φιλιππιάδα, ἂν καί ἡ συνθήκη τῆς Κων/πόλεως τοὺς ἐξασφάλιζε καί τήν ἀκώλυτη ἄσκηση τῶν θρησκευτικῶν τους καθηκόντων καί τά ἀτομικά τους δικαιώματα, ὅπως ἐπίσης καί τήν ἰδιοκτησία των.

Ἐπίσης ἀνεχώρησαν ἀπό τήν Ἄρτα καί τό ἐν τρίτον τῶν Ἑβραίων κατοίκων της καί τοῦτο γιατί μετά τήν προσάρτηση τῆς πόλεως Ἄρτας στήν Ἑλλάδα, ἀποκόπηκε ἀπό τόν πλούσιο «Κάμπο» της, μέ ἀποτέλεσμα νά μειωθεῖ ἡ ἐμπορική της κίνηση.

Ὁ ἀκριβής ἀριθμός τῶν Ὀθωμανῶν καί Ἑβραίων κατοίκων τῆς Ἄρτας, δέν εἶναι γνωστός. Ἀπὸ τό «Δοκίμιο» τοῦ Σεραφεῖμ Ξερόπουλου προκύπτει ὅτι πρὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἄρτας κατοικοῦσαν σ' αὐτήν 800 οἰκογένειες Ἑλλήνων, 250 οἰκογένειες Ὀθωμανῶν καί 160 οἰκογένειες Ἑβραίων.

Ὅπως ὁμως προκύπτει ἀπὸ τήν ἀπογραφή πού ἐγίνε δύο μῆνες μετά τήν προσάρτηση κατοικοῦσαν στήν Ἄρτα 4320 Ἕλληνες χριστιανοί, 25 Ὀθωμανοί

καί 617 Ἑβραῖοι, δηλαδή σύνολον 4990 κάτοικοι. Μέ βάση τὰ παραπάνω δεδομένα, πρό τῆς ἀπελευθερώσεως ἡ πόλη τῆς Ἄρτας εἶχε σύνολον κατοίκων 6543, ἀπό τοὺς ὁποίους 4320 ἦσαν Ἕλληνες Χριστιανοί, 1352 Ὀθωμανοί καί 864 Ἑβραῖοι.

Ἀπό τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἄρτας, ἔφυγαν ἀπὸ αὐτὴν 1307 Ὀθωμανοί καί 240 Ἑβραῖοι.

Μέ τὸ ἀπὸ 31/3/1883 Β.Δ. ὁ νομός τῆς Ἄρτας διαιρεῖται σέ δύο ἐπαρχίες, τὴν ἐπαρχία τῆς Ἄρτας, μέ πρωτεύουσα τὴν Ἄρτα καί τὴν ἐπαρχία Τζουμέρκων, μέ πρωτεύουσα τὰ Ἄγναντα.

Ὅμως ἡ διαίρεση αὐτὴ καταργήθηκε τὸ ἔτος 1885 καί ἀπὸ τότε ὁ νόμος τῆς Ἄρτας ἔχει μίαν ἐπαρχία, τὴν ἐπαρχία τῆς Ἄρτας, μέ πρωτεύουσα τὴν πόλη τῆς Ἄρτας πού εἶναι ταυτόχρονα καί πρωτεύουσα τοῦ Νομοῦ.

Ἡ ἐπαρχία τῆς Ἄρτας διαιρεῖτο σέ ὀκτὼ Δήμους.

1. Τὸν Δῆμο τῆς Ἄρτας μέ πρωτεύουσα τὴν πόλη τῆς Ἄρτας (4990 κατοίκους) καί τοὺς οἰκισμοὺς α) Γλυκὸρίζο (115 κατοίκους), β) Λιμένης (92 κατοίκους), γ) Τσουπί (102 κατοίκους), δ) Συκιές-Λεσβοί (123 κατοίκους), ε) Μπάνι (449 κατοίκους), στ) Κομμένο (419 κατοίκους).

Σύνολο πληθυσμοῦ τοῦ Δήμου τῆς Ἄρτας 6207 κάτοικοι.

2. Τὸν Δῆμο Πέτα μέ πρωτεύουσα τὸ χωριὸ Πέτα (1152 κατοίκους) καί ἀπὸ οἰκισμοὺς α) Σελλάδες (406 κατοίκους), β) Μεγάρχης (132 κατοίκους), γ) Νεοχωρακίου (126 κατοίκους) καί δ) Κομποτίου (918 κατοίκους).

Σύνολο πληθυσμοῦ τοῦ Δήμου Πέτα 2724 κάτοικοι.

3. Τὸν Δῆμο Ἡρακλείας μέ πρωτεύουσα τὸ χωριὸ Σκουληκαριά (651 κατοίκους) καί τοὺς οἰκισμοὺς α) Βελεντζικό (1289 κατοίκους), β) Χόσιανα (Φωτινὸ) (128 κατοίκους), γ) Ἐπάνω Πετρος (222 κατοίκους), δ) Δημαριὸ (822 κατοίκους), ε) Τσερκίτσα (Ρετσιανὰ) (52 κατοίκους), στ) Λιβίτσικο (Ζυγός) (64 κατοίκους), ζ) Μηλάτες (63 κατοίκους).

Σύνολο πληθυσμοῦ Δήμου Ἡρακλείας 2872 κάτοικοι.

4. Τὸν Δῆμο Τετραφυλίας: μέ πρωτεύουσα τὸ χωριὸ Βρεστινίτσα (Πηγές) (743 κατοίκους) καί τοὺς οἰκισμοὺς α) Μηλιανὰ (395 κατοίκους), β) Σομερούς (Μεσό-πυργο) (164 κατοίκους), γ) Μπότσι (Μεγαλόχαρη) (423 κατοίκους), δ) Καταβόθρα (Ἀστροχώρι) (217 κατοίκους), ε) Βρετσίστα (Καστανιά) (377 κατοίκους), στ) Τσεκλίστα (Ἐλάτη) (312 κατοίκους), ζ) Μουσούντα (Μεσούντα) (177 κατοίκους).

Σύνολο πληθυσμοῦ Δήμου Τετραφυλίας 2613 κάτοικοι.

5. Τὸν Δῆμο Θεοδώριας: μέ πρωτεύουσα τὸ χωριὸ Βουργαρέλιον (1152 κατοίκους) καί τοὺς οἰκισμοὺς α) Θεοδώριανα (935 κατοίκους), β) Μήγερι (Παλαιοκά-ντουνο) (1004 κατοίκους), γ) Λειψίστα (Ἀθαμάνιο) (705 κατοίκους), δ) Μπούγα (Ἀνεμορράχη) (161 κατοίκους), ε) Καλεντίνη (Κάτω Καλεντίνη) (168 κατοίκους), στ) Νισίστα (Κεντρικὸ) (273 κατοίκους), ζ) Πιστιανὰ (Δίστρατο) (114 κατοίκους), η) Χόσεψη (Κυψέλη) (665 κατοίκους).

Σύνολο πληθυσμοῦ Δήμου Θεοδώριας 5167 κάτοικοι.

6. Τὸν Δῆμο Ἀγνάντων: μέ πρωτεύουσα τὸ χωριὸ Ἄγναντα (1220 κατοίκους) καί τοὺς οἰκισμοὺς α) Κοσοβίτσα (Κτιστάδες) (346 κατοίκους), β) Ραφταναίους (674

κατοίκους), γ) Κουκουλίστα (Κουκούλια) (430 κατοίκους), δ) Σχωρέτσιανα (Καταράχτης) (1079 κατοίκους), ε) Γραιτίστα (Γραικικό) (316 κατοίκους), στ) Γουργιανά-Ρωμανού (195 κατοίκους), ζ) Σέρεσι (Μικροσπηλιά) (191 κατοίκους), η) Λιπινά (Λεπιανά) (389 κατοίκους), θ) Ράμια (316 κατοίκους).

Σύνολο πληθυσμού Δήμου 'Αγνάντων 5514 κάτοικοι.

7. *Δήμος Πραμάντων:* μέ πρωτεύουσα τό χωριό Πράμαντα (2388 κατοίκους καί τόν οικισμό τούς Μελισσουργούς (1710 κατοίκους).

Σύνολο πληθυσμού τού Δήμου Πραμάντων 4038 κάτοικοι.

8. *Δήμος Καλαρρυτών:* μέ πρωτεύουσα τό χωριό Καλαρρύτες (1459 κατοίκους) καί τόν οικισμό Ματσουκίου (384 κατοίκους).

Σύνολο πληθυσμού Δήμου Καλαρρυτών 1848 κάτοικοι.

‘Η κατ’ ἐπάγγελμα ἀπογραφή τού πληθυσμού εἶναι γενική καί ὄχι καί πολύ ἀκριβής. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή αὕτη εἶναι α) 1703 βιοτέχνες ἥτοι ποσοστό 5,5% τού ὅλου πληθυσμού, β) 429 ἔμποροι ἥτοι ποσοστό 1,4% τού ὅλου πληθυσμού, γ) 126 κτηματίες (ἐξουσιαστές τσιφλικίων καί μικροϊδιοκτῆτες) ἥτοι ποσοστό 0,4% τού ὅλου πληθυσμού, δ) Γεωργοί (κολίγοι, μπαστενοῦχοι, ἐλεύθεροι γεωργοί 4061 ἥτοι ποσοστό 13,30% τού ὅλου πληθυσμού, ε) 983 ποιμένες ἥτοι ποσοστό 3,10%, στ) 767 ἐργάτες καί ἐργάτριες ἥτοι ποσοστό 2,43% τού ὅλου πληθυσμού, ζ) 238 ἀγωγιάτες ἥτοι ποσοστό 0,76% τού ὅλου πληθυσμού, η) 57 ἐπιστήμονες (6 γιατροί, 1 δικηγόρος, 6 φαρμακοποιοί, 44 δάσκαλοι) ἥτοι ποσοστό 0,19% τού ὅλου πληθυσμού, θ) 437 οἰκιακοί ὑπηρετές ἥτοι ποσοστό 1,4% τού ὅλου πληθυσμού, ι) 1373 μαθητές καί μαθήτριες ἥτοι ποσοστό 4% τού ὅλου πληθυσμού, ια) Λοιπά ἐπαγγέλματα (166 κλήρικοι, 5 καλλιτέχνες, 29 ὑπάλληλοι), σύνολον 197 ἥτοι ποσοστό 0,63%, ιβ) ἄνευ ἐπαγγέλματος 20.736 ἥτοι ποσοστό 67,20%.

Στήν κατηγορία αὕτη ὑπάγονται τά πρόσωπα πού λόγω ἡλικίας δέν ἐργάζονται ἥτοι ἀνήλικοι μέχρι 12 ἐτῶν καί ὑπερήλικες ἄνω τῶν 65 ἐτῶν καί πού πρέπει νά ὑπολογιστοῦν σέ 12.260 ἄτομα, ἥτοι ποσοστό 36,60% τού ὅλου πληθυσμού. Στό ὑπόλοιπο ποσό τῶν 9329 ἀτόμων, συμπεριλαμβάνονται οἱ γυναῖκες πού ἀσχολοῦνται μέ τά οἰκιακά καί πού δέν θεωροῦνταν γιά ἐπάγγελμα, ὡς καί πρόσωπα τῶν ὁποίων δέν ἔχει ἐξακριβωθεῖ τό ἐπάγγελμά τους.

Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τού 1881 στόν νομό τῆς Ἑλλάδος κατοικοῦσαν 30.561 χριστιανοί Ὁρθόδοξοι, ἥτοι ποσοστό ἐπὶ τού ὅλου πληθυσμού 97,94%, ἐπίσης 617 Ἰουδαῖοι καί 45 Ὀθωμανοί ἥτοι ποσοστό ἀλλοθρήσκων 2,06% τού ὅλου πληθυσμού.

Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τού 1881 στόν νομό τῆς Ἑλλάδος, ὑπῆρχαν 5023 σπίτια, καί καλύβες, 330 ἰσόγεια καταστήματα, 29 σχολεῖα, 203 ἐκκλησίες, 2 νοσοκομεῖα, 20 στρατῶνες καί 14 ναοί ἀλλοθρήσκων (τζαμιά, συναγωγές).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀπογραφή τῶν μονῶν ὡς καί τῶν εἰς αὐτές ἐνδαιοτομένων μοναχῶν α) Γενέθλια τῆς Θεοτόκου (ἀριθ. μοναχῶν 8) Ἑλλάδος, β) Ἀγίου Πνεύματος (Φανερωμένη) (ἀριθμ. μοναχῶν 6) Ἑλλάδος, γ) Μετάστασις τῆς Θεοτόκου (ἀριθμ. μοναχῶν 2) Θεοτοκίό-Πέτα, δ) Μετάστασις Θεοτόκου (ἀριθμ. μοναχῶν 2) Σελλά-

δες, ε) Γενέθλια τῆς Θεοτόκου (ἀριθμ. μοναχῶν 8) Μελάτες, στ) Γενέθλια τῆς Θεοτόκου (ἀριθμ. μοναχῶν 7) Ροβέλιστα, ζ) Γέννησις τῆς Θεοτόκου (ἀριθμ. μοναχῶν 1) Δῆμος Τετραφυλίας, η) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (ἀριθμ. μοναχῶν 1) Σέλτο, θ) Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (ἀριθμ. μοναχῶν 6) Πράμαντα, ι) Ἁγία Παρασκευή (ἀριθμ. μοναχῶν 4) Μελισσοῦργοί, ια) Ἁγία Αἰκατερίνη (ἀριθμ. μοναχῶν 6) Σχωρέτσανα, ιβ) Ἅγιος Χριστόφορος (ἀριθμ. μοναχῶν 1) Δῆμος Ἀγνάντων, ιγ) Εὐαγγελίστρια (ἀριθμ. μοναχῶν 3) Καλλαρύτες, ιδ) Ἅγιος Γεώργιος (ἀριθμ. μοναχῶν 7) Βουλγαρέλι, ιε) Εὐαγγελισμός τῆς Θεοτόκου (ἀριθμ. μοναχῶν 4) Δῆμος Θεοδωρίας, ιστ) Γέννηση τῆς Θεοτόκου (ἀριθμ. μοναχῶν 2) Δῆμος Θεοδωρίας.

Χαρακτηριστικό εἶναι τὸ γεγονός, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀνάγκη εἰδικῆς ἐρεῦνης, ὅτι δηλαδὴ ἀπὸ τίς 16 μονές πού εὐρίσκοντο εἰς τὸν νομόν τῆς Ἄρτας, οἱ 11 εἶναι ἀφιερωμένες στὴν Παναγία, μερικότερα δέ στοὺς Δήμους τῆς Ἄρτας, τῆς Ἡρακλείας καὶ τῆς Τετραφυλίας, ἀπὸ τίς 8 μονές εἶναι ἀφιερωμένες στὴν Παναγία οἱ 7 μονές ἐνῶ ἐπὶ τῶν 56 μονῶν τῆς Θεσσαλίας μόνο οἱ 14 εἶναι ἀφιερωμένες στὴν Παναγία.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1881 δέν ἔχει γίνεи μέ τὴν ἐπιμέλεια πού ἔχουν γίνεи οἱ μεταγενέστερες ἀπογραφές, μᾶς δίνει ὅμως πολὺτιμες πληροφορίες. Τόσο γιὰ τὸν νομό τῆς Ἄρτας, ὅσο καὶ γιὰ τὴν Θεσσαλία.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ἀπὸ τὸ 1881 μέχρι τὸ 1907 ἔχουμε μόνο ἀριθμητικὲς ἀπογραφές, τοῦ πληθυσμοῦ. Σύμφωνα μέ τίς ἀπογραφές αὐτές ὁ νομός τῆς Ἄρτας εἶχε κατὰ τὸ 1884, 32.890 κατοίκους, παρουσιάζει δηλαδὴ αὐξηση 1712 κατοίκων τὸ ἔτος 1889 εἶχε 39.144 κατοίκους, παρουσίαζε δέ αὐξηση 6254 κατοίκων καὶ τέλος τὸ 1907 41.260 κατοίκους δηλαδὴ παρουσίαζε αὐξηση 2.116 κατοίκων.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι ὁ νομός τῆς Ἄρτας ἀπὸ τὸ 1881 μέχρι τὸ ἔτος 1907, παρουσίασε αὐξηση 10.082 κατοίκων, ἥτοι ποσοστὸ 32,3% καὶ πληθυσμιακὴ πυκνότητα 36,30 κατὰ τετραγωνικὸ χιλιόμετρο.

Εἰδικότερα ἀπὸ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1907 προκύπτει ὅτι ἡ πόλις τῆς Ἄρτας πού εἶναι ταυτόχρονα καὶ πρωτεύουσα τῆς Ἐπαρχίας Ἄρτας καὶ πρωτεύουσα τοῦ Νομοῦ Ἄρτας ἔχει 6.860 κατοίκους, δηλαδὴ παρουσίασε πληθυσμιακὴ αὐξηση ἀπὸ 1881 μέχρι 1907 2.370 κατοίκους καὶ ποσοστὸ 32,33%.

1. Ὁ Δῆμος τῆς Ἄρτας τὸ 1907 ἔχει συνολικὸ πληθυσμὸ 9.087 κατοίκους, δηλαδὴ παρουσίασε ἀπὸ τὸ 1881 αὐξηση 2.880 κατοίκους καὶ ποσοστὸ 46,40%.

2. Ὁ Δῆμος Πέτα ἔχει πληθυσμὸ 4.217 κατοίκους καὶ παρουσιάζει αὐξηση σέ σχέση μέ τὸ ἔτος 1881 1.493 κατοίκους καὶ ποσοστὸ 35%.

3. Ὁ Δῆμος Ἡρακλείας ὁ ὁποῖος ἔχει πρωτεύουσα κατὰ μὲν τὸ θέρος τὸ χωριὸ Βελεντζικὸ κατὰ δέ τὸν χειμῶνα τὸ χωριὸ Δημαριὸ, ἔχει πληθυσμὸ 4904 κατοίκους καὶ παρουσιάζει αὐξηση σέ σχέση μέ τὸ 1881 2.032 κατοίκους καὶ ποσοστὸ 72,50%.

4. Ὁ Δῆμος Τετραφυλίας ἔχει πληθυσμὸ 4.328 κατοίκους καὶ παρουσιάζει αὐξηση σέ σχέση μέ τὸ 1881 1.715 κατοίκους καὶ ποσοστὸ 65,60%.

5. 'Ο Δήμος Θεοδωρίας έχει πληθυσμό 7.513 κατοίκους και παρουσιάζει αύξηση σέ σχέση μέ τό 1881 2.346 κατοίκους και ποσοστό 45,40%.

6. 'Ο Δήμος 'Αγνάντων έχει πληθυσμό 6.161 κατοίκους και παρουσιάζει αύξηση σέ σχέση μέ τό 1881 κατοίκους και ποσοστό 11,73%.

7. 'Ο Δήμος Πραμάντων έχει πληθυσμό 3.800 κατοίκους και παρουσιάζει μείωση 237 κατοίκους και ποσοστό -5%.

8. 'Ο Δήμος Καλαρρυτών έχει πληθυσμό 1.240 κατοίκους και παρουσιάζει μείωση σέ σχέση μέ τό 1881 608 κατοίκους και ποσοστό -33%.

Όπως προκύπτει από τά στοιχεία πού παραθέτουμε ό νομός τής "Αρτας παρουσίασε αύξηση από τό 1881 μέχρι τό 1907 σέ ποσοστό 34,80%, ένώ ό νομός Τρικάλων και Λαρίσης, πού άπελευθερώθηκαν σύγχρονα μέ τόν νομό τής "Αρτας, παρουσίασαν τό ίδιο χρονικό διάστημα αύξηση 62% και 48,70%.

Οί λόγοι τής μή ανάλογης αύξησης του νομού τής "Αρτας σέ σχέση μέ τους νομούς τής Θεσσαλίας, είναι άφ' ενός τό ότι ό νομός τής "Αρτας στερήθηκε τό πιο παραγωγικό μέρος του, δηλαδή τόν «Κάμπο» και άφ' έτέρου γιατί ή έπικοινωνία του μέ τήν υπόλοιπη 'Ελλάδα, ήταν όπως και σήμερα έλλειπής.

'Η κατ' έπάγγελμα άπογραφή του πληθυσμού είναι μέν πιο λεπτομερής από τήν αντίστοιχη άπογραφή του 1881, πλην όμως λείπουν από αυτήν δύο κατηγορίες 1) των κτηματιών και 2) των εργατών, εργατριών.

'Η κατ' έπάγγελμα άπασχόληση του πληθυσμού χωρίζεται σέ 12 κατηγορίες.

1) Γεωργία-Δάση 4.711 άτομα, 2) 'Αλιεία-Θήρα 22 άτομα, 3) Κτηνοτροφία 1.887 άτομα, 4) Βιοτεχνία 2.517 άτομα, 5) 'Εμπόριον 741 άτομα, 6) Μεταφορές 332 άτομα, 7) 'Ελεύθερα επαγγέλματα 206 άτομα: α) 'Ιατροί 18 άτομα, β) Φαρμακοποιοί 7 άτομα, γ) Μαίεις 5 άτομα, δ) Δικηγόροι, δικολάβοι 21 άτομα, ε) Συμβολαιογράφοι 2 άτομα, στ) Μηχανικοί-έργολάβοι 8 άτομα, ζ) Καθηγητές, Δάσκαλοι 92 άτομα, η) Δημοσιογράφοι 2 άτομα, θ) Δάσκαλοι ξένων γλωσσών 3 άτομα, ι) Δάσκαλοι χοροδ 3 άτομα, ια) Μεταφραστές 1 άτομο, ιβ) Τραγουδιστές 5 άτομα, ιγ) Ζωγράφοι 2 άτομα, ιδ) Μουσικοί 37 άτομα. 8) Δημόσια και Δημοτική ύπηρεσία 128 άτομα 9) Θρησκευτικοί λειτουργοί 182 άτομα, 10) Δημοσία δύναμη 323 άτομα, 11) Προσωπικές και οικιακές ύπηρεσίες 185 άτομα, 12) "Ανευ επαγγέλματος (Πρόσωπα πού δέν μπορούν νά εργαστούν λόγω ήλικίας, οί άποζώντες από εισοδήματα άστικής ή άγροτικής περιουσίας, οί συνταξιούχοι, οί μαθητές, οί ασχολούμενες μέ τά οικιακά γυναίκες 30.055 άτομα.

'Η κατά γλώσσα διαίρεση του νομού τής "Αρτας είναι κατά τήν άπογραφή του 1907 ή ακόλουθη.

Τήν 'Ελληνική γλώσσα τήν μιλάνε 40.377 άτομα ή κατά ποσοστό 97,76% του όλου πληθυσμού, 886 άτομα (Δήμος Καλαρρυτών) μιλούν τήν Βλαχική γλώσσα, τήν 'Αλβανική 8 άτομα, τήν 'Ιταλική 5 άτομα· κάποια άλλη γλώσσα, ήτοι ποσοστό 2,24% του όλου πληθυσμού μιλούν άλλη γλώσσα από τήν 'Ελληνική.

Σύμφωνα μέ τήν ίδια άπογραφή ή κατά θρήσκευμα διαίρεση του νομού τής "Αρτας είναι ή ακόλουθη.

α) Χριστιανοί Ὁρθόδοξοι 40.856 ἄτομα ἢ ποσοστό 99% τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ. Καθολικοί 8 ἄτομα, Διαμαρτυρόμενοι 1 ἄτομο, Μωαμεθανοί 6 ἄτομα, Ἰσραηλίτες 409 ἄτομα, ἥτοι ποσοστό ἑτεροδόξων 1% τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ.

Σέ σχέση μέ τίς γραμματικές γνώσεις ἔχουμε, ἀγράμματους 31.698 ἥτοι ποσοστό 76,90%, ἐγγράμματους 9.583 ἥτοι ποσοστό 23,10%.

Ἐκτός ἀπό 8 ἄτομα, ἀπό τά ὁποῖα 1 εἶχε τήν Κρητική ἰθαγένεια καί 7 τήν Ρουμανική, οἱ ὑπόλοιποι κάτοικοι εἶχαν τήν Ἑλληνική ἰθαγένεια.

Σέ σχέση μέ τήν οἰκογενειακή κατάσταση 23.443 ἄτομα ἥτοι ποσοστό 56,81% εἶναι ἄγαμα, 14.580 ἄτομα ἥτοι ποσοστό 35,30% εἶναι ἑγγαμοί, 3.239 ἥτοι ποσοστό 7,80% εἶναι χῆροι καί τέλος 19 εἶναι διαζευγμένοι.

Είχε τσακίσει ή μέρα κι ό Λάμπρης δέν είχε φανεί άκόμα στή στράτα νά 'ρχεται.

Ή Λάμπραινα, όχι πώς είχε βάλει ή νοικοκυρά κακό μέ τό νοϋ της, μά, νά, άφοϋ άπό τήν αύγή τοϋ Θεοϋ έφερε γύρα όλες τίς ρεμπελιές τοϋ σπιτιοϋ, άφοϋ πετάχτηκε κι ώς τίς θυγατέρες νά ιδεί τί κάνουν καί πώς τά 'χουν τά παιδιά, ματαγύρησε. Καί τί νά 'κανε ένας άνθρωπος μοναχός στό σπίτι, ή μεδά ξεδιάζανε καί οί γειτόνισσες νά πάει γιά κουβέντα. Κάθε μία είχε τίς δικές της ρεμπελιές, σπίτι, πράματα, νερό, μαέρεμα καί τί δέ θέλει μιά φαμελιά καί τό πλιότερο άκόμα όταν ή νοικοκυρά έχει άπάνω της καί τά ξύλα καί τό χωράφι καί τό μύλο.

Άπάνω στή συλλοή καί τήν έγνοια της, νά κι ό Λάμπρης, ξακάμπησε δώθε στό ρέμμα άνάργια-άνάργια νά 'ρχεται μέ τόν 'Αναγνώστη τους μπροστά φορτωμένο μιά άγκαλιά καψάλια γιά τή φωτιά, μέ τό τσαπί καί τό κασάρι μπηγμένα στή μεργιά κι άπανωσάμαρα δυό μουστες χορτάρι χλωρό γιά νά φάει τό βασταγό. Σπολάκι όποϋρθες καί τώρα, τοϋειπε σάν κοντοζύγωσε στήν αύλή. Πώς δέν κοιμήθηκες άδεκεϊ άπόψε νά τόν πάρεις θαμπούτσικα ταχιά τόν έργο.

Ή 'Αϊ χριστιανέμ' θαρρείς άκόμα πώς έχουμε τά χρόνια ή τά δυναμάργια όπούχαμαν τότε. Τότε... Λάμπρη κάτι τό 'λεγαν, λαβαίναμαν τό τσαπί στά χέργια καί τό λάβαινε ή ώρα του. Τώρα, έμεις τσακίσαμεν κι' ό 'Αναγνώστης μας γέρασε.

Δέν τό βλέπεις τό γομαράκι όπού είναι ιδρωμένο πατόκορφα, αύτό τώρα οϋτε καί τό σαμάρι όπόχει στό κορμί του δέ δύνεται νά κουβαλήσει.

Λάρωσε γυναίκα, δέ σ'ώχω τνόρεξ, έσύ είσαι νταβραντζμένη, έσύ είσαι ξαπόστατ' καί θέλεις κβέντα κι' έμένα τρέμ' τό κορμί μ' άπό τν άποσταμάρα. Είπα νά τν' άπομάσω σήμερα εκείνη τ' ρεμπελιά στό χωράφι γιά νά κοιτάξουμε ταχιά καί τίποτ' άλλο.

Σάν κάτι μουρμούρησε κάτω άπό τή μύτη της ή Λάμπραινα, ξεφορτώνοντας τό ζαντραβάλι, μά δίχως νά μακροσκυνήσει τό λόγο της, τό τράβηξε καί τό σιγούρεψε στό παχνί του πίσω στόν άχυρώνα.

Βάλε, είπε σάν γύρησε, κάνα ξύλο στή φωτιά καί τραβήξου παραπανούλια κατά τή γωνιά νά ζεσταθείς, θέλεις ακούμπα καί στό προσκέφαλο νά ξαποστάσεις κι' έγώ νά βάλω τό φαί νά ζεσταθεί λίγο γιά νά φάμε καί νά πλαϊώσουμε.

Συμμορφώθηκε ό Λάμπρης μέ τής νοικοκυράς του τίς όρμήνιες, δέν τήν παράπαιρνε, οϋτε καί τότε όπού ήταν άκόμη νειότεροι μέ φαμελιά καί σκοτοϋρες' ήταν κομμάτι άψιά καί στίς δουλειές καί στό στόμα, μά τί νά 'κανε ό καψαρός, τέτοια τοϋ έλαχε, έδωκε κατά πρῶτον τόπο στήν όργή καί καλά περάσανε.

Μεγάλωσαν τις δυό τους θυγατέρες, τις πάντρεψαν, μεγάλωσαν ἀγκόνια και τώρα, τό πλιότερο, γύρω στη γωνιά συμπονᾶνε ἕνας τόν ἄλλον κουβεντιάζονται πότε γιά τά παλιά και πότε γιά τά καινούργια.

Ἐγώ ἄντρα, τοῦ ἔλεγε ἐκεῖνη, ἀπόστασα δουλεύοντας τόσα χρόνια και δέν μπορῶ πλιο νά σέ βοηθήσω οὔτε στό λόγγο, οὔτε στό χωράφι, ἀλλά και σύ μή θαρρεῖς πῶς ὁ καιρός εἶναι πάντα ὁ ἴδιος. Ἀποσταίνεις πολὺ πάσα μέρα μέ τό πέρα δῶθε στά χωράφια και θά πέσεις ἀπό τά ποδάργια σου και τότε; τί θά κάμουμε Λάμπρη τότε, ποιός θά μᾶς γεροκομήσει, οἱ γαμπροί;

Καλά τά λές ὦρῃ γυναῖκα, ἀλλά δέ στοχάζεσαι πῶς και τά χωράφια ἐμένα καρτεροῦν και οὔτε πού γνοιάζονται ἂν ὁ Ἀναγνώστης βάρυνε και δέν μπορεῖ ὁ ἔργμος νά μέ σεργιανάει πέρα-δῶθε, πούν τά χρόνια ὅπου τόν πήραμαν ἀπό κειόν τόν Πετανίτη, τόσο δά γομαρτσέλι κι ἄξιζε και μᾶς ἔβγαλε τή φαμελιά πέρα και στό χωράφι και στό λόγγο και στό μύλο και στό παζάρι, φορτωμένο και καβάλα και νά μήν κάνει πίσω, δέν λές κατ-καλά.

Μωρ' αὐτό τό λέω και τό δοξάζω, εἶπε ἡ Λάμπραινα ἀλλά τώρα τί γίνεται.

Τώρα ὅπ' γέρασε και δέν εἶναι ἄξιο γιά τίποτα, ἰγώ λέω νά τό δώκουμε ὄσο-ὄσο και νά πάρουμε κάνα νειόπραματάκι πού νά μπορεῖ νά σέ σεργιανάει και σένα καβάλα και νά σέρν' και λίγο φορτιό.

Κι' γώ τό συλλογίστηκα αὐτό γυναῖκα, πολλές βολές, μά... ντεργιέμαι.

Μόρχεται και κρίμα, μᾶς ἔμαθε τόσα χρόνια και τό μάθαμαν τό ζωντανό και θά μκακοφανεῖ. Δέ μέ σκάνιασε ὡς ἐδῶ καμιά βολά, μόν' τότε, θμᾶσαι Λάμπραινα, τότε ὅπουβρε ἀφμέν τῶσκα τσ' Ἀλέξου μας δίπλα σταβανιά μέ τά ξύλα και ξάμωσε και τράβσε τφλάδα τσκουπέλα και τρουκάνσι σάν κι' νάηταν γουμαράγκα-θου, κι' μᾶς σκάνιασι τνσιούπρα.

Γέλαε ἡ γυναῖκα και συνδαυλίζοντας τή φωτιά, τοῦ εἶπε — Ἀπό κακό ἄντραμ' γελαῖε ὁ ἄνθρωπος. Θμᾶσαι; ἀπό τά τότε και δῶθε, ἀπό τά τότε ὀπόμαθε στό μαγαζί ὁ δάσκαλος ὅτι τό γουμάρ ἔφαε τ' ἀναγνωστικό και τοῦεπε Ἀναγνώστ', τό πήρε μιά γύρα τό Κόμποτο Σέλλαδο κι' ἔμνε τῶνομα στό γουμάρ ἀπέκεια δῶθε Ἀναγνώστη. Ὅλα τά θμᾶμαι κι' ὅλα καλά ἦταν και χάξι τό κάναμαν, μά τώρα, ἀφοῦ μᾶς κάν' ἡ ἀνάγκ', λέω μεθαῦριο τ' Σταυροῦ νά τό τραβήξω στό Ἄτ παζάρ στν' Ἄρτα κι' ὅτι λάβουμε. Μχούστ εἶναι, κάποιος θά βρεθεῖ νά τό πάρ', κιὰπέ βάνουμε και τίποτα ἀπέκεια ἀπάν' κι' ἀγουράζουμε κάνα νειότερο. Τώρα σάν πολλὰ μφαίνεται εἶπαμαν ἀπόψε και ἡ νύχτα μέσιασε, σήκου και μᾶσε τά πιάτα μήν τά χορεῦουν τά ποντίκια ὅλη νύχτα, κι' ἀπέ φύσα τό λυχνάρι και γύρε νά πλαιιάσουμε γιαι' εἶμαι ἀποσταμένος και μ' κλείσκαν τά μάτια.

Χμ...! τ' μέρα στό χωράφ' τ' νύχτα ἀποσταμένους φαῖ κι' ὕπνο και τ' ἄλλα τά σκετικά γλέπω τ' ἀποκρέψαμαν Λάμπρη ἀπό καιρό και μένα δέ μέ πήραν και τόσο τά χρόνια ζβάρια, αὐτό σ' λέω μοναχά και νά τό ξέρς; εἶπε μουρμουριστά ἡ κυρά και σήκωνε τ' ἀγγιά.

Σέ καιρό ὁ Λάμπρης τό εἶπε και τῶκανε. Σάν ἔφτασε τό παζάρι στην Ἄρτα πήρε μιάν αὐγή τόν Ἀναγνώστη τραβώντας μ' ἕνα χερόβολο καλαμποκιά φορτωμένο γιά τήν πόρεψή του και τράβηξε γιά τόν Καναρά.

Μιλιούνια ὁ κόσμος ἀπ' ἄκρη τόπου κι' ἄλλα τόσα και πλειότερα τά ζωντανά

γύρα τὸ Πετροβοῦνι. Καὶ οἱ τσιαμπάσῃδες πέρα δῶθε ὅλη μέρα ἀγνάντευαν τίςπραμάτειες καὶ ρώταγαν ποιὸς δίνει καὶ πόσα θέλει.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεργιά ποιὸς ἦρθε ν' ἀγοράσει, σάν πόσα νᾶχει στὸ κομπόδεμα καὶ ...σάν πόσο νά κόβει τὸ μάτι του.

Εἶδε καὶ χωριανούς ὁ Λάμπρης στὸ παζάρι, εἶδε καὶ ξένους, κάποιους ἔβαλε νά ρωτήσουν, κάποιοι τὸν ρώτησαν καὶ ἀπὸ μοναχοὶ τους, μὰ κάνα δυὸ μέρες τὸν ἔφαγε ὁ ἔρμος πέρα δῶθε καὶ γύρα τῇ βαλαώρα μὰ δίχως ναῦρει ἀγοραστή.

Ὅμως ἔχουν δίκαιο πού λένε πὼς στὸ παζάρι τίποτα δὲν μένει ἀπούλητο, κάπου βρέθηκε ἀφέντης καὶ γιὰ τὸν Ἀναγνώστη.

Πέρασαν καταπρώτου κάνα δυὸ καὶ τὸν κατηγόρησαν, τοῦηπαν πὼς τάχα εἶναι γιὰ ψόφο κι' ὄχι γιὰ πούλημα καὶ κάμανε πέρα κι' ἄλλος παραύστερα ἔκαμε πὼς ἐνδιαφέρεται, τὸν κοίταξε στὰ δόντια κούνησε τὸ κεφάλι καὶ πρόγκησε καὶ κείνος. Καὶ παρουσιάστηκε ἄλλος ἓνας κακομοιρούλης, ἓνας ὅπου γυφτούφερνε καὶ ...ἔλυσε τὸ κομπόδεμα καὶ τῶδωκε κάτι λίγα χρηματάκια ὁποῦχε κι' ὁ Λάμπρος ἔκαμε χαῖρι τὸ γαῖδαρο.

Σκάνιασε σάν εἶδε ἄλλον νά τὸν τραβάει ἀπὸ τὸ καπίστρι, μὰ σάν τὸ ζωντανὸ ξεμάκρυνε τὸ πῆρε ἀπόφαση. Κατέβηκε στὸ ντερβένι, πῆρε τὸ δρόμο καὶ ματαγύρισε στὸ χωριό. Σέ κάνα δυὸ μέρες, ἀφοῦ ἔβαλε στὴ σακούλα καὶ κάτι περίσσια χρηματάκια ὁποῦχε στὴν κασέλα κίνησε πάλι γιὰ τὸ ἀλογοπάζαρο.

Ἀποπάζαρα σκέφτηκε ὅλο καὶ καλύτερα θά βρεῖ νά ψωνίσει, ὅλο καὶ λιγότερα χρήματα θά δώκει γιατί ὁ κόσμος ἀπόστασε καὶ θέλει νά γυρίσει στὰ χωριά του καὶ ξεπουλάει εὐκολότερα.

Ἦρθε μιά γύρα, ἦρθε δυὸ, ρώτησε ματαρώτησε μὰ τὰ καλὰ τὰ πράματα εἶχανε πουληθεῖ, κάτι λίγα ἀπόμειναν, ἦταν καὶ κατώτερα καὶ ἀκριβοῦτσικα, ὅμως ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι νά ἀπελπίζεται.

Ἀπάνω στὴν ὥρα —ἔλα μπάρμπα τοῦ εἶπε ἓνας μεσίτης ξέρω τί θέλεις. Σόχω ἓνα γομαρόπουλο πρώτης τάξεως, ἓνα νειό, ἓνα ἄξιο καὶ ἡμερο πᾶμα νά σεργιανᾶς καβάλα καὶ νά καμαρώνεις. Καί... ποῦ εἶσαι μπάρμπα ἐπειδὴ εἶμαι ἀπὸ μακρυὰ καὶ θέλω νά φύγω θά στὸ δώκω καὶ σέ καλὸ παζάρι.

Κάπου ἐκεῖ παρέκεια ἦτανε καὶ ἡπραμάτεια. Ἕνα γομαρόπουλο παράμορφο γυάλιζε ἡ τρίχα του ἐδῶ καὶ πέρα. Ἕνα μάλιο, μέ Χαῖμαλί μέ καινούργιο σαμάρι ἀρματωμένο καὶ ἡμερο σάν ἄρνι.

Πάρτο μπάρμπα, τοῦειπε ὁ τσιαμπάσῃς καὶ θά μέ θυμᾶσαι, εἶμαι στὴν ἀνάγκη, παντρεῦώ κοπέλα καὶ ἔχω ἔξοδα, ἀλλιῶς δέ θά τῶβγαζα ἀπὸ τὰ χέργια μου αὐτὸ τὸ γομάρι. Πολὺ σκανιάσαμεν στὸ σπίτι σάν πήραμεν τὴν ἀπόφαση νά τὸ δώκουμε, μὰ μὴν ντεργιάσαι, ἀφοῦ θά τὸ πληρώσεις, πάρτο χαῖρι νά σοῦ γίνει.

Καὶ συγκινήθηκε ὁ Λάμπρης ἀπὸ τ' ἀνθρώπου τὴν ἀνέχεια σέ μιά τέτοια κρίσιμη ὥρα. Πάντρεψε κι' αὐτὸς κοπέλες κ' εἶδε τί κοστίζει στοῦ φτωχοῦ τὸ σπίτι μιά παντρειά. Καὶ τράβηξε τῇ σακούλα ἀπὸ τὸν κόρφο του κι' ἔβγαλε καὶ μέτρησε πρῶτα τὰ χρήματα ἀπὸ τὸ δικό του τὸ πούλημα κι' ἔβγαλε κι' ἄλλες δυὸ βολές τόσα καὶ ἔτσι τοῦ τὸν κάμανε χαῖρι τὸ γαῖδαρο μέ τὸ καπίστρι στὸ χέρι.

Τὸ χάιδεψε τὸ ζωντανὸ ὁ Λάμπρης μέ τὸ χέρι του κι' ἀπὲ γύρισε εὐχαριστημένος κι' εἶπε στὸν ἀφέντη του. Μὴ σκανιάξεις θά περάσει καλὰ τὸπραματάκι στὰ

χέρια μου, ματάχα γαιδαράκο και ξέρω από τέτοια. Στο δίνω με την καρδιά μου, μπάρμπα, νά σου ζήσει, πού είσαι ...θά μέ θυμάσαι.

Καταευχαριστημένος ο Λάμπρης από την αγορά όπόκαμε, σάν είχε κιόλας μεσιάσει ή μέρα, κίνησε για τό χωριό.

Μπροστά αυτός και πίσω ο γάϊδαρος τραβώντας στη μέση στο ντερβένι τραβούσανε για τό Κομποτο-Σέλλαδο.

Κεϊθε στα διόδια ηύρε κι' άλλους πατριώτες, άλλους φίλους, άλλους γνωστούς και συγγενείς και λιανοκουβεντιάζοντας για τό παζάρι και τίςπραμάτειες, για τά γλέντια και τά ψώνια, για την άκρίβεια όπου ήτανε φέτος φτάσανε μεσιάζοντας τό δρόμο ως δώθε στού Γεροκώτση.

Έκει σταύρωνε ο δρόμος για τά χωριά γύρω, Νεοχωράκι, Μεγάρχη, Χόσιανα παραπάνω και πόσα άκόμα. Και καθώς ήταν τό συνήθειο, τό ματάβραν και πάλι σωστό, πριν χωρίσουν νά κάτσουν νά πάρουν μιά άνάσα στόν ίσκιο από τόν πλάτανο, νά πιούνε άπόνα ρακί, άπόνα κρύο νεράκι από τό πηγάδι του Γεροκώτση όπούητανε μέ τόνομα, κι' άπέ φεύγοντας κύριος οϊδε πότε θά ξανανταμώνανε. Έμασε και ο Λάμπρης τό καπίστρι από τό γομάρι για νά μήν τόχει ζβάρα και τό πατάει και τ' άμπωξε ως παρέκια στο χαντάκι, νά φάει κάνα γομαράγκαθο. 'Ο ίσκιος κάτω από τόν πλάτανο ήτανε ζηλερός και τό σκασμένο τό ρακί μέ τά κομποδόρια για μεξέ στο πιατελάκι, ότι καλύτερο ήθελε ή άφεντιά τους κείνη την ώρα. Και ...φέρε μας άπόνα άκόμα, και πού είσαι, ματαβάλε μας από μιά γύρα και τό κουβεντολόϊ σύγνεφο.

Μέ τά πολλά, κάποιος θυμήθηκε πώς ο δρόμος ως τό χωριό είναι μακρύς άκόμα, και τούς ξανάγκρισε νά σηκωθούνε.

'Ο Λάμπρης τότε ματαθυμήθηκε τό γομάρι και σάν έδω, σάν εκεί, σάν παρέκεια θά τό είναι, μά πουθενά γομάρι. Ρώτησε κάτι διαβατικούς μήν έλαχε νά είδοϋνε ένα τέτοιο πάντιο ζωντανό, γυρούφερε και κοντινά και ξεμακρα, μά ο ήλιος έγειρε, ή μέρα θάμπωσε και γομάρι δέ φαίνονταν πουθενά.

Πάει, είπε, μου τό πήραν οι άλογοσϋρτες, του είδαν καλό και ήμερο τόπραματάκι τό μάβλησαν ως παρέκεια, μπήκαν καβάλα και πәне καλιά τους.

Σκανιασμένος ο Λάμπρης ματαγύρισε ως του Γεροκώτση, ματάπτε ένα ρακί άκόμα νά ξεφαρμακωθεί και φεύγοντας για τό χωριό άφηκε λόγο στόν καφετζή, άν δει ή μάθει τίποτα για τό γομάρι του, νά του στείλει χαμπέρι.

Μέ τό κεφάλι σκυμμένο δγιάβηκε του χωριου τίς ροϋγες κι' οϋτε γύρισε μάτια νά καλησπερίσει άνθρωπο.

'Η Λάμπραινα, είχε πεταχτεί ως άποτέρα στο Κομποτί νά γιομίσει στο μαγαζί τό ποτηρίλι πετρόλαδο για τό λυχνάρι και χαμοάργησε λίγο. Σάν γύρισε, ηύρε τόν άντρα της νά κάθεται στο πεζούλι συλλογισμένος και μέ τό κεφάλι άκουμπισμένο στίς άπαλάμες.

Μπά, βολιά μου, είπε, τί νάπαθε, γιατί χριστιανέ μου είσαι έτσι βαλαντωμένος; Κι' εκείνος, έκατσε ο καψαρός και της τά μολόγησε όλα χαρτί και καλαμάρι. Ποπό... χαλασιά μας και φουρτούνα μας τί μάς βρήκε είπε ή γυναίκα και βάρεσε άπελπισμένη την ποδιά μέ τά δυό της χέρια.

Κακομοιριά είσαι Λάμπρη μιά ζωή, τώρα θ' αλλάξεις. Χασιά ψωμί δέν έβαλαν

στό στόμα τους ό κόσμος έκείνη τή βραδυά από τό σεκλέτι τους, καί ούτε ύπνος τούς κόλαγε από τή συλλοή γιά τό τί θ' απογένουν δίχως παράδες καί δίχως βασταγό, μέ τί θά φέρουνε δυό ξύλα γιά τή φωτιά, μέ τί θά πᾶνε μεργιά καλαμπούκι στό μύλο.

Σάν σέ όνειρο τοῦ φάνηκε, κάνα δυό ώρες πρίν φέξει, πώς ἄκουσε ἕνα ζωντανό νά γκαρίζει. Ἦταν ἀποπέρα στά Πετσιμερέϊκα ἡ γαϊδάρα τοῦ Μσιαβερέ, καί τό Λάμπρη τόν περιόνιασε μέσ τήν καρδιά.

Ἦρέ ...τό σκασμένο, εἶπε, τώρα θά ἀπάνταγε καί ό δικός μας ό Ἀναγνώστης, τοῦχαμαν ἕνα θαράπιο τόπραματάκι τόσα χρόνια. Μά πρίν ἀποσώσει ό Λάμπρης τό λόγο του, ἄχαξε δίπλα τ' ἀχοῦρι από τό γκαρητό.

Ξαφνιασμένοι πετάχτηκαν όρθοί, ἄναψαν τό λυχνάρι, κοιτάχτηκαν γιά λίγο παραξενεμένοι καί πῆγαν ἀντάμα ὡς δίπλα στ' ἀχοῦρι.

Θάμα καί τοῦτο, εἶπε ό Λάμπρης, νά μέ πῆρε κοντά ἢ νά ρώτησε στό χωριό καί νά τοῦειπαν πώς ἐτοῦτο εἶναι τό σπίτι μας.

Τί νά λές ὥρέ σουργουνιασμένε, τόν ἀποπῆρε ἡ Λάμπραινα. Τί μασκαραλίκια εἶναι τοῦτα πού γλέπω;

Ποιός τόν ἔλouse καί ποιός τόν χτένισε; Ποιός ὥρέ κακότυχε τόν ξέβαψε καί τόν ἔκαμε μπάλιο; Ποιός τόν ἄρμάτωσε καί ποιός τόν λάδωσε στό κορμί μέ τόμπιργιόλι ὅπου λαδώνουνε τίς νύφες οἱ μοδίστρες γιά νά φαντάζουνε.

Πάει ἄντρα, ξεκούτιασες. Τώρα ό Ἀναγνώστης ἔχει πλειότερο μυαλό από ἐσένα. Σάν σ' εἶδε χασομέρη στόν καφενέ νά κουτσοπίνεις σ' ἀπαράτησε κ' ἦρθε στόν ἀχυρώνα του νύχτα. Ὡς φαίνεται θά ντράπηκε σάν εἶδε τήν ἀφεντιά του μασκαρεμένη σκύβοντας νά πιεῖ νερό σέ καμιά γούρνα, τώρα θά πεις, τί μαντές εἶναι, μιᾶς καί πῆγε ὡς τό παζάρι ἄς πέρασε καί από τό μπαρμπέρη, καλό τῶκαμε ὅσο γιά τά λεπτά, χαλάλι του μιά ζωή μᾶς δούλεψε.

Ντροπιασμένος κούνησε τό κεφάλι ό καῦμένος ό Λάμπρης κι' εἶπε μέ παράπονο. Καί μοῦ εἶπε κάνα δυό βολές ό μασκαράς, πάρτο μάρμπα αὐτό τό ζωντανό καί θά μέ θυμᾶσαι.

Κι' εἶχε δίκιο, ὅσο ζῶ δέν θά τόν ἀλησμονήσω.

Εἴκοσι ὁλόκληρα χρόνια πέρασαν ἀπὸ τότε πού ἔγινε ἡ ἀναστάτωση τοῦ 1770 καί κάνει τήν ἐμφάνισή του ἓνας τολμηρός Τουρκαλβανός. Ἀπὸ παιδί ἦταν ληστής καί ἐξελίχτηκε σέ ἀρχιληστή. Σατανικός στίς ἐπινοήσεις, αἰμοβόρος στήν ψυχή εἶχε σκοτώσει καί δολοφονήσει ληστές, χωρίς νά φεισθεῖ οὔτε τοὺς φίλους του οὔτε τοὺς στενοὺς συγγενεῖς του, πετυχαίνοντας ἔτσι νά ἀναγνωριστεῖ Δερβέναγας τὸ 1785. Στὴ συνέχεια, χάρη στήν δραστηριότητά του, πήρε προαγωγή ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη κι ἔγινε ἐπόπτης τῶν Δερβαναγᾶδων τῆς Ἡπειρο-Θεσσαλίας. Μὲ τὴν συνδρομὴ τῶν ἀρματολῶν κατέστειλε τὴν ληστεία καί διωρίστηκε Σατράπης Τρικκάλων καί κατόπιν μὲ τὴν πλαστογράφηση φερμανιοῦ πού ἀνάγγελλε τὸ διορισμὸ του στὸ πασαλίκι, ὁ Πασᾶς Ἰωαννίνων, ὅπου καί μετέφερε τὴν ἔδρα του (1788). Στὸ μεταξύ εἶχε στρατολογήσει ὁμοφύλους καί ὁμοθρήσκους τοῦ Τουρκαλβανοῦ καί κατατυραννοῦσε τοὺς Ἕλληνες. Κατεδίωκε κάθε δυνατό καί ἱκανό. Κατάργησε τὰ Ἀρματολίκια καί ὕστερα πάλι τὰ ἱδρύσε μὲ δικά του πειθῆνια ὄργανα. Καταπολεμοῦσε ὅποιον προνομιοῦχο τοῦ ἀντιστεκόταν καί ἢ τὸν κατέστρεφε ἢ τὸν ἀνάγκαζε νά φύγει ἀπὸ τὴν πατρίδα του (Γαρδικιώτες, Χορμοβίτες, Χειμαρριῶτες, Σουλιδῶτες κ.ἄ.). Ἐξόντωσε εἴτε μὲ δολοφονίες εἴτε μὲ μαρτυρικό θάνατο πρῶην Ἀρματολούς καί Κλέφτες (Βλαχάβα, Κατσαντωναίου κ.ἄ.). Ἀρπάζοντας τίς πιὸ ὁμορφες κοπέλες ἔφτιαξε χαρέμι, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δῆθεν ὅτι δέν ἦσαν ἄμεμπτης ἠθικῆς, ἐπνίξε στήν λίμνη τίς 17 γυναῖκες τοῦ μαζί μὲ τὴν κυρά Φροσύνη. Μὲ τὴν παραμικρὴ ἀφορμὴ ἀπογύμνωνε οἰκονομικά κάθε εὐκατάστατο. Ἐθησαύριζε. Κατάργησε τὰ εἰδικὰ προνόμια τῶν Τζουμέρκων πού εἶχαν παραχωρηθεῖ ἐδῶ καί τρεῖς αἰῶνες (1479), κι ἐπέβαλε τὴν γενικὴ τούρκικη φορολογία μαζί μὲ κάθε εἴδους φόρους ὑπὲρ τοῦ δικοῦ του ταμείου. Μὲ κολακεῖες, μὲ δωροδωκίες, μὲ ὑποσχέσεις ἢ καί μὲ ἀπειλές ἀποσποῦσε ἀπὸ τοὺς προύχοντες πωλητήρια συμβόλαια πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του δημιουργώντας ιδιόκτητη κτηματικὴ περιουσία. Κάπου ἐβδομηντα χωριά ἔγιναν ιδιοκτησία του (τσιφλίκια) μεταξύ τῶν ὁποίων καί αὐτὰ τῶν Τζουμέρκων, ἐκτὸς ἀπὸ τέσσαρα ἢ πέντε, ἀπὸ ὅ,τι εἶναι γνωστό, ὅπως οἱ Καλαρρῦτες, τὸ Συρράκο, τὸ Ματσούκι καί οἱ Μελισσουργοί. (Τὸν ἐκπρόσωπο τῶν Μελισσουργῶν, Ἀναγ. Χρόνη, τὸν κρέμασε γιατί ἀρνιόταν νά ὑπογράψει τὴν παραχώρηση τοῦ χωριοῦ). Σέ κάθε χωριὸ τοποθετοῦσε κι ἀπὸ ἓνα «Σούμπαση» μὲ δικαιώματα Σπαχῆ, κι ἀπομυζοῦσε καί τὴν ἐλάχιστη οἰκονομικὴ τους ἱκμάδα. Ἡ ἀφαίμαξη ἦταν ἀνελέητη σέ πείσμα ὅλων τῶν ἀναγνωρισμένων προνομίων.

Μέ τήν άνοχή τοῦ Σουλτάνου ἄπλωσε τήν δικαιοδοσία του πρὸς ὅλες τίς διευθύνσεις — Ἡπειρο, Θεσσαλία, Στερεά καί μέχρι τήν Πελοπόννησο — ὅπου γιά κάμποσο διάστημα εἶχε στήν ἡγεμονία του περίπου ἐνάμισυ ἑκατομμύριο ἀνθρώπους.

Οἱ ἐπιτυχίες του διαδέχονταν ἡ μιὰ τήν ἄλλη πράγμα πού ἄναψε τήν φαντασία του. Κι ἔτσι πού εἶχε μπλέξει στά δίχτυα τῶν Ἑλλήνων συμβούλων του (τοῦ Μαρίνου, τοῦ Νούτσου, τοῦ Κοντοδήμου, τοῦ Μάνθου Οἰκονόμου, τοῦ Ι. Κωλέττη κ.ἄ. πού ἦσαν μέλη τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας) σκέφτηκε νά ἐκθρονίσει ἢ καί νά δολοφονήσει τόν Σουλτάνο καί ν' ἀνεβεῖ στό θρόνο τῶν Παλαιολόγων. Σιγά-σιγά μεγαλώνει τόν στρατό του, ἐκπαιδεύει ἀξιωματικούς τῆς φρουρᾶς του στήν πρακτική Στρατηγική, μέ ὀργανωτή τόν ἀξιωματικό πυροβολικοῦ τόν Χρ. Παλάσκα ἀπό τό Μαλακάσι καί ἄλλους Εὐρωπαίους Ἀξιωματικούς, καθὼς ἐπίσης καί μέ πολλοὺς ἀπό ἐκείνους τοὺς Ἀρματωλοὺς καί Κλέφτες πού εἶχαν στό παρελθόν ξεφύγει ἀπό τά νύχια του. Μεταξύ τῶν τελευταίων ἦταν οἱ Κουτελιδαῖοι, ὁ Τσαρακλῆς, ὁ Γῶγος, ὁ Γ. Καραϊσκάκης καί ἄλλοι. Σ' αὐτοὺς εἶχε στηρίζει τίς ἐλπίδες του ἀλλά διαψεύστηκε.

Ἔτσι λοιπόν, μέ τό νά ἀπειθαρχεῖ γιά πολύ καιρό ἐναντι τοῦ Σουλτάνου, τόν κήρυξε ἀποστάτη καί ἐκπτωτο. Μόλις δε ἔμαθε ὅτι ξεκίνησαν πολυάριθμα Σουλτανικά στρατεύματα γιά νά τόν πολιορκήσουν, νά τόν συλλάβουν ἢ νά τόν σκοτώσουν, βάζει ὅλο τόν μηχανισμό πού εἶχε ἐτοιμάσει σέ κίνηση. Ἐπιταχύνει τήν συμπλήρωση τῆς ὀχρώσεως τῶν Ἰωαννίνων κι ἀποσύρεται στό φρούριο ὅπου εἶχε καί τό παλάτι του. Καλεῖ τοὺς ὀπλαρχηγούς, τοὺς παραδίνει πολεμοφόδια καί τά ὅπλα πού εἶχε στίς ἀποθήκες πού, σημειωτέον δέν ἔφταναν γιά νά ἐξοπλισθοῦν οἱ Ἕλληνες. Τοὺς ἐμοίρασε ἀνάλογα ποσά ἀπό τοὺς θησαυροὺς του καί τοὺς ξαπόστειλε νά στρατολογήσουν παλληκάρια καί νά καταρτίσουν σώματα κρούσεως.

ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ

Σέ χρονικὲς περιόδους πού ἀνέθεταν τήν Διοίκηση τοῦ τόπου στοὺς Ἀρματωλοὺς ἡ ζωὴ τῶν κατοίκων βελτιωνόταν ἀπὸ κάθε ἄποψη. Κι ὅταν ὁ Ἀλῆ Πασάς (1790-1820) ἐπάταξε τήν ἀναρχία ἐπαγίωσε τήν ἀσφάλεια. Ἐπειδὴ ὅμως μισοῦσε τοὺς Ἕλληνες περιόρισε τά προνόμια πού εἶχαν καί σέ πολλὰ μέρη τά κατάργησε τελείως. Τό 1807 μέ κάθε δόλιο μέσον καί μέ πιέσεις ἐπέτυχε νά ἀρπάξει καί νά κάνει ἰδιοκτησία του ὅλα τά χωριά τῶν Τζουμέρκων ἐκτός ἀπὸ 4-5 ὅπως τό Συρράκο, τοὺς Καλαρρύτες, τό Μαρσούκι καί τοὺς Μελισσουργοὺς. Αὐῆξε στοὺς διπλάσιο, γιά λογαριασμό τῆς σατραπείας του, τοὺς δημόσιους φόρους καί ἐπέβαλε κι ἄλλους γιά λογαριασμό τοῦ προσωπικοῦ του ταμείου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ συντήρηση τοῦ Κράτους ἢ τῆς Πολιτείας στοὺς οἰκονομικοὺς της πόρους στηρίζεται μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι καί ἡ φορολογία, ἀλλ' αὐτός μέ τό νά θέλει νά ἀποθησαυρίζει ἦταν ἀφόρητα καταπιεστικὸς.

Ἡ παγίωση ὅμως τῆς ἀσφάλειας τῆς ὑπαίθρου, δηλαδή τῶν κατοίκων καί τῆς κινήτης καί ἀκίνητης περιουσίας των ἦταν μεγάλο ἀντίκρουσμα σέ σχέση μέ τήν οἰκονομική ἐπάρκεια τῶν Τζουμερκιωτῶν. Ἀποκατάστησε τήν ἡρεμία πράγμα

πού τούς ἐπέτρεψε ἀπερίσπαστοι νά ἀφοσιωθοῦν στίς δουλειές τους, στή γεωργία, τήν κτηνοτροφία καί τά ἐπαγγέλματα. Γι' αὐτό καί βλέπομε ὅτι ἡ καλλιέργεια κάθε σπιθαμῆς γῆς, ἡ ἀγροτική ἀσφάλεια, αὐτά πού ἐπέβαλε ὁ Σοῦμπασης τήν ἐποχή τῆς συγκομιδῆς γιά τό συμφέρον καί τοῦ τσιφλικοῦχου καί τῆς Σατραπείας, αὐξήσαν σημαντικά τήν παραγωγή τῶν γεωργικῶν προϊόντων πού τά προηγούμενα χρόνια ἦταν μέτρια. Τό ἴδιο ἐγινε καί μέ τήν κτηνοτροφία. Ἐδῶ ὅμως δέν ἦταν εὐκολη οὔτε ἡ ἄμεση ἐπίβλεψη οὔτε ὁ φορολογικός ἔλεγχος. Βλέπομε λοιπόν ὅτι ἡ ἀσκούμενη πίεση κι ὁ ἐξαναγκασμός συνέβαλαν στήν οἰκονομική βελτίωση.

Ἡ παραπάνω οἰκονομική ἐξυγίανση ἀνακόπηκε ἀπό τόν ἀγῶνα τοῦ 1821. Ἀλλά ὁ λαός, ἅμα ἀποκαταστάθηκαν τά πράγματα καί μετά τήν τοπική ἐπανάσταση στήν Ἡπειρο τό 1845, *σάν τόν ἀρχαῖο Ἀνταῖο*, δέν ἔπαυσε μέ σκληρή δουλειά καί μέ στερήσεις νά ἀγωνίζεται, ἀπό τήν ἀρχή πιά, νά δημιουργήσει περιουσία γιά νά μπορέσει νά σταθεῖ οἰκονομικά.

Βέβαια μπρός σέ τέτοιες μεταπτώσεις καί τόσες καταστροφές δέν ἦταν εὐκολη ὑπόθεση. Πάντως, μέ τό πείσμα τους ἀποκατάστησαν τήν οἰκονομία καί εἶχαν ἐπάρκεια κατά τά τελευταῖα πενήντα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα.

ΠΙΕΣΕΙΣ — ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ

Τόν καιρό τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ὅμως, πού δέν ἄγγιζε τήν κτηματική περιουσία μόνο τῶν Μοναστηριῶν καί τῶν Ἐκκλησιῶν, ἔβαλε καινούργιους δυσβάστακτους φόρους γιά τό Δημόσιο Ταμεῖο, ἀλλά καί πολλούς ἄλλους γιά τό ἀτομικό του Ταμεῖο. Εἶχε μιᾷ ἀκόρεστη βουλμία γι' ἀποθησαύριση.

Ἐκτός αὐτῶν, κάθε εἶδος περιουσίας πού ἀνῆκε σέ ἄκληρο, σέ ἐκπατριζόμενο, σέ ἐγκληματία, ἢ σέ κάποιον πού ἔπαιρνε τά βουνά γιατί δέν ἀνεχόταν τήν Τούρκικη τυραννία, δημεύοταν καί γινόταν ἰδιοκτησία του. Στήν ἐπιδίωξή του νά σχηματίσει μεγάλη ἰδιόκτητη κτηματική περιουσία ἔβαλε σέ ἐνέργεια κι ἄλλα ἐξαναγκαστικά ἀθέμιτα μέσα: ἀπάτη, κολακεῖες, ἀπειλές καί κρεμάλα ἀκόμη. Ἀπό τό 1807 κι ὕστερα, διάφοροι δημογέροντες ἢ ἐκπρόσωποι χωριῶν ἐξαπατήθηκαν ἢ δελεάστηκαν μέ διάφορες κολακεῖες καί ὑποσχέσεις, ἢ ὑπέκυψαν σέ ἀπειλές, κι ἔγιναν ἡ αἰτία νά χαθεῖ ἡ σχετική ἀνεξαρτησία τῆς Πατρίδας των καί νά μεταβληθοῦν τά χωριά τους σέ τσιφλίκια τοῦ Ἀλῆ. Δέν ἦταν καί λίγα καί μεταξύ τους ἦταν καί τά πιά πολλά τῶν Τζουμέρκων.

Οἱ Μελισσοουργοί ὅμως ξέφυγαν ἀπ' αὐτόν τόν κίνδυνο. Ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ ὁ Ἀναγνώστης Χρόνης ἀπέκρουσε τήν πρόταση αὐτή μέ σθένος, κι ἀρνήθηκε νά ὑπογράψει τήν παραχώρηση τῆς πατρίδας του. Ὁ Ἀλῆς διέταξε νά τόν κρεμάσουν. Σώθηκε ὅμως ἀπό θαῦμα ὅταν ὁ τότε Πολιτικός Διοικητής τῶν Ἰωαννίνων ὁ Ἰσμαῖλ Πασάς-Πασόμπεης ἔκοψε τό σχοινί μέ τό σπαθί του πρὶν πνιγεῖ ὁ Χρόνης.

«ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΟΥ ΧΑΛΑΣΜΟΥ» (ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821)

Ὅταν ὁ Ἀλῆ Πασάς κηρύχτηκε στασιαστής καί ἐχθρός τοῦ Σουλτάνου, ἄρχισε νά ἐτοιμάζει τήν ἀντίσταση ἐναντίον του, προοίμιο τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 21, κι

άνοιξε τούς θησαυρούς του βάζοντας στην διάθεση κάθε Καπετάνιου ένα σημαντικό χρηματικό ποσό για να στρατολογήσουν παλληκάρια.

Τότε ο Καραϊσκάκης πήρε αρκετά χρήματα κι έφυγε από τα Ίωάννινα. Πρώτα έστάθμευσε στους Μελισουργούς όπου οι κάτοικοι ήταν ξακουστοί για το έθνικό τους φρόνημα. 'Αλλά σ' αυτούς που δήλωσαν ότι κατατάσσονται τούς έστειλαν ελάχιστα όπλα στο τέλος της άνοιξης του 1821. Ήταν δέ τόσο λίγα που έφτασαν για να εξοπλισθῇ μόνον μιά μικρή ομάδα, ικανή μόνο για ενέδρες. Παρ' όλα αυτά όμως, όταν κηρύχτηκε ἡ Έπανάσταση ακόμα και άοπλοι ετοιμαζόντουσαν να πανηγυρίσουν (20 Ίουλίου). 'Αλλά αντί χαράς, άσχολήθηκαν με τήν περίθαλψη του άμαχου πληθυσμού που συγκεντρωνόταν εκεί χιλιάδες φεύγοντας από τήν ατίμωση, τήν σφαγή και τήν αίχμαλωσία. 'Επίσης τούς σχεδόν άοπλους κατοίκους των κωμοπόλεων Καλαρρύτες και Συρράκο, που είχαν κι' αυτοί επαναστατήσει και πού, άφου λεηλατήθηκαν από τούς Τουρκαλβανούς, πυρπολήθηκαν.

Αυτούς τούς έφοδιάσαν με τρόφιμα και τούς όδήγησαν από τό φαράγγι «Αυτί» και πέρασαν στην Στερεά Ελλάδα. Οι ἴδιοι δέ οι κάτοικοι των Μελισουργών, άφου παράλαβαν ό,τι τούς έκανε άπόλυτη ανάγκη από τήν κινητή περιουσία τους, έξασφάλισαν όσο ήταν δυνατόν από τόν άμεσο κίνδυνο τίς οικογένειές τους και τά περισσότερα κτήνη τους στά άπρόσιτα όροπέδια των Τζουμέρκων (Γερανοβούνι, Μπρέστανη, Βροτόπι). 'Από εκεί είδαν τούς καπνούς του πυρπολουμένου χωριού τους όπου είχε βάλει φωτιά και είχε σπείρει τόν όλεθρο, ό 'Ισμαήλ Πασά Πλιάσα.

Κατά τήν διάρκεια της επαναστάσεως πολλοί που είχαν έρθει από τούς Μελισουργούς κατατάχτηκαν στίς ομάδες των όπλαρχηγών-καπετάνιων, του Κουτελίδα, του Τσαρακλή και πρό πάντων του Καραϊσκάκη, που τούς όπλισαν κι έλαβαν μέρος στίς επαναστατικές επιχειρήσεις. Όσο για τούς σκοτωμένους ό αριθμός τους ήταν μεγάλος.

'Αλλά κι αυτός ό Κασομούλης, ό γραμματέας του Καραϊσκάκη, πουθενά στά ιστορικά του δέν άναφέρει κανένα γενικό πίνακα ἢ όνόματα των πεσόντων κάτω από τίς διαταγές του Στρατάρχη. Μόνο ἡ παράδοση διέσωσε μερικά όνόματα αυτών που ήταν στην ένδοξη φρουρά και στην ήρωική έξοδο του Μεσολογγίου (1826) όπου σκοτώθηκε ό Ζουμής, ό 'Ιωάν. Καλμπακλής και ό 'Αθαν. Καραγιάννης, κι από όπου επέστρεψαν οι εξῆς έννέα: ό Δημ. Γρίβας ἢ Καλιαμάνης, ό Ν. Καπετάνος, ό 'Ιωάν. Κουτσούμπας, οι Καραμάνη (τά άδέλφια του Νάση), Γεώργιος Τσίγας και ό άδελφός του (Χρήστος;), και οι άδελφοί με ψευδώνυμο 'Αντζανής (Γιάννης) και Παληάς (Κολιός).

Σχετικά μ' αυτούς λέγουν ότι ἡ έντιμότητα του Παράσχη άλλαξε τίς άρπαχτικές διαθέσεις του 'Αλή Πασά από του να τόν άπογυμνώσει οικονομικά.

«Μπρέ Παράσχη, μου είπαν ότι στίς Καλαρρύτες έφτιαξες παλάτι καλύτερο κι άπ' τό δικό μου!» «Πασά μου», του είπε άμέσως, «κι αυτό δικό σου είναι για τήν άφεντιά σου τό 'φτιαξα, να 'ρχεσαι να περνάς δροσερό καλοκαίρι». Σ' αυτό τό σπίτι λοιπόν παραθέριζε κάπου-κάπου ό 'Αλής με τά χαρέμια του, κι από εκεί έβλεπε τά πανηγύρια και τίς διασκεδάσεις των κατοίκων. Μάλιστα έδωσε έντολή να κοπεϊ ό ένας από τούς δύο κορμούς του πλατάνου που ήταν στην πλατεία γιατί του έμπόδιζε τήν θέα.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΕΒΕΖΑ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ

Στήν Πρέβεζα ὁ νόμος τῆς ὑπαρξῆς τανύζεται μέχρι τόν κατάντικρυ ὄρμο τοῦ Ἀκτίου, γιά νά ὀρίσει τήν εἴσοδο τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ νόμος αὐτός ἀμφισβητεῖται ἀπό τό νόμο τῆς πολιτικῆς κοινωνίας στήν ἀπεραντοσύνη τῆς ἐνδοχώρας. Καί νά δεσπόζουν ἀγέρωχα τά Θεσπρωτικά ὄρη στό νότο, ἐνῶ οἱ κορυφές τῆς Παραμυθιάς καί τοῦ Ξεροβουνιοῦ βορειοανατολικά λές καί διαφυλάσσουν τό νηφάλιο καί ἀπάνεμο προσωπεῖο σου ἤ ἀμπώθουν τόν κίνδυνο καί περιμένουν. Οἱ δύο μεγάλοι ποταμοί σου, ὁ Λοῦρος καί ὁ Ἀχέρων ἀκουμποῦν στίς παρυφές σου μηνύματα φοβερά, νύξεις καταχθόνιες καί κρύφιες, τό ἴδιο τό νόημα τοῦ θανάτου πού ἱριδίζει πολυσήμαντο στίς ἀσημένιες ἐπιφάνειες τῶν νερῶν, πρίν τό ἴδιο ἀποσυρθεῖ σέ κρύπτες ὑποχθόνιες, στά ἐγκατα τοῦ ἐρεβώδους καί τοῦ ἀβυσσαλέου. Ὡστόσο τό νόημα αὐτό θά μένει γιά πάντα πολυσήμαντο, στόν βαθμό πού τό ἴδιο δέν τέθηκε σέ σχέση μέ κανένα χθόνιο μέτρο. Πῆγε νά τό θέσει τό πονεμένο βλέμμα τοῦ Ὀρφέα, πού ἀψηφώντας τήν θεία παραίνεση, ἔμεινε τελικά ἀνυπεράσπιστος, γιά νά κατασπαραχθεῖ ἀπό τά νύχια τῶν Θρακιώτικων μαινάδων πού τοῦς ἀρνήθηκε νά προδώσει τόν ἔρωτά του.

Μνημες συνταραχτικές ἀπό τά τιμάρια τῶν Αἰτωλοακαρνάνων ὀπλαρχηγῶν, τόν Προβλεπτό μέ τήν ἐποπτικήν ἐξουσία καί τοὺς ἑξ ἀντιπροσώπους τῶν ἐνοριῶν (τήν ἐξάρα) μέ τήν προεδρία τοῦ προεστοῦ, ἀποκρυσταλλώνονται ἀνάγλυφες στήν μεγαλοσύνη τῆς αὐτοσυγκέντρωσης. Ἰσκιοι γιγάντιοι ἀπό τήν μάχη τῆς Καμαρίνας, μέ τίς ἐκπυρσοκροτήσεις τῶν ὄπλων καί τίς κλαγγές τῶν ξιφῶν, λές κι ἀνασταίνονται, κι ἀπλώνουν τά χέρια τους γιά νά πιοῦν νερό· ξεκινοῦν ἀπό τόν ὄρμο τοῦ Ἁ Γιάνην μέχρι τήν ἐδαφικήν ἀσυνέχεια τῆς Πράγας, ἀνάμεσα ἀπό τόν περιώνυμο ἐλαιῶνα σου μέ τ' ἀσημένια φύλλα πού θά στέψουν τήν ἀθανασία τους· ἀντικοτοπρισμοί ἐξαίσιοι τό θαυμαστό ἐτοῦτο εὐωδιασμένο ἀνοιξιάτικο πρωϊνό, ἀπό τίς ἐπιφάνειες τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, πού μοιάζει ὥστόσο ἀπέραντος καί ἀνοριοθέτητος, ἐνῶ ὁ ἴδιος γνωρίζει ὅτι ἔχει ὄρια, κι ἀκόμη, ἀρχή καί τέλος, ἔστω κι ὡς σύμπτωση τῆς ἀρχῆς μέ τό τέλος στήν σχεδόν περιφερειακή μορφολογία του. Κι οἱ λίμνες σου, τῶν Ζηρῶν καί Μαύρης λαμποκοποῦν στήν ἐκπληξη τοῦ χρόνου καί τῶν καιρῶν. Ἀκίνητη καί κραταιή στούς γεωγραφικούς ὄρους τῆς ὑπαρξῆς σου, στήν ἐκπληξη τῶν οἰκολογικῶν παραμέτρων στήν ἀλληλουχία τῶν ὄψεων τοῦ πεπερασμένου, αὐτοσυγκεντρῶνεσαι καί αὐτοσημαίνεσαι.

Ὡστόσο ἡ φύση φέρει ἓνα στοιχεῖο πνευματικότητας, ὅχι τόσο ὡς αἶτημα ἐνός

ἐκλεπτυσμένου σταδίου ἐξελιξέως τοῦ ὕλικου ἀλλὰ ὡς σύγκλιση μέ τήν ψυχὴ καὶ τό πνεῦμα τοῦ κόσμου, τήν ὑπερφύση: τὰ ἴδια αὐτὰ μεγέθη δέν αὐτοτοποθετοῦνται αὐτονομημένα, ἀλλὰ στό ἐνιαῖο συμβολικό περίγραμμα τοῦ οἴστρου πού τίς διέπει, ἐγγυῶμενο τό ἐνιαῖο πού τίς συνιστᾷ καί τίς συνέχει. Χωρίς τό ἓνα, τό ἄλλο μοιάζει μέ ἔκπτωση καί ἔλλειψη τόσο στό ἐπίπεδο τῆς μορφῆς ὅσο καί σ' ἐκεῖνο τῆς οὐσίας. Ἡ ἴδια ἡ μορφή ἐγκλωβίζει κάτι ἀπό τό τραῦμα τοῦ χρόνου καί τό δράμα τοῦ πνεύματος ἢ τῶν νοημάτων πού τὰ περιρρέουν. Κραυγή συνταραχτική καθώς εἶναι ἡ οὐλή αὐτῇ στὰ ἐνδότερα τῆς οὐσίας καί στήν ἀμφιβολία τῶν ὄρων της, ἀξιώνει ἀπό τόν νόμο τῆς μορφῆς νά περισώσει κάτι ἀπό τό αὐθεντικό πού τήν συνιστᾷ, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ποιός θά εἶναι ὁ ἔσχατος νικητής. Ἡ ἴδια αἴσθηση ἀπλώνεται στό προσήνεμο πρόσωπό σου, ὅπως περιφέρομαι στίς πλατεῖες καί στούς δρόμους, κάτω ἀπό τήν μυρωδιά τῶν ἀνοιξιάτικων λεμονανθῶν καί τήν ἀπερίγραπτη εὐωδιά τῶν πορτοκαλλεῶν σου. Ἀγαπῶ τίς ὁπῶρες τοῦ ἔρωτα, τό ἴδιο τό μειλίχιο σου πρόσωπο πού φέρει κάτι ἀπό τήν ἀρμύρα τῶν ἀπέραντων ἀκτογραμμῶν σου στό Ἰόνιο ἢ τοῦ ζεστοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου.

Περπατώντας στούς δρόμους τῆς Ἀρτας, νιώθεις τήν θωπεία τοῦ μεγάλου ποταμοῦ ἀνατολικά, τοῦ Ἀραχθοῦ —πού ἡ ἴδια ταυτίσθηκες ἐτυμολογικά γιά πάντα μέ τό λεκτικά παραφθαρμένο ὄνομά του— στό μέτωπό σου. Οἱ εὐωδιές τῶν ἀπέραντων πορτοκαλλεῶνων, μέ τούς λεπτούς ἀνθισμένους μίσχους, λές καί ἐτοιμάζονται νά ὑποδεχθοῦν τήν θεία αἴσθηση, τόν ἅγιο ρυθμό τοῦ κόσμου καί τῆς ἱστορίας, γιά νά τήν θέσουν ὡς παρουσία. Κι ἀπό τήν προέκταση τῶν θρυλικῶν Τζουμέρκων στό νότο νά φθάνει κάθε στιγμή ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ ὄρεινου προσωπείου σου πού γλυκαίνει μέ τήν ροή τοῦ Ἀραχθοῦ καί τοῦ Λούρου.

Μοσκοβολᾷς ἡ ἴδια τήν Μεγάλη Παρασκευή στήν Ἀποκαθίλωση, πού μ' εὐλάβεια παρακολούθησα στήν βυζαντινὴ μονή τῶν Βλαχερνῶν τοῦ ιγ' αἰῶνα. Τό ἴδιο τό νόημα τῆς φύσης γίνεται περισσότερο μεταφυσικό. Δέν ξέρω ἂν ἀκολουθοῦσα τό σκῆνωμα τοῦ Ἀδωνι ἢ τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἴδια δέν μοῦ ἔδωσες ἀπάντηση πέρα γιά πέρα ὀριστική, ἐνῶ οἱ φυσικοὶ κυματισμοὶ τῆς ἐνδοχώρας σου αἰρῶνται, ἔμπλεες νοημάτων καί νύξεων, σ' ἓνα ἐπίπεδο σχεδόν μυσταγωγικό, ὅπου ὁ ἴδιος ἀνάγεται στό φῶς καί στήν μεθυστική ἔξαρση τοῦ φυσικοῦ περίγυρου. Καί οἱ καμπάνες τῆς Ὁρθοδοξίας, ὡς συνέχεια τῆς μυστικῆς ζωῆς ἐκείνης πού προσιδιάζει στήν ἰθαγένεια τῶν Ἑλλήνων, μέ καλοῦν ἀδιάκοπα ἀπό τήν βυζαντινὴ Μονή τῆς Κάτω Παναγίας τοῦ ιγ' αἰῶνα ἢ τήν Μονή τῆς Παρηγορίτισσας τοῦ ιγ' αἰῶνα, ἢ τήν μονόκλιτη βασιλική τῆς Παναγίας Μπρυώνη τοῦ ιγ' αἰῶνα μέ τὰ ἀπέριττα κεραμοπλάστικά της διακοσμήματα. Καί τὰ στεφάνια τοῦ Ἐπιταφίου μέ γαρύφαλα καί τριαντάφυλλα, κόκκινα, πορφυρά, λευκά ἢ πορτοκαλλί, τὰ γιασεμιά καί οἱ βιολέτες νά ταυτίζουν τήν ἴδια τήν ταφὴ τοῦ Θεανθρώπου μέ τήν ἀνοιξή τοῦ κόσμου καί τῆς ψυχῆς μου: «ὦ γλυκύ μου ἔαρ».

Κατηφορίζοντας ἀπό τό Βυζαντινὸ κάστρο τοῦ ιγ' αἰῶνα, ἀτενίζω τήν θαυμαστὴ λίθινη καί πλατύτοξη γέφυρα, νοιώθοντας τόν θρύλο πού τήν περιβάλλει γιά τήν ἐντοιχισμένη πρωτομαστόρισα, καί πού μέ αὐτόν ταυτίσθηκε γιά πάντα. Ἡ φύση, πληθωρική, ἀκαταγώνιστη κι εὐλογημένη, ἐπανατοποθετεῖται ὡς ὅρος τῆς ὑπαρξῆς μου στήν πληρότητα τῶν εὐγενέστερων νοημάτων της, στό μέτρο πού ὁ

χρόνος φαίνεται ακίνητος καί απρόθυμος νά διεκδικήσει τήν συμβολή του στήν μορφολογία τῆς ἱστορίας, ἔμμένοντας στό κύκλιο θαῦμα τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς καί τῆς ἀέναης διονυσιακῆς παλλιγενεσίας. Ὁ Αφουγκράζομαι τοὺς ψιθύρους τοῦ ὙΑΡΑΧΘΟΥ, χιλιάδες χρόνια τώρα, πού ἐγγυῶνται στά παιδιὰ σου τήν αἴσθηση τῆς ἐστίας, ὡς πληρότητας ὑπερέχουσας. Ναί, ἡ αἴσθηση τῆς Μητρότητας, ἱερή καί εὐλαβική, εἶναι ἀπόλυτα δηλωτική τῆς γῆς σου, μέ τίς ἀναρίθμητες ἄλλωστε ἐκκλησιές ἀφιερωμένες στήν Θεομήτορα, πού ἡ ἴδια δίδει ἓνα ἄλλο νόημα στήν ἀέναη μεταλλαγή καί στήν αἰώνια γέννα. Ὁ ἴδια ἡ μάνα φαίνεται νά ὁδηγεῖ τήν ἔφοδο γιά τήν ἀνθρώπινη ἐποποιία, σέ μία αἴσθηση τελείωσης ὡς τελεολογίας τοῦ πεπερασμένου. Ὁ αἴσθηση τῆς ἱερῆς Μητρότητας ἐκφράζεται στό γαιῶδες καί στό γόνιμο φῶς τῆς παρουσίας σου, στήν βελουδένια θαλπωρή τῶν ἀνοιξιάτικων χρωμάτων καί τῶν ἤχων, τῶν μελισσιῶν καί τῶν χελιδονιῶν ἢ τῶν θείων νευμάτων πού κατευοδώνει ὁ ὙΑΡΑΧΘΟΣ στήν ἐκφορά του στόν ὙΑΜΒΡΑΚΙΚΟ. Ὁ ΑΓΑΠΩ τήν εὐγένεια τοῦ προσωπείου σου, τίς πολιτισμένες κινήσεις τῆς γυναίκας πού ποτίζει τήν αὐλή της, ντυμένη κατάσαρκα τήν ἄσπρη μονομερήτικη πουκαμίσα, ὑφασμένη ἀπό σαράντα μονοστέφανες γυναῖκες, καί καμαρώνει μέ τήν γνώριμη αὐταρέσκεια στά ἀνοιχτά καφετί καί κάθετα κεντημένα ζόμπλια, στά πλαῖνά καί στό περιλαίμιο, ὡς τό πιό ἀλάνθαστο μέσο καθαρμοῦ· ὑποδέχεται ἔτσι τήν ἀνοιξη τοῦ κόσμου πού ἡ ἴδια ἐγγυᾶται, ἐνσαρκώνοντας κάτι ἀπό τήν διονυσιακή ὑποδομή τῆς ἰθαγένειας τῶν ὙΕΛΛΗΝΩΝ καί τοῦ οἴστρου πού τήν διέπει ὡς καταπίστευμα τοῦ πολιτισμοῦ τους.

Τίτλος αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης εἶναι: «Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα στὴν Ἀρτα». Σὰν ὑπότιτλος νομίζω ὅτι θὰ τῆς ταίριαζε «Ἡ μετὰ βασάνων ἀνάδειξη τῆς φυσιογνωμίας τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας». Στὴν πορεία τῆς ἀνακοίνωσης αὐτό τό «μετὰ βασάνων» θὰ δικαιολογηθεῖ, πιστεύω, ἐπαρκῶς.

Προκειμένου ὅμως νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν συμβολὴ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας στὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν πόλη τῆς Ἀμβρακίας, θὰ πρέπει νὰ δοῦμε ἐν συντομία ποιές θὰ ἦταν αὐτές, ἂν περιοριζόμαστε μόνο στὶς πληροφορίες πού ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.

Ἡ πόλη ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Γόργο, νόθο γιὸ τοῦ τυράννου τῆς Κορίνθου Κυσέλου,¹ γύρω στὸ 625 π.Χ. ὅπως ὑπολογίζεται. Εἶναι ἡ δευτέρη περίοδος τῆς ἀποικιστικῆς δραστηριότητος τῆς Κορίνθου, πρὸς ἐξασφάλιση τῶν δρόμων πρὸς τὴν Δύση, κατὰ τὴν ὁποία ἰδρύεται ἀλυσίδα ἀποικιῶν στὶς ἀκτές τῆς Αἰτωλοακαρνανίας τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἰλλυρίας.² Τὴν θέση τῆς Ἀμβρακίας περιγράφουν πολλοὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς: ἦταν κτισμένη στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ λόφου Περράνθη,³ στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Ἀράχθου,⁴ ὁ ὁποῖος ἦταν πλωτός,⁵ καὶ σὲ ἀπόσταση 80 σταδίων (16 χμ.) ἀπὸ τὴν θάλασσα.⁶ Στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀράχθου διέθετε ὀχυρωμένο λιμάνι, τὸν Ἀμβρακο, τό σημερινὸ Φειδόκαστρο.⁷ Ἡ περιοχή στὴν ὁποία ἰδρύθηκε ὀνομαζόταν Δρυοπίς, χώρα τῶν Δρυόπων, οἱ ὁποῖοι ἦταν

* Τὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἡ ἀνακοίνωση τῆς ὑπογράφουσας στὸ ἐπιστημονικὸ τριήμερο πού διοργάνωσε τὸ Ἑλληνικὸ τμῆμα τοῦ ICOMOS καὶ ὁ Δῆμος Ἀρταίων στὴν Ἀρτα ἀπὸ 11-13 Μαΐου 1990, μὲ θέμα «Νέες πόλεις πάνω σὲ παλιές. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἀρτας».

1. Στράβων 7.7.6., C325 καὶ 10.2.8 C452.

2. E. Will, *Korinthiaka*, Paris 1955 σελ. 517 κ.ε., N. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, σελ. 425 κ.ε., I. Βοκοτοπούλου, *Χαλκαὶ κορινθιουργεῖς πρόχοι*, Ἀθῆναι 1975, σελ. 148-154, A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, 2nd ed. Chicago 1983, σελ. 118 κ.ε., J. B. Salmon, *Wealthy Corinth, A history of the city to 338 B.C.*, Oxford 1984, σελ. 209 κ.ε.

3. Λίβιος 38.4.1-3, Hammond ὁ.π. σελ. 143.

4. Στράβων 7.7.6. C325, Λίβιος 38.3.11 καὶ 38.4.2-3, Πολύβιος 21.26.4.

5. Λίβιος 38.3.11, Πολύβιος 21.26.4. Σχετικὰ βλ. καὶ Hammond ὁ.π. σελ. 144-145. Ὁ Ἀραχθὸς ἦταν πλωτός μέχρι καὶ τὰ νεώτερα χρόνια βλ. Hammond σελ. 135, 139, 140, 149.

6. Ψευδο-Σκύλακος, *Περιπλους* 33 εἰς GGM, I σ. 35-36, Διονύσιος. Καλλιφῶντος 27-28. Γιὰ τὸν Διονύσιον. Καλλιφῶντος βλ. C. Müller, FHG, II σελ. 230 καὶ GGM, I σελ. 238 κ.ε.

7. Πολύβιος 4.61.7., Διονύσιος. Καλλιφῶντος 29-30, σχετ. Hammond ὁ.π. 137-139.

κλάδος θεσπρωτικός.⁸ Τό ὄνομά της τό ἔλαβε εἴτε ἀπό τόν Ἄμβρακα, γιό τοῦ Θεσπρωτοῦ τοῦ Λυκάονος, εἴτε ἀπό τήν Ἀμβρακία, κόρη τοῦ Μελανέως, βασιλέως τῶν Δρυόπων καί γιοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα.⁹ Γιά ἓνα διάστημα διοικήθηκε τυραννικά ἀπό μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Κυσελιδῶν ἀλλά σύντομα, στά μέσα περίπου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. διώχθηκε ὁ τελευταῖος τύραννος.¹⁰ Αὐτές εἶναι οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε ἀπό τοὺς συγγραφεῖς γιά τὰ ἀρχαῖα χρόνια.¹¹ Στήν κλασσική ἐποχή καί πρὶν συγκεκριμένα στὸν 5ο αἰ. π.Χ. γνωρίζουμε ὅτι ἡ Ἀμβρακία πῆρε μέρος στοὺς περσικοὺς πολέμους (στήν ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας μέ 7 πλοῖα,¹² στήν μάχη τῶν Πλαταιῶν μέ 500 ὀπλίτες¹³) καί ὅτι συμμετεῖχε στήν διαμάχη Κορινθίων καί Κερκυραίων (τά λεγόμενα Κερκυραϊκά, 435-433 π.Χ.) στό πλευρό τῆς μητέρας πόλης, στήν ὁποία ὑπῆρξε πάντοτε πιστή.¹⁴ Ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη πληροφοροῦμαστε ἐπίσης τίς προσπάθειες τῆς Ἀμβρακίας νά ἐπεκτείνει τήν κυριαρχία της πρὸς Νότο, πρὸς τήν Ἀμφιλοχία καί τήν Ἀκαρνανία, προσπάθεια πού τερματίστηκε μέ τήν δεινὴ ἡττα τῆς 426 π.Χ. στήν περιοχὴ τῆς Ἰδομενῆς, ὅπου σφαγιάσθηκε ὁ στρατός της ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους οἱ ὁποῖοι εἶχαν σπεύσει πρὸς βοήθεια τῶν Ἀκαρνάνων. Τό 342 π.Χ. ὁ Φίλιππος Β΄ ἀφοῦ κατέλαβε

8. Ἀντωνίνος Λιβεράλις IV.1.2., Διονύς. Καλλιφῶντος 30, Πausan. V, XXII.2, Hammond σελ. 375, 425, I. Βοκοτοπούλου, Πολεοδομικά τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας, AAA IV, 1971, 3 σελ. 335.

9. Ἀθανάδας εἰς F.Gr.H 303, F1, Στεφ. Βυζ. λ. Ἀμβρακία, Hammond ὅ.π. σελ. 425. Σὺμφωνα μέ τὸν Διονύσιον, Ἀλικαρνασσία (I.50) ὁ Ἀμβραξ ἦταν γιός τοῦ Δεξαμενοῦ τοῦ Ἡρακλέους, βλ. καί Σ. Δάκαρη, Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν, Ἀθήνα 1964 σελ. 124.

10. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει δύο τυράννους, τὸν Ἀρχίνο (Ἀθ. Πολ. 17.4) καί τὸν Περιάνδρο (Πολ. 1304a 31-3 καί 1311a 39-b1) ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε πιθανώτατα ὁ τελευταῖος τύραννος τῆς Ἀμβρακίας βλ. Salmon ὅ.π. σελ. 271 καί σημ. 1, Will, ὅ.π. σελ. 380. Ὁ Ἀντων. Λιβεράλις (IV.4) ἀναφέρει τὸν τύραννο Φάλαικο τὸν ὁποῖο οἱ Ἀμβρακιῶτες ἐδιώξαν μέ τὴ βοήθεια τοῦ Ἀπόλλωνα πού ἔκτοτε τιμοῦσαν ὡς Πύθιο Σωτήρα γιατί ἀποκατέστησε τήν Εὐνομίαν, Θέμιν καί Δίκην» βλ. Βοκοτοπούλου, Χαλκαὶ κορινθιουργεῖς σελ. 152, Χρ. Τζουβάρ-Σούλη, Ἡ λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων εἰς τήν ἀρχαίαν Ἠπειρον, Ἰωάννινα 1979 σημ. 145, τῆς ἰδίας, Λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα Ἀγυῖα στήν Ἠπειρον, Δωδώνη II', Ἰωάννινα 1984 σελ. 434-435. P. Cabanes-J. Andréou, Règlement frontalier entre les cités d'Ambracie et de Charadros, B.C.H. CIX- 1985, Etudes, σελ. 533, Will, ὅ.π., σελ. 411, Χρ. Τζουβάρ-Σούλη, Κορινθιακὴ ἐπιδράσεις στή λατρεία τῆς ἀρχαίας Ἠλείου, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοπ. Σπουδῶν, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Ἀθήνα 1987-88 σελ. 100, 104. Ὁ ἴδιος συγγραφεὺς (Ἀντων. Λιβερ. IV.5) ἀναφέρει ὅτι τὸν Φάλαικο κατασπάραξε λέαινα τὴν ὁποία ἔστειλε ἡ Ἀρτεμις βλ. Σούλη, Λατρεία γυναικείων θεοτήτων σελ. 18, τῆς ἰδίας, Κορινθ. ἐπιδράσεις σελ. 108-109.

11. Σ' αὐτές πρέπει νά προσθέσουμε τὴν ἔμμεση πληροφορία πού ἀντλοῦμε ἀπὸ τὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Κερκυραίου Ἀρτιάδα, ὁ ὁποῖος σκοτώθηκε πολέμωντας στὶς δὲχθες τοῦ Ἀράχθου (IG.IX. I.868). Ἡ στήλη χρονολογεῖται μεταξὺ τοῦ 650 καί 550 π.Χ. Ἡ μάχη πιθανώτατα ἐγίνε μεταξὺ Κερκυραίων καί Κορινθίων-Ἀμβρακιωτῶν. Ὑπάρχει ὅμως ἡ ἄποψη ὅτι εἶναι ἐξ ἴσου πιθανὴ μία σύμπραξις Κερκυραίων-Ἀμβρακιωτῶν κατὰ τῶν ἡπειρωτικῶν φύλων. L.H. Jeffery, The local scripts of archaic Greece, Oxford 1961, σελ. 233, 234, 409, πίν. 46. Will, ὅ.π. 529 σημ. 3, Salmon, ὅ.π. σελ. 214, 277 σημ. 23 Hammond, σελ. 493.

12. Ἡροδ. Θ. 45, Hammond σελ. 493.

13. Ἡροδ. I. 28.5. καί I.31.4. Πaus. V.XXIII.2.

14. Θουκ. A26, A27, A46, A48 Hammond σελ. 498-99. Γιά τίς σχέσεις Κορίνθου-Ἀμβρακίας βλ. Salmon ὅ.π. σελ. 271, 274, 276 κ.ε., 394-396. Graham ὅ.π. σελ. 137 κ.ε.

τίς παλαιές αποικίες τῶν Ἑλλείων Πανδοσία, Βουχέτιο καί Ἑλάτρια τίς ὁποῖες παρέδωσε στόν βασιλιά τῶν Μολοσσῶν Ἀλέξανδρο Α΄, πολιορκήσε τήν Ἀμβρακία ἀλλά δέν μπόρεσε νά τήν καταλάβει.¹⁵ Τό 338 π.Χ. ὁμως, μετά τήν μάχη στήν Χαιρώνεια, ἐνῶ ἀνεγνώρισε τήν αὐτονομία τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων, ἐγκατέστησε, κατ' ἐξαίρεση, Μακεδονική φρουρά στήν Θήβα, Χαλκίδα, Κόρινθο καί Ἀμβρακία.¹⁶ Τό 336 π.Χ. μετά τόν θάνατο τοῦ Φιλίππου, οἱ Ἀμβρακιῶτες ἔδωξαν τήν μακεδονική φρουρά «τήν δέ πόλιν ἐποίησαν δημοκρατεῖσθαι».¹⁷

Περисσότερες εἶναι οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε γιά τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους: τό 295 π.Χ. ὁ Πύρρος ἔκανε τήν Ἀμβρακία πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου του καί τήν στόλισε μέ ἔργα τέχνης καί λαμπρά κτήρια.¹⁸ Τό 233 π.Χ., μετά τήν δολοφονία τῆς βασίλισσας Δηιδάμειας τοῦ οἴκου τῶν Αἰακιδῶν, καταργήθηκε ἡ βασιλεία καί ἀποκαταστάθηκε ἡ δημοκρατία.¹⁹ Τό 232 π.Χ. ἰδρύθηκε τό Κοινό τῶν Ἑπειρωτῶν, ἡ Ἀμβρακία ὁμως πολύ σύντομα ἀνεξαρτητοποιήθηκε.²⁰ Ἀπό τό 229 ὥς τό 189 π.Χ. τήν βρίσκουμε σύμμαχο τῶν Αἰτωλῶν ἐναντίον τῶν Ἑπειρωτῶν καί Μακεδόνων.²¹ Τό 189 π.Χ. μετά ἀπό μακρόχρονη πολιορκία στήν ὁποία ἀντιστάθηκε γενναῖα, παραδόθηκε στόν Ρωμαῖο ὕπατο Μάρκο Φούλβιο Νοβιλίωρα. Ἡ πόλη γυνώθηκε ἀπό τοὺς θησαυροὺς της οἱ ὁποῖοι μεταφέρθηκαν στή Ρώμη, ἡ συμμαχία μέ τοὺς Αἰτωλοὺς ἔληξε καί ἡ Ἀμβρακία κηρύχθηκε αὐτόνομη.²² Μετά τήν ἥττα τοῦ Περσέα στήν Πύδνα τό 167 π.Χ. ὑπέστη γιά δεύτερη φορά τήν ρωμαϊκή κατοχή.²³ Τό 31 π.Χ. ἰδρύεται ἡ Νικόπολη καί οἱ περισσότεροι κάτοικοι τῆς Ἀμβρακίας, ὅπως καί ἄλλων γειτονικῶν πόλεων, ὑποχρεῶνεται νά ἐγκαταλείψουν τίς ἐστίες τους γιά νά συνοικισθοῦν στήν πόλη τοῦ Αὐγούστου.²⁴

15. Δημοσθ., Περὶ Ἀλονήσου 32, Γ΄ Φιλίπ. 34, Δ΄ Φιλίπ. 10, Hammond σελ. 542. Τοῦ ἴδιου History of Greece to 322 B.C., Oxford 1959, σελ. 560.

16. Hammond, Epirus, σελ. 542 καί History of Gr. to 322 BC σελ. 571.

17. Διοδ. Σικελ. XVII.3.3.

18. Στράβων 7.7.6. C325, Πολύβιος XXI.30.9, Λίβιος 38.9.13. P. Lénèque, Pyrrhos, Paris 1957 σελ. 228 κ.ἑ. Hammond δ.π. σελ. 568, 584.

19. Πολύβιος, Στρατηγήματα 8.52. P. Cabanes, L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167) Paris 1976 σελ. 99, σελ. 198 κ.ἑ. Hammond σελ. 591 κ.ἑ.

20. Hammond, σελ. 602. P. Cabanes, δ.π. σελ. 201.

21. Τό 219 π.Χ. Ὁ Φίλιππος Ε΄ τῆς Μακεδονίας πολιορκήσε τήν Ἀμβρακία χωρίς ἀποτέλεσμα (Πολύβιος IV.61.3) κατέλαβε ὁμως τόν Ἀμβρακο τόν ὁποῖο παρέδωσε στοὺς Ἑπειρώτες (Πολύβιος IV.61 καί IV.63.1-3) βλ. καί Hammond, σελ. 603-604, 613, P. Cabanes δ.π. σελ. 244-246.

22. Πολύβιος XXI.26-XXI.31, Λίβιος 38.3.9-11 ἕως 38.10. W. Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, I, σελ. 209-213, Δάκαρης, Γενεαλ. μῦθοι σελ. 121. Hammond σελ. 143-147. Γ. Τσοῦτσινος, ὁ ἐντιμος θάνατος τῆς Ἀμβρακίας, Ἑπειρωτική Ἔστια 16, 1967, σελ. 273-280 καί 479-496.

23. Γιά τήν ἱστορία τῆς Ἑπείρου μετά τό 167 π.Χ. βλ. Σ. Δάκαρης, Ἡ ρωμαϊκή πολιτική στήν Ἑπείρο, Νικόπολις Α., Πρακτικά τοῦ πρώτου Διεθνoῦς Συμποσίου γιά τή Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984). Πρέβεζα 1987 σελ. 1-21. Cabanes-Andréου, δ.π. σελ. 537 κ.ἑ., Hammond σελ. 629 κ.ἑ. Θ. Σαρκάκης, Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Ἑπείρου κατά τοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας (167-31 π.Χ.), ΑΕ 1964, 105-119.

24. Στράβων 7.7.6. C325. Πausan. V.23.3.

Τά σχετικά μέ τήν φυσιογνωμία καθώς καί μέ τήν πνευματική καί καλλιτεχνική κίνηση τῆς πόλης στοιχεῖα εἶναι ἀκόμη πιά λίγα. Παραδίδεται ὅτι στήν Ἀμβρακία ἐργάστηκαν, μετά τό Θέρμο, οἱ μαθητές τοῦ Δαιδάλου Δίποινος καί Σκύλλης, ἀναφέρονται ἐπίσης τά ὀνόματα Ἀμβρακιωτῶν καλλιτεχνῶν ὅπως τοῦ γλύπτη Πολύστρατου, τοῦ μουσικοῦ Ἐπίγονου καί τοῦ ποιητῆ τῆς Μέσης Κωμωδίας Ἐπικράτη.²⁵ Τέλος, σύμφωνα μέ τίς ἱστορικές μαρτυρίες στήν Ἀμβρακία ὑπῆρχαν ἱερά τῆς Ἀθηνᾶς,²⁶ τῆς Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης,²⁷ τῆς Ἀφροδίτης, ἡρῶ τοῦ Αἰνείου, μικρό θέατρο,²⁸ Ἀσκληπιεῖο²⁹ καί τό Πυρρεῖο τό ὁποῖο ἐρμηνεύεται ὡς συγκρότημα ἀνακτόρων, ὀχυρωμένο προάστιο ἢ κενotáφιο τοῦ Πύρρου.³⁰ Αὐτές λοιπόν εἶναι σέ γενικές γραμμές οἱ πληροφορίες πού ἀντλοῦμε ἀπό τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Εἶδαμε ὅτι τά ἱστορικά χάσματα εἶναι τεράστια, ἐνῶ ἡ ἀντίληψη πού ἀποκτοῦμε μέσα ἀπό τίς πηγές γιά τήν ἴδια τήν πόλη εἶναι ἐλλιπέστατη.

Μετά τήν ἐρήμωση τῆς Ἀμβρακίας, στά χρόνια πού μεσολαβοῦν μέχρι τήν ἵδρυση τῆς μεσαιωνικῆς Ἄρτας, τό ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλης ξεχνιέται. Ἔτσι τό 1436 μ.Χ. ὁ Κυριακός ἀπό τήν Ἀγκῶνα θαυμάζει τά τείχη τῆς Ἀράχθειας Ἀκαρνανίας, ὅπως τήν ἀποκαλεῖ.³¹ Ἡ σύγχυση ὡς πρός τήν ταυτότητα τῆς ἀρχαίας πόλης συνεχίστηκε καί στά ἐπόμενα χρόνια. Οἱ Μελέτιος Γεωγράφος, Π. Ἀραβαντινός καί Σεραφεῖμ Ξενόπουλος τήν ταυτίζουν μέ τό Ἀμφιλοχικό Ἄργος, ὁ Rouqueville μέ τήν ἀθαμανική Ἀργιθέα.³²

Αὐτός ὁ ὁποῖος, μέ βάση τήν προσεκτική ἐρμηνεία τῶν περιγραφῶν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ταύτισε τήν πόλη μέ τήν Ἀμβρακία ἦταν ὁ Leake³³ ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τήν Ἄρτα στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἐκεῖνη τήν ἐποχή, ἀλλά ὅπως θά δοῦμε πιά κάτω ἀκόμη καί πολύ ἀργότερα, τά μόνα ὁρατά λείψανα πού πιστοποιοῦσαν τήν ὑπαρξη τῆς ἀρχαίας πόλης ἦταν τά τείχη της, τά ὁποῖα περιέγραψαν μέ θαυμασμό οἱ ξένοι περιηγητές.³⁴

25. Βοκοτοπούλου, Χαλκαῖ Κορινθιουργεῖς σελ. 154.

26. Διονυσ. Καλλιφῶντος στ. 28-29.

27. Πολύαινος, Στρατηγήματα 8.52. Ἄντων. Λιβεράλις IV.5. Σχετικά μέ τή λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος στήν Ἀμβρακία βλ. Σούλη, Λατρεία γυναικ. θεοτήτων σελ. 18 καί Κορινθ. ἐπιδράσεις σελ. 108-111.

28. Διονυσ. Ἀλικαρνασσεύς 1.50. Γιά τή σχέση Αἰνείου-Ἀμβρακίας βλ. Δάκαρης, Γενεαλ. μῦθοι σελ. 102-103, 114 κ.ἐ. Γιά τή λατρεία τῆς Ἀφροδίτης στήν Ἡπειρο βλ. Σούλη, Λατρεία γυν. θεοτ. σελ. 43 κ.ἐ. καί Κορινθ. ἐπιδρ. σελ. 113 κ.ἐ.

29. Πολύβ. 21.27. Λίβιος 38.5.2. Γιά τήν ταύτιση τῆς θέσης βλ. Hammond σελ. 145 καί σημ. 3, Τσοῦτσινος δ.π. σελ. 485-86, Leake δ.π. σελ. 213. Σχετικά μέ τήν λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ στήν Ἀμβρακία βλ. Σούλη, Κορινθ. ἐπιδράσεις σελ. 114-115.

30. Πολύβιος 21.27 καί 21.30.9. Λίβιος 38.5.2., 38.5.5. καί 38.6.1. Σχετικά μέ τό Πυρρεῖο καί τίς διάφορες περὶ αὐτοῦ ἀπόψεις βλ. Τσοῦτσινος, δ.π., σελ. 484-486, Hammond 145-146, 584 Leake σελ. 212-213. Δάκαρης, Γενεαλ. μῦθοι σελ. 125 σημ. 4.

31. Hammond σελ. 709-710.

32. Σεραφεῖμ Ξενόπουλος, Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ Ἄρτης καί Πρεβέζης. Ἐν Ἀθήναις 1884 ἐκδ. 1962 σελ. 5-7 καί σημ. Γ. Τσοῦτσινου 7, 8, 11.

33. Leake, δ.π. σελ. 208-217.

34. Γ. Τσοῦτσινος, ὁ ἐντίμος θάνατος τῆς Ἀμβρακίας, σελ. 479, Hughes, Travels in Sicily Greece and Albania, London 1920, I, σελ. 434. Leake δ.π. σελ. 207, 208, Hammond, 710.

Τό 1897, 16 χρόνια μετά την απελευθέρωση της "Αρτας καί την ένωση της μέ την Έλλάδα, ό Κ. Κουρουινιώτης έντόπισε τά δύο νεκροταφεΐα της "Αμβρακίας, τό άνατολικό στην Κουτσομούτα καί τό νότιο δυτικό στην περιοχή της "Οδηγήτριας καί της όδοϋ Κορμένου.³⁵ Τό 1910 ό Στέφανος Δραγούμης πληροφορήθηκε από φιλάρχαιο "Αρτινό την άνακάλυψη άκέφαλου άγάλματος καί ένεπίγραφου βάθρου μέ άφιέρωση στην "Αρτεμη Πασικράτα σ' ένα κτήμα κοντά στό ποτάμι.³⁶ Τό 1916 ό Κ. Ρωμαΐος έπισκέφθηκε τό σπήλαιο Κουδουνότρυπα στην Κοινότητα Λιμίνης καί διαπίστωσε την ύπαρξη άντρου λατρείας νυμφών.³⁷ Δίωρη άνασκαφική έρευνα γύρω από τό στόμιο τοϋ σπηλαΐου έδωσε πολλά θραύσματα ειδωλίων τά όποια μεταφέρθηκαν στό Γυμνάσιο της "Αρτας όπου ύπήρχε μικρή συλλογή άρχαίων. Τό 1919 ή συλλογή τοϋ Γυμνασίου πλουτίστηκε μέ άλλα πολυάριθμα ειδώλια από την Κουδουνότρυπα καθώς καί μέ παραδοθέντα μικροευρήματα μεταξύ των όποίων καί ειδώλια από την περιοχή τοϋ "Αμυντικού Στρατώνα.³⁸

Τό 1926 έγινε ή πρώτη άνασκαφική έρευνα στην "Αρτα, από τόν Γ. Μηλιάδη, ό όποιος έσκαψε στην περιοχή τοϋ νοτιοδυτικού νεκροταφείου.³⁹ "Αποκαλύφθηκε ένας ταφικός περίβολος έλληνιστικών χρόνων. Εΐναι χαρακτηριστικό ότι στό σχετικό άρθρο του ό Μηλιάδης ύπογραμμίζει την σπανιότητα εύρημάτων καί μνημειακών ένδείξεων σχετικών μέ την "Αμβρακία. Τά έπόμενα χρόνια ό έφορος Ι. Παπαδημητρίου έπισκέφθηκε την Κουδουνότρυπα καί συνέλεξε ειδώλια τά όποια μετέφερε στό Μουσείο της Κέρκυρας.⁴⁰ Τό 1942 ιδρύθηκε άνεξάρτητη "Εφορεία στην "Ηπειρο (10η "Αρχαιολογική Περιφέρεια) μέ έδρα τά Γιάννενα, ή όποία όμως άρχισε νά λειτουργεί μετά την απελευθέρωση. "Ο Φ. Πέτσας κατά την διετή (1945-1947) ύπηρεσία του στην "Ηπειρο έκανε πρόχειρη άνασκαφική έρευνα στην Κουδουνότρυπα.⁴¹ Τά εύρήματα μεταφέρθηκαν στην Παρηγορήτισσα μαζί μέ όλα τά άλλα άρχαΐα πού μέχρι τόν πόλεμο φυλάσσονταν, όπως είδαμε, στό Γυμνάσιο. "Από τό 1947 ως τό 1950 ή "Εφορεία, όπως φαίνεται από τά άρχεία, έμεινε άκέφαλη. Τό 1950 επικεφαλής της "Υπηρεσίας τοποθετείται ό τότε έπιμελητής καί έπειτα έφορος Σ. Δάκαρης. Στην πενταετία πού άκολούθησε έγινε, μέ άφορμή δημόσια έργα, μικρής έκτασης άνασκαφική έρευνα κοντά στό Στάδιο τοϋ Παναμβρακικού, στην περιοχή δηλαδή τοϋ νοτιοδυτικού νεκροταφείου, όπου βρέθηκαν 2

35. ΑΕ 1897 σελ. 163-164. Την ύπαρξη τάφων στίς δύο περιοχές άναφέρει καί ό Σεραφεΐμ Ξενόπουλος στό «Δοκίμιον περί "Αρτης» βλ. έκδοση τοϋ Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου «Σκουφάς» "Αρτα 1986, σελ. 154, 156.

36. ΑΕ 1910 σελ. 398.

37. ΑΔ 2, 1916, παραρτ. σελ. 52-54. Για τό σπήλαιο της Κουδουνότρυπας βλ. Hammond, σελ. 139-140 Χρ. Σούλη, Λατρεία των Νυμφών στην "Ηπειρο, "Ηπειρ. Χρονικά Τ.29, "Ιωάννινα 1988-9 σελ. 10-21, 61-63.

38. Κ. Ρωμαΐος, ΑΔ5, 1919 Παραρτ. σελ. 42.

39. Γ. Μηλιάδης, "Αμβρακίας Τάφοι, ΑΔ10, 1926, σελ. 63-77.

40. "Η "Ηπειρος μέχρι τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ύπαγόταν στην "Αρχαιολογική Περιφέρεια Κέρκυρας. Τά ειδώλια της Κουδουνότρυπας έπιστράφηκαν στην "Αρτα τό 1967 βλ. ΑΔ 22, 1967, Β2 Χρονικά, σελ. 339.

41. ΑΕ 1952 Χρον. σελ. 1-3.

τάφοι καὶ 3 ἐπιτύμβιες στήλες, καθὼς καὶ στὴν περιοχή τῆς Κουτσομύτας, στὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο.⁴² Ὁ Δάκαρς σέ ἄρθρο του στὴν Ἑπειρωτικὴ Ἑστία σημειώνει: «Ἡ Ἀμβρακία εἶναι ἴσως ἡ ἀρχαιότερη καὶ ἀσφαλῶς ἡ σημαντικώτερη πόλη τῆς Ἑπείρου ἀλλὰ τὰ εὐρήματά της τόσο φτωχικά! Μόνο τὰ τεῖχη σώζονται σήμερα... Ἡ ἵδρυση τῆς Ἀρτας ἐξαφάνισε ἐντελῶς τὰ ἀρχαῖα λείψανα. Ἀδιαπέραστο σκότος καλύπτει τὴν ἱστορία τῆς Ἀμβρακίας».⁴³

Τὸ 1956 ὁ Ν. Ζαφειρόπουλος σκάβει στὴν Κουτσομύτα μέ ἀφορμὴ τίς ἐργασίες ἀνέγερσης ἐργατικῶν κατοικιῶν. Ἦρθαν στὸ φῶς 75 ταφές (κιβωτιόσχημοι τάφοι, λάκκοι, ταφές σέ ἀγγεῖα) καὶ πολυάριθμα εὐρήματα, κυρίως πῆλινα εἰδῶλια, μικρὰ ἀγγεῖα, πλαγγόνες καὶ στλεγγίδες.⁴⁴ Τὸ 1959 γίνεται γιὰ πρώτη φορά ἐρευνα στὸ κέντρο τῆς Ἀρτας (τόσο ἡ Κουτσομύτα ὅσο καὶ ἡ περιοχή Ὀδηγήτριας —ὁδοῦ Κομμένου βρίσκονται στίς παρυφές τῆς πόλης) ἀπὸ τὸν Σ. Δάκαρη. Στὴν ὁδὸ Καραϊσκάκη μπροστὰ ἀπὸ τὴν Στρατολογία βρέθηκαν —σέ χαντάκι πού ἄνοιξε ὁ Δῆμος Ἀρτας— δωρικοὶ σπόνδυλοι ἀπὸ παρόλιθο καὶ ψαμμιτόλιθο ἐνῶ στὴν πλατεία Κιλκίς βρέθηκε τμήμα ἀρχαίου τοίχου.⁴⁵ Τὸ 1962, κατὰ τὴν χάραξη τῆς Ἑθνικῆς Ὀδοῦ, ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ τεῖχους τῆς Ἀμβρακίας μήκους 60 μ. Γιὰ νὰ μὴ καταστραφεῖ μεταφέρθηκε ὁ ἄξονας τοῦ δρόμου δυτικότερα καὶ τὸ τεῖχος ἀφέθηκε ἐλεύθερο, δίπλα ἀκριβῶς στὴν Ἑθνικὴ Ὀδὸ, σέ μεγάλο ὅμως βάθος σχετικὰ μέ τὸ κατὰστρωμά της, μέ ἀποτέλεσμα νὰ καλυφθεῖ τὰ ἐπόμενα χρόνια ἀπὸ μπάζα. Δεύτερο τμήμα ἀποκαλύφθηκε λίγο νοτιώτερα. Εἶχε καὶ αὐτὸ τὴν ἴδια τύχη. Καὶ τὰ δύο τμήματα ἦρθαν πάλι στὸ φῶς τὸ 1986 κατὰ τὴν διάνοιξη, ἀπὸ τὸν Δῆμο Ἀρτας, τῆς ὁδοῦ Ἀράχθου.⁴⁶ Τὸ 1963 ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς Τράπεζας τῆς Παρηγορήτισσας λείψανα ἐλληνιστικῆς οἰκίας ἐνῶ στὸ οἰκόπεδο Παπακίτσου, στὴν ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ Κομμένου, βρέθηκε ἀποθέτης κοροπλαθείου μέ πολυάριθμα εἰδῶλια καὶ τίς πῆλινες μῆτρες τους (4ου αἰ. π.Χ.) μερικές ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζουν χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ κοροπλάστη στὴ γενική: «Σατύρου».⁴⁷ Τὰ πῖο χαρακτηριστικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ἐκτεθεῖ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογῇ.

Τὸν ἐπόμενο χρόνο, στὴν συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ἀμβρακίας καὶ Κρυστάλλη, βρέθηκε ἀναθηματικὴ στήλη τοῦ 4ου-3ου αἰ. π.Χ. μέ τὴν ἐπιγραφὴ «Φίλιππος Ἀρτέμιδι Περγαία».⁴⁸ Στὴν ὁδὸ Κομμένου (οἰκοπ. Ντάλλια) βρέθηκαν 3 κιβωτιό-

42. Β.С.Н. 1953 Χρον. σελ. 223, Σ. Δάκαρης, Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα στὴν Ἑπείρο, Ἑπείρ. Ἑστία 4, 1955 σελ. 455-457.

43. Δάκαρης, Ἑπείρ. Ἑστία 4, 1955 σελ. 457.

44. Ν. Ζαφειρόπουλος, Ἀνασκαφὴ τάφων Ἀμβρακίας, ΠΑΕ 1957 σελ. 85-88. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Κουτσομύτα μεταφέρθηκαν γιὰ συντήρηση στὸ Μουσεῖο Πατρῶν ὅπου καὶ ἐκτέθηκαν. Ἐπιστράφηκαν στὴν Ἀρτα τὸ 1971.

45. Δάκαρης, ΑΔ 16, 1960, Χρον. σελ. 207. Ι. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου, ΑΔ21, 1966, Χρον. Β2 σελ. 287.

46. Σχετικὰ μέ τὸ τεῖχος τῆς Ἀμβρακίας βλ. παρακάτω καὶ σημ. 58, 59, 74.

47. Δάκαρης, ΑΔ19, 1964, Χρον. Β3, σελ. 311-312 Β.С.Н. 91, 1967, Χρον. σελ. 681 Σούλη, Κορινθ. Ἐπιδράσεις σελ. 118-119.

48. Δάκαρης, ΑΔ 20, 1965, Χρον. Β2 σελ. 347.

σχημοί τάφοι, 2 θήκες και 6 επιτύμβιες στηλές του 4ου και 3ου αι. π.Χ.⁴⁹

Η πιο σημαντική όμως ανακάλυψη αυτής της χρονιάς είναι ο μεγάλος ναός που βρέθηκε στο οικόπεδο Μπακαγιάννη, στην οδό Β. Πύρρου,⁵⁰ στην καρδιά δηλαδή της σύγχρονης πόλης αλλά και της αρχαίας, όπως έχει πιά αποδειχτεί. Ο ναός, ο οποίος σώζεται μόνο μέχρι την εϋθυνητρία, γιατί όπως φαίνεται από τα πρώιμα χριστιανικά χρόνια χρησίμευε σαν λατομείο, έχει κατεύθυνση Α-Δ και διαστάσεις 20,7 × 44μ. Ήταν περίπτερος, με πρόναο και σηκό, στο βάθος του οποίου βρέθηκε βάθρο από 3 δόμους για το άγαλμα ή το σύμβολο του θεού. Πάνω στην εϋθυνητρία σώζεται δόμος ύψους 0,70 μ. Από τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά μέλη που σώθηκαν συμπεραίνουμε ότι οι κίονες και ο θριγκός ήταν πώρινοι. Με βάση κυρίως τις ομοιότητες που παρουσιάζουν οι αναλογίες του κιονοκράνου με τα κιονόκρανα του ναού της Αφαιάς και της Προναίας των Δελφών, ο ναός χρονολογήθηκε γύρω στο 500 π.Χ., στους ύστεροαρχαϊκούς δηλαδή χρόνους.⁵¹ Η ασφαλής ταύτιση του ναού έγινε πρόσφατα και επιβεβαίωσε την άποψη που είχε υποστηρίξει παλαιότερα η Ι. Βοκοτοπούλου,⁵² σχετικά με αυτό όμως θά γίνει λόγος στη συνέχεια.

Τό 1965 κηρύχθηκε η απαλλοτρίωση του οικοπέδου. Η Ύπηρεσία, για την ανάδειξη ενός τόσο σημαντικού μνημείου για την Άρτα, αλλά και γενικά για την Ήπειρο, όπου οι ναοί που έχουν βρεθεί είναι ελάχιστοι, εισηγήθηκε τροποποίηση του σχεδίου πόλης και την δημιουργία ενός ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου στην πλατεία Κιλκίς και τις οδούς Βενιζέλου-Μάξ. Γραικού όπου στο μεταξύ είχαν βρεθεί ένας αρχαίος δρόμος, σπίτια, και λείψανα του τεμένους, πιθανώτατα, του ναού. Αντί γι' αυτό, τό 1968 ανακαλείται η απαλλοτρίωση του οικοπέδου Μπακαγιάννη. Η Έφορεία έδωσε αγώνα για να αποτρέψει την προγραμματιζόμενη ανέγερση ξενοδοχείου. Τό 1972 τό οικόπεδο Μπακαγιάννη απαλλοτριώθηκε. Όμως τά διπλανά οικόπεδα είχαν ήδη κτιστεί και έτσι σήμερα ο ναός ασφυκτιά ανάμεσα στίς πολυκατοικίες που έχουν υψωθεί δεξιά και αριστερά. Τό 1984 η Έφορεία έκανε μία ακόμη προσπάθεια να απαλλοτριωθούν οι ακάλυπτοι χώροι των γύρω οικοπέδων, ή όποία όμως δέν καρποφόρησε.

Στήν πενταετία 1965-1970 οι ανασκαφές που διεξήχθησαν —έκτός από την συνεχιζόμενη έρευνα του ύστεροαρχαϊκού ναού— δέν ήταν πολλές. Από αυτές οι πιο σημαντικές ήταν ή ανασκαφή του οικοπέδου Λέκκα-Μακρυδήμα⁵³ στην πλατεία Κιλκίς, σέ μικρή απόσταση από τόν ύστεροαρχαϊκό ναό, όπου βρέθηκε για πρώτη φορά οδός της Αμβρακίας, τμήματα σπιτιών και ένα αρχαίο πηγάδι,

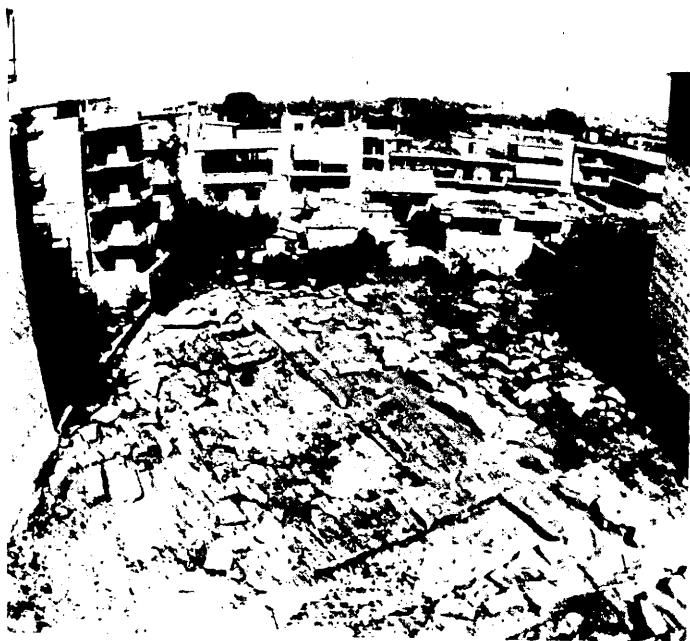
49. Η. Τσιριτσάκος ΑΔ 20, 1965, Χρον. Β2, σελ. 355-60.

50. Δάκαρης, ΑΔ20, 1965, Χρον. Β2, σελ. 346-347, Βοκοτοπούλου, ΑΔ22, 1967, Χρον. Β2, σελ. 339-342, ΑΔ24, 1969. Χρον. Β2 σελ. 246-247, ΑΑΑ ΙΙ 1969, 1 σελ. 39-43, Χαλκαϊ κορινθ. πρόχοι σελ. 153, ΑΔ 30, 1975, Χρον. Β2 σελ. 210-211, ΑΔ31, 1976, Χρον. Β2 σελ. 193, ΑΔ 32, 1977, Χρον. Β1, σελ. 145-146. Η. Ανδρέου ΑΔ33, 1978, Χρον. Β1, σελ. 179.

51. Σχετικά με την χρονολόγηση του ναού βλ. και Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Ήγεμόνες και κορυφαίες κέραμοι με διακόσμηση από την Ήπειρο, Ιωάννινα 1986 σελ. 41-42.

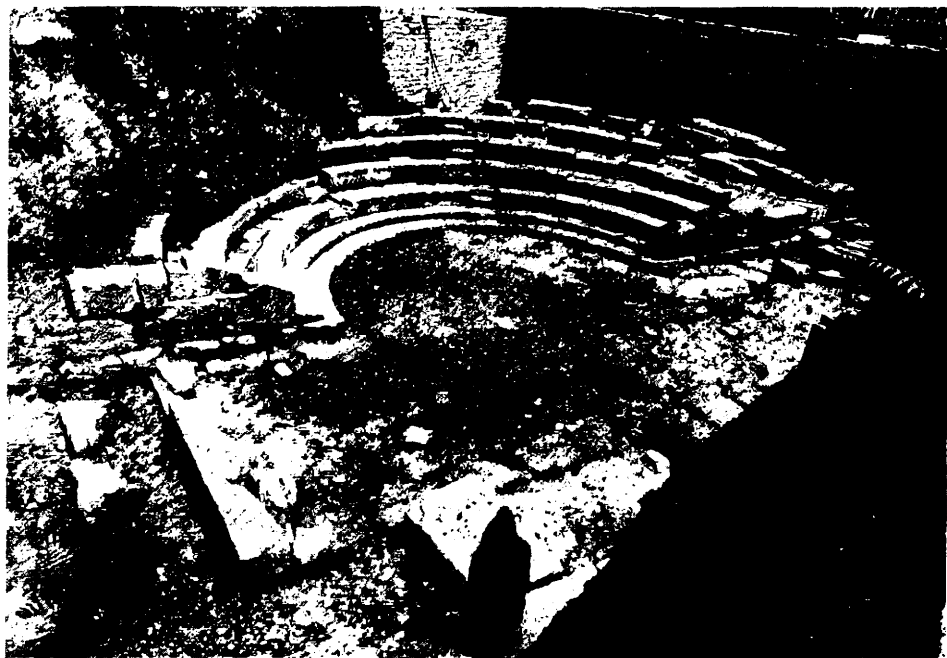
52. Βλ. παρακάτω σημ. 69.

53. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 25, 1970. Χρον. Β2, σελ. 303-304 και ΑΑΑΙΥ 1971, 3 σελ. 333-335.

Ὁ ὑστεροαρχαϊκός
ναός τοῦ Ἀπόλλωνα

Τό μικρό θέατρο

Πρυτανείο. "Αποψη από
Βορρά.

Οικόπεδο Γιαννάκη.
Τμήμα τοῦ τείχους.

Οικόπεδο Μανάρα. Ὁ μεγάλος ταφικός περίβολος.

Πλακοστρωμένη λεωφόρος στο οικόπεδο 'Ι. Μονῆς 'Οσίου Γρηγορίου.

* Αρχαῖος τοῖχος στίς ὁχθες τοῦ * Αράχθου.

Οικόπεδο Μπαταλούκα - Κοτσαρίδα.

Οικόπεδο Μπαταλούκα - Κοτσαρίδα.
Πλακοστρωμένος αποχετευτικός άγωγός.

καθώς και ἡ ἀνασκαφή τοῦ οἰκοπέδου τοῦ ΟΤΕ⁵⁴ στήν πλατεία Ζέρβα ὅπου βρέθηκε ὁδός καί σπίτια κλασσικῶν χρόνων, ἐνῶ σέ μεγαλύτερο βάθος βρέθηκαν ἀρχαϊκά σπίτια (δου αἱ. π.Χ.) καί δρόμος, τήν χάραξη τοῦ ὁποίου ὅπως φαίνεται ἀκολουθήθηκε καί ἡ κλασσική ὁδός. Τό πῶς σημαντικό ὅμως στοιχεῖο αὐτῆς τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ διαπίστωση στρώματος μέ κορινθιακά ὄστρακα δου αἱ. π.Χ. καί ὄστρακα ἐγχώριας ἀμαυρόχρωμης κεραμεικῆς σέ ὅλη τήν ἔκταση τοῦ οἰκοπέδου, γεγονός πού τεκμηριώνει τήν κορινθιακή ἐγκατάσταση στήν Ἀμβρακία σέ χρόνους προγενέστερους ἀπό τήν ἐπίσημη ἵδρυση τῆς πόλης στά τέλη τοῦ 7ου αἱ. π.Χ.⁵⁵

Στίς ἀρχές τῆς ἐπόμενης 10ετίας καί συγκεκριμένα τό 1972, ἀρχίζει νά λειτουργεῖ ἡ Ἀρχαιολογική Συλλογή Ἄρτας στήν Τράπεζα τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος τῆς Παρηγορήτισσας, ὅπου στεγάσθηκαν τά παλαιότερα εὐρήματα ἀλλά καί αὐτά τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν.⁵⁶

Πολύ σύντομα ὅμως, καθὼς ὁ ἀριθμός τῶν εὐρημάτων πολλαπλασιάζεται ἀπό χρόνο σέ χρόνο, ἡ περιορισμένων διαστάσεων αἵθουσα ἀποδείχθηκε ἀνεπαρκέστατη γιά τήν ἐκθεση τῶν ἀρχαίων, τά ὁποῖα στοιβάζονται στίς ἀποθήκες, περιμένοντας τήν ἵδρυση ἐνός μουσείου σύγχρονου, γιά νά βγοῦν ἀπό τά σκοτισμένα κουτιά καί νά ἐκτεθοῦν στά μάτια τῶν ἐπισκεπτῶν. Ἡ ἀνάγκη ἵδρυσης μουσείου ἔχει τεθεῖ σάν θέμα ἄπειρες φορές ἀπό τήν Ὑπηρεσία μας στό ΥΠΠΟ ἀλλά καί στούς φορεῖς τῆς Ἄρτας, αὐτή τή στιγμή δέ προβάλλει ἐπιτακτική, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά.

Ἡ οἰκοδομική ἐκρηξη πού σημειώθηκε στήν πόλη τῆς Ἄρτας αὐτή τή δεκαετία εἶχε σάν συνέπεια τόν πολλαπλασιασμό τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν. Σέ τρία γειτονικά οἰκόπεδα (Πανταζή, Ζιώγα,⁵⁷ Γιαννάκη⁵⁸) στήν Ἐθνική Ὁδό ἀποκαλύφθηκαν τμήματα τοῦ ἐπιβλητικῆς κατασκευῆς τείχους, διατηρημένα σέ ἐξαιρετικά καλῇ κατάστασι. Τό πρῶτο μένει ὁρατό κάτω ἀπό τά ὑποστηλώματα σύγχρονης οἰκοδομῆς, τά ἄλλα δύο ἔχουν ἀπαλλοτριωθεῖ. Στίς περισσότερες περιπτώσεις ἀποκαλύφθηκαν λείψανα σπιτιῶν τῆς Ἀμβρακίας, ἀρχαϊκῶν, κλασσικῶν καί ἐλληνιστικῶν χρόνων.⁵⁹ Σέ δύο τουλάχιστον οἰκόπεδα διαπιστώθηκε καί πάλι ἡ ὑπαρξη γεωμετρικοῦ στρώματος, χωρίς οἰκοδομικά λείψανα.⁶⁰ Βρέθηκε ἐπίσης μία λεωφόρος πλακοστρωμένη, μέ ἀνατολική-δυτική κατεύθυνση, ἕνας κεντρικός ἀποχετευτικός ἀγωγός, 6 δρόμοι μέ κατεύθυνση Β-Ν καί πολλοί

54. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 26, 1971, Χρον. Β2 σελ. 331-332 καί ΑΑΑ IV 1971, 3 σελ. 333-335.

55. Βοκοτοπούλου, Χαλκαῖ κορινθ. πρόχοι σελ. 149. Τῆς ἴδιας, Ἡ Ἡπειρος στὸν 8ο καί 7ο αἰῶνα π.Χ. Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell'VIII e VII sec. A.C. Atene 15-20 Ottobre 1979, Roma 1984, σελ. 78-86, 97 καί ΑΑΑ IV, 1971, 3, σελ. 335.

56. ΑΔ28, 1973, Χρον. Β2 σελ. 400. Τό 1973 ἡ Ἐφορεία μετονομάστηκε σέ «ΙΒ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων».

57. Γιά τά οἰκόπεδα Πανταζή καί Ζιώγα βλ. Βοκοτοπούλου ΑΔ30, 1975, Χρον. Β2, σελ. 209-210.

58. Ἡ. Ἀνδρέου, ΑΔ32, 1977, Χρον. Β1, σελ. 152-153. Π. Καραντζίνη, Ὁχύρωση Ἀμβρακίας. Μία νέα χρονολογική προσέγγιση. Ἡπ. Χρονικά 28, Ἰωάννινα 1986-87 σελ. 9-28.

59. Ἀναλυτικά βλ. ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν στά Χρονικά τοῦ ΑΔ.

60. Βοκοτοπούλου, Οἰκ. Κούρτη, ΑΔ31, 1976, Χρον. Β2 σελ. 195-196. Οἰκ. Ι. Μονῆς Ὁσίου Γρηγορίου ΑΔ32, 1977, Χρον. Β1, σελ. 146. Τῆς ἴδιας Ἡ Ἡπειρος στὸν 8ο καί 7ο αἱ. π.Χ. σελ. 78-86.

δευτερεύοντες άγωγοί, ένώ σ' ένα οικόπεδο βρέθηκαν ένδειξεις κεραμεικού έργαστηρίου, ή ύπαρξη του όποιου επιβεβαιώθηκε τήν επόμενη δεκαετία μέ τήν ανάκάλυψη κεραμεικών κλιβάνων, σέ διπλανό οικόπεδο.⁶¹

Ή έρευνα δύο τεράστιων σέ έκταση συνεχόμενων οικοπέδων (οίκ. Μπανταλου-κα-Κοτσαρίδα⁶²) στήν Έθνική Όδό, στό τέλος τής 10ετίας του '70, όπου βρέθηκε ένα μεγάλο οικοδομικό σύνολο τής Άμβρακίας μέ σπίτια, δύο παράλληλους δρόμους καί ένα ένδιάμεσο άγωγό, μās έδωσε γιά πρώτη φορά τήν εύκαιρία νά γνωρίσουμε τό σύστημα πολεοδομικής όργάνωσης τής άρχαίας πόλης: δρόμοι πλάτους 5 μ., μέ Β-Ν κατεύθυνση, παράλληλοι ανά 30 μ., διασταυρώνονταν κάθετα μέ πλατύτερες λεωφόρους. Μεταξύ τών δρόμων, τών λεωφόρων καί ενός συστήματος κεντρικών καί δευτερευόντων άποχευτικών άγωγών, σχηματίζονταν μακρόστενες οικοδομικές νησίδες. Ήταν δηλαδή ή πόλη όργανωμένη σύμφωνα μέ τό ίπποδάμειο σύστημα τό όποιο έχει έφαρμοστεί καί στήν γειτονική Κασσώπη καί τόν Άμμότοπο.⁶³ Τά σπίτια είχαν λίθινη κρηπίδα καί πλίνθινη άνωδομία, διέθεταν πολλούς καί άνετους χώρους, πλακοστρωμένες αύλές μέ πηγάδια καί μικρές στέρνες, τετράπλευρες άνοιχτές έστίες. Τά δωμάτια ήταν στρωμένα μέ ψηφιδωτά δάπεδα καί οί τοίχοι ήταν καλυμμένοι μέ χρωματισμένο κονίαμα. Μετά τό τέλος τής άνασκαφής ή Έφορεία πρότεινε τήν άπαλλοτρίωση τών οικοπέδων. Ήδη είχαν βρεθεί άρχαία καί στά δύο συνεχόμενα οικόπεδα Ζήκου καί Χριστογιώργου⁶⁴ (όπου άποκαλύφθηκε τρίτος παράλληλος δρόμος) καί ή άπαλλοτρίωση όλης αύτής τής έκτασης θά ήταν μοναδική εύκαιρία γιά τήν δημιουργία ενός ενιαίου χώρου πού θά παρουσίαζε ένα σημαντικό τμήμα του πολεοδομικού ίστου τής Άμβρακίας, ένώ παράλληλα θά μπορούσε νά συνδυαστεί μέ τήν ίδρυση μουσείου, τόσο άπαραίτητου γιά τήν Άρτα. Άντί γι' αυτό, τό 1980, παρά τίς έγγραφες διαμαρτυρίες καθηγητών του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων καί τά σχετικά δημοσιεύματα στον άθηναϊκό τύπο, δόθηκε άδεια γιά άνέγερση οίκοδομής, μέ κατάχωση τών άρχαίων.

Μία άπό τίς σημαντικότερες ανακαλύψεις αύτής τής περιόδου είναι τό μικρό θέατρο πού βρέθηκε στό οικόπεδο του Έμπορικού Έπιμελητηρίου στήν όδό Άγίου Κωνσταντίνου.⁶⁵ Πρόκειται γιά τό πρώτο μνημείο τής Άμβρακίας πού ταυτίστηκε βάσει τών πηγών: ο Διονύσιος Άλικαρνασσεύς άναφέρει τήν ύπαρξη μικρού θεάτρου πλησίον του όποιου βρισκόταν ήρώο του Αίνεία καί ναός τής

61. Ί. Άνδρέου, Οίκ. Σμύρη-Πανούτσου, ΑΔ31, 1976, Χρον., Β2 σελ. 204. Οί κλίβανοι βρέθηκαν τό 1988 στό οίκ. Λάκκα βλ. Ί. Άνδρέου Αδ 1988, Χρον. υπό έκδοση.

62. Π. Καραντζένη, ΑΔ33, 1978, Χρον. Β1 σελ. 179-180 καί ΑΔ34, 1979, Χρον. Β1 σελ. 244. Παύλος Χρυσοστόμου ΑΔ35, 1980, Χρον. υπό έκδοση.

63. Σ. Δάκαρης, Κασσώπη, Νεότερες άνασκαφές 1977-1983, Ίωάννινα 1989, σελ. 17-18, 43-44, 49, 59.

64. Γιά τό οίκ. Ζήκου βλ. Π. Παπαγγελή, ΑΔ 1980 Χρον. υπό έκδοση καί Π. Χρυσοστόμου ΑΔ 1982 Χρον. υπό έκδοση. Γιά τό οίκ. Χριστογιώργου βλ. Π. Καραντζένη ΑΔ 1986. Χρον. υπό έκδοση.

65. Ή. Άνδρέου, ΑΔ31, 1976, Χρον. Β2, σελ. 199-201, του ίδιου, Τό μικρό θέατρο τής Άμβρακίας, Ήπειρ. Χρονικά 25, Ίωάννινα 1983, σελ. 9-23. Σχετικά μέ τήν χρονολόγηση του θεάτρου βλ. καί Ά. Βλαχοπούλου-Οίκονόμου δ.π. σελ. 120-121.

Ἀφροδίτης.⁶⁶ Τό θέατρο τῆς ὁδοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου εἶναι ὄντως μικρό, ἕνα ἀπό τὰ μικρότερα θέατρα πού ἔχουν βρεθεῖ μέχρι σήμερα, μέ διάμετρο ὀρχήστρας 6,70 μ. Ἐκτός ἀπό τήν ὀρχήστρα ἀποκαλύφθηκε μέρος τοῦ κοίλου, τῶν παρόδων καθώς καί τό δυτικό τμήμα τοῦ στυλοβάτη τοῦ προσκηνίου, στήν πρόσοψη τοῦ ὁποίου ὑπῆρχαν ἰωνικοί ἡμικίονες ἀπό ἀμμόλιθο. Μπροστά ἀπό τό προσκηνιο ἀποκαλύφθηκε ἀποχετευτικός ἀγωγός. Τό κοῖλο τοῦ θεάτρου τό ὁποῖο στηρίζεται σέ τεχνητό καί ὄχι σέ φυσικό ὕψωμα, διαιρεῖται μέ 2 κλίμακες σέ 3 κερκίδες. Τό θέατρο χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., στήν ἐποχή δηλαδή τοῦ Πύρρου. Κάτω ἀπό τό κοῖλο καί τήν ὀρχήστρα βρέθηκαν λείψανα κυκλικῶν κτηρίων, πιθανώτατα λουτρῶν, τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, μέ ψηφιδωτά δάπεδα ἀπό χαλίκια μέ παραστάσεις ἐρωτιδέων, κύκνων καί δελφινιδῶν. Τά δάπεδα ἀφοῦ ἀποκολλήθηκαν, συντηρήθηκαν καί φυλάσσονται στήν ἀποθήκη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Ἄρτας ἐφόσον δέν ὑπάρχει χῶρος γιά νά ἐκτεθοῦν. Γιά τήν διατήρηση καί τήν ἀποκάλυψη ὁλόκληρου τοῦ θεάτρου ἀπαλλοτριώθηκε τό οἰκόπεδο τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου καί ἄλλα 5 οἰκόπεδα, δυστυχῶς ὅμως, οἱ περιορισμένες πιστώσεις οἱ ὁποῖες διατίθενται μέχρι δραχμῆς γιά τίς σωστικές ἀνασκαφές τῆς Ἄρτας, δέν ἔχουν ἐπιτρέψει μέχρι σήμερα τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνάς του.

Ἐνα ἄλλο σημαντικώτατο εὑρημα αὐτῆς τῆς δεκαετίας εἶναι ἡ ἀετωματική στήλη πού βρέθηκε σέ ἐργασίες διαμόρφωσης στόν ὑστεροαρχαϊκό ναό. Ἡ στήλη, ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε πρόσφατα,⁶⁷ ἔχει δέ ἐκτεθεῖ στήν Ἀρχαιολογική Συλλογή Ἄρτας, χρονολογεῖται στοὺς ἀμέσως μετά τό 167 π.Χ. χρόνους. Πρόκειται γιά συνθήκη καθορισμοῦ συνόρων μεταξύ τῆς Ἀμβρακίας καί τῆς γειτονικῆς πόλης Χαράδρου, γραμμένη στή δωρική διάλεκτο. Ἀπό τήν ἐπιγραφή αὐτή ἀντλοῦμε πολυτιμώτατα στοιχεῖα γιά τήν Ἀμβρακία καί τήν γύρω περιοχή, τὰ κυριότερα ἀπό τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ταύτιση τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἀμμότοπου, μέ τό γνωστό ἀπό τίς πηγές μολοσσικό πόλισμα Ὀρραον, ἡ ταύτιση τοῦ ἐπίσης γνωστοῦ ἀπό τίς πηγές ποταμοῦ Ἄφα μέ τόν σημερινό Λοῦρο, καθώς καί ἡ ταύτιση τῆς πόλης Χαράδρου μέ τό Καστρί Παλαιᾶς Φιλιππιάδας. Ἀναφέρονται ἐπίσης τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχῶν τῆς Ἀμβρακίας (γραμματιστής, βουλῆ, ἐκκλησία) καί ὀνόματα μηνῶν (Φοινικαῖος, Ψυδρεὺς, Ἀρτεμίσιος). Τέλος, βάσει αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς, ἀποδίδεται ὁ ὑστεροαρχαϊκός ναός τῆς ὁδοῦ Βασ. Πύρρου στόν Ἀπόλλωνα Πύθιο Σωτήρα, τόν προστάτη τῆς Ἀμβρακίας.⁶⁸

Τήν ἐπόμενη 10ετία (1980-1990) ὁ ἀριθμός τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν ἀνεβαίνει στίς 100. Σέ εἴκοσι οἰκόπεδα ἀποκαλύφθηκαν τμήματα ἀρχαίων ὁδῶν ἐνῶ σέ 5 οἰκόπεδα βρέθηκαν λεωφόροι, οἱ 3 πλακοστρωμένες. Στίς περισσότερες περιπτώ-

66. Διον. Ἀλικαρν. I.50.

67. P. Cabanes-J. Andréου ὁ.π., σελ. 532 κ.ε., I. Ἀνδρέου ΑΔ 1986 Χρονικά ὑπὸ ἐκδοση. Ἐνα μικρό τμήμα τῆς στήλης βρέθηκε τό 1977 βλ. Βοκοτοπούλου ΑΔ 32, 1977, Χρον. Β1 σελ. 145. Τά ἄλλα δύο κομμάτια βρέθηκαν τόν ἐπόμενο χρόνο βλ. Ἡ. Ἀνδρέου ΑΔ33 1978, Χρον. Β1, σελ. 179.

68. Ἐπιβεβαιώθηκε μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ ταύτιση πού εἶχε γίνει παλαιότερα ἀπό τήν I. Βοκοτοπούλου, βλ. σχετ. Χαλκαῖ κορινθ. πρόχοι σελ. 153 καί ΑΔ32, 1977, Χρον. Β1, σελ. 145.

σεις ἀποκαλύφθηκαν λείψανα σπιτιῶν ἀρχαϊκῶν, κλασσικῶν καί ἑλληνιστικῶν χρόνων. Χαρακτηριστικό εἶναι τὸ παράδειγμα γωνιακῆς ἑλληνιστικῆς οἰκίας, κτισμένης πάνω στὰ λείψανα οἰκίας κλασσικῶν χρόνων, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρη στὴ συμβολή 2 ἀρχαίων δρόμων (οἰκόπεδο Μπαϊκούση).⁶⁹ Οἱ ἐξωτερικοὶ τῆς τοῖχοι σώζονται σέ ὕψος 1,50 μ. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε ἑλληνιστικὸ ἄγαλμα Ἀφροδίτης, γεγονός σπάνιο γιὰ τὴν Ἄρτα, ὅπου μέχρι στιγμῆς ἔχουν βρεθεῖ μόνο τρία ἀγάλματα, ἀπουσία πού ἐπιβεβαιώνει τὴν παραδιδόμενη ἀπὸ τὶς πηγές ἀρπαγὴ τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν τῆς Ἀμβρακίας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους.

Τὸ 1985 τὸ οἰκόπεδο Μπαϊκούση ἀπαλλοτριώθηκε ἀλλὰ, μετὰ ἀπὸ ἔνσταση τοῦ ιδιοκτήτη, ἡ ἀπαλλοτρίωση ἀνακλήθηκε μέσα στὸν ἴδιο χρόνο. Τὸ γεγονός ὅτι μέχρι σήμερα τὸ οἰκόπεδο δὲν ἔχει χτιστεῖ ὀφείλεται ἀποκλειστικά σέ προσωπικοὺς λόγους τῶν ιδιοκτητῶν του.

Ἐκτός ἀπὸ τὶς ιδιωτικὲς κατοικίες, τὴν 10ετία αὐτὴ ἦρθαν στὸ φῶς μερικὰ σημαντικὰ δημόσια κτήρια τῆς Ἀμβρακίας. Συγκεκριμένα, τὸ 1981-82 ἀποκαλύφθηκε τὸ μεγάλο θέατρο στὸ οἰκόπεδο Λιόγκα-Μηλιώνη στὴν ὁδὸ Τσακάλωφ.⁷⁰ Μέχρι τότε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς δευτέρου θεάτρου, τοῦ μεγάλου, τὴν συμπεραίναμε ἐξ ἀντιδιαστολῆς πρὸς τὸ «μικρὸ θέατρο» τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Διον. Ἀλικαρνασσεά. Ὁ Hammond⁷¹ ὑπέθετε ὅτι τὸ μεγάλο θέατρο βρισκόταν ψηλά στὴν Περράνθη, λίγο πῶς πέρα ἀπὸ τὴν Φανερωμένη, σ' ἓνα σημεῖο ὅπου ὁ βράχος σχηματίζει μιὰ φυσικὴ καμπύλη. Τελικὰ ὅμως τὸ δεύτερο θέατρο βρέθηκε στὸ κέντρο τῆς πόλης, σέ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τὸ μικρὸ θέατρο. Τὸ μεγαλύτερο μέρος του καλύπτεται ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Τσακάλωφ καὶ Μάξ. Γραιοῦ ἐνῶ ἓνα σημαντικό τμήμα τοῦ κοίλου καὶ τῆς ὀρχήστρας καλύπτεται ἀπὸ τὴν διπλανὴ πολυκατοικία^{71α} στὸ οἰκόπεδο Λιόγκα-Μηλιώνη σώζεται ἓνα τμήμα τοῦ κοίλου καὶ τῆς ὀρχήστρας καθὼς καὶ μικρὸ τμήμα τῆς σκηνῆς. Ἀπὸ τὸ κοῖλο σώζονται μόνο οἱ βάσεις τῶν εἰδωλίων τὰ ὁποῖα ἦταν πιθανώτατα ξύλινα. Σύμφωνα μὲ τὶς πρῶτες ἐκτιμήσεις τὸ θέατρο χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Σέ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ δύο θεάτρα καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, κατὰ τὴν διαμόρφωση πεζόδρομου μεταξὺ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδώρας καὶ τοῦ Γ' Γυμνασίου ἀποκαλύφθηκε τὸ 1985-86 μεγάλο δημόσιο κτήριο μὲ 2 δωμάτια (ἀνδρῶνες) στὸ βόρειο τμήμα του, τὰ ὁποῖα σώζουν σέ πολὺ καλὴ κατάσταση τὸ κονίαμα τῶν τοίχων καθὼς καὶ χαλικοστρωτὰ δάπεδα. Στὴν πρόσοψη, δίπλα σέ δύο ἐστίες, βρέθηκαν δύο ἀναθηματικά βάθρα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀφιερωμένα στὴν Ἑστία, τὸν Δία καὶ τὴν

69. Εὐαγγελία Χατζιώτη, ΑΔ 1986, Χρον. ὑπὸ ἐκδοσῇ.

70. Π. Καραντζίνη, ΑΔ 1982, Χρον. ὑπὸ ἐκδοσῇ.

71. Hammond, Epirus, σελ. 142, 584-585.

71α. Ἡ πολυκατοικία κτίστηκε τὸ 1980. Μέχρι τὴ χρονιά αὐτὴ ὁ ἔλεγχος ἐκσκαφῆς θεμελίων ἀπὸ τὴν Ἐφορεῖα σταματοῦσε στὸ βάθος θεμελίωσης τῶν ὑπὸ ἀνέγερσιν οἰκοδομῶν. Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ θεάτρου στὸ οἰκόπεδο Λιόγκα-Μηλιώνη, ἡ Ἐφορεῖα ἐλέγχει τὶς ἐκσκαφῆς μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ βάθος θεμελίωσης τῶν νέων οἰκοδομῶν. Αὐτὸ βέβαια διασφαλίζει ἀπόλυτα τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων λειψάνων ἀλλὰ συγχρόνως ἀποτελεῖ, πολλές φορές, αἰτία τριβῶν μὲ τοὺς ιδιοκτήτες καὶ τοὺς μηχανικοὺς.

Ἀφροδίτη ἀπό στρατηγούς τῆς Ἀμβρακίας. Βάσει αὐτῶν τῶν στοιχείων τὸ κτήριο ταυτίστηκε μέ τὸ Πρυτανεῖο ἀλλὰ σέ ἀσφαλὴ συμπεράσματα θά μπορέσουμε νά καταλήξουμε ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφή.⁷²

Ἐνα ἄλλο δημόσιο, πιθανώτατα, κτήριο τοῦ 4ου-3ου αἰ. π.Χ. μέ παλαιότερη καί νεώτερη φάση, βρέθηκε τὸ 1986 στὸ οἰκόπεδο Φούντα-Μέλιου, δίπλα στὸ τμήμα τοῦ τείχους πού εἶχε βρεθεῖ τὸ 1962 κατὰ τὴν χάραξη τῆς Ἑθνικῆς Ὀδοῦ. Παρά τὴν πρόταση τῆς Ἐφορείας γιὰ ἀπαλλοτριώση, στὸ οἰκόπεδο ἔχει ἀνεγερθεῖ διώροφη οἰκοδομή.

Καρποφόρα ὑπῆρξε ἐξ ἄλλου ἡ ἔρευνα ὅσον ἀφορᾷ στὸ τεῖχος⁷³ τῆς ἀρχαίας πόλης, τὸ ὁποῖο θαυμάστηκε ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς τῶν περασμένων αἰώνων γιὰ τὸ μέγεθος τῶν λίθων του καί τὴν ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη κατασκευὴ του. Ἡ πορεία τοῦ τείχους, γνωστὴ σέ γενικὲς γραμμὲς στὴν ἀνατολικὴ καί βόρεια πλευρά, ἦταν ἄγνωστη στὴν δυτικὴ καί νοτιοδυτικὴ λόγω τῶν τεραστίων ἐπιχώσεων τοῦ Ἀράχθου στὴν περιοχὴ αὐτῇ. Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν γειτονικῶν οἰκοπέδων Πανταζῆ, Ζιώγα, Γιαννάκη τὴν δεκαετία 1970-80, ἡ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Ἀράχθου ἡ ὁποία ξανάφερε στὸ φῶς τὸ τμήμα πού εἶχε βρεθεῖ τὸ 1962, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Βάνα-Ραβανοῦ, πίσω ἀπὸ τὸ Νοσοκομεῖο, τὰ ἔργα τοῦ Δήμου Ἄρτας στὴν ὁδὸ Ζάρρα, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Χουλιάρα στὴν Ἑθνικὴ Ὀδὸ καί τοῦ οἰκοπέδου Κοροκίδα στὴν Περράνθη καθὼς καί ἐπιφανειακὲς ἔρευνες στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατώνα βοήθησαν νά κλείσει σχεδόν ὁ κύκλος τῆς ὁχύρωσης τῆς Ἀμβρακίας.⁷⁴ Δυστυχῶς, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ τμήματα τοῦ τείχους, μέ πύλη καί πύργο, τὸ ὁποῖο ἐντοπίστηκε στὰ συνεχόμενα οἰκόπεδα Ζιώγου, Καλδάνη, Τσαβαλά καί Μάνθα κοντὰ στὸ μεγάλο θέατρο, χάθηκε πρὶν κἀν ἐρευνηθεῖ (ἕνα μέρος του καταστράφηκε, τὰ ὑπόλοιπα —ἡ πύλη καί ὁ πύργος— θάφτηκαν κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια οἰκοδομῆς ἡ ὁποία χτίστηκε σέ χρόνον ρεκόρ, ἐνῶ εἶχε ἤδη κηρυχθεῖ ἡ ἀπαλλοτριώση τῶν οἰκοπέδων καί παρὰ τίς ἀπεγνωσμένες προσπάθειες τῆς Ἐφορείας μέ σήματα διακοπῆς ἐργασιῶν, μηνύσεις, τὴν κινητοποίηση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καθὼς καί τοῦ Συλλόγου Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων). Μαζὶ χάθηκε γιὰ μία ἀκόμη φορὰ ἡ εὐκαιρία γιὰ τὴν δημιουργία ἐνὸς εὐρύτερου ἀρχαιολογικοῦ χώρου στὴν Ἄρτα ὁ ὁποῖος θά περιλάμβανε τὸ μεγάλο θέατρο καί τὸ τεῖχος. Τὴν ἴδια περίοδο μέσα σ' ἕνα κλίμα γενικῆς ἀμφισβήτησης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ ιδιώτες ἀλλὰ καί

72. Σχετικὰ μέ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Πρυτανείου βλ. Π. Καρατζῆνη, ΑΔ 1987, Χρον. ὑπὸ ἐκδοσιν. Γιὰ τὰ πρυτανεῖα, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καί τὴν λειτουργία τους βλ. St. Miller, *The Prytaneion*, California 1978. Γιὰ τὴν λατρεία τῆς Ἑστίας στὴν Ἠπειρο, τὴν σχέσιν της μέ τὰ πρυτανεῖα καί ὁμοιες ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Ἀμβρακίαν βλ. Σούλη, *Λατρεία γυν. θεοτ.* σελ. 85-86. Γιὰ ἄλλα πρυτανεῖα στὴν Ἠπειρο βλ. Δάκαρη, *Κασσώπη* σελ. 27 κ.ἑ. Τοῦ ἴδιου, Ἀνασκαφὴ Δωδώνης, ΠΑΕ 1985, σελ. 39 κ.ἑ.

73. Σχετικὰ μέ τὸ τεῖχος τῆς Ἀμβρακίας βλ. Leake δ.π. σελ. 206-208, 213. Hammond δ.π. σελ. 141, κ.ἑ., 480-83. Γ. Τσοῦτσινος δ.π. σελ. 479 κ.ἑ. Cabanes-Andréου, δ.π. σελ. 524-527. Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1936, τόμος Β', σελ. 151-153. Βλ. ἐπίσης παραπάνω καί σημ. 58, 59.

74. Γιὰ τὰ οἰκοπ. Βάνα-Ραβανοῦ, Χιλιάρα, Κοροκίδα, τὴν ὁδὸ Ζάρρα καί τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀμυντικοῦ Στρατώνα βλ. Χρονικὰ Ἀρχ. Δελτίου 1988-1990, ὑπὸ ἐκδοσιν.

φορείς της πόλης, σημειώθηκαν καταστροφές καί σέ άλλα οικόπεδα όπου είχαν έντοπισθεῖ ἀρχαῖα.^{74α} Τήν μεταστροφή της κοινῆς γνώμης σηματοδότησε ἡ ἀνακάλυψη ἑνός σημαντικοῦ τμήματος τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ τοῦ νοτιοδυτικοῦ νεκροταφείου στό οἰκόπεδο Μανάρα τῆς ὁδοῦ Κομμένου. Στίς δύο πλευρές τῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἔχει πλάτος 11 μ., ἀποκαλύφθηκαν 5 μνημειακοί ταφικοί περίβολοι. Ὁ μεγαλύτερος ἀπό αὐτούς (μήκους 12,50 μ. καί ὕψους 2,50 μ.) φέρει ἐπιγραφή σέ ἀρχαῖκό ἀλφάβητο, χαραγμένη βουστροφηδόν σέ 3 στίχους, πάνω σέ τεράστιους ὀγκόλιθους, μέ ἀναφορά στούς Ἀνπρακιῶτες πού χάθηκαν σέ κάποια μάχη στόν Ἀρραθίονα, δηλαδή τόν Ἀραχθο. Πρόκειται γιά ἕνα ἐπιβλητικό κενοτάφιο, μνημεῖο σημαντικώτατο ὄχι μόνο γιά τήν Ἀρτα καί τήν Ἡπειρο γενικώτερα ἀλλά καί γιά ὅλη τήν Ἑλλάδα. Ἡ προβολή του μέσα ἀπό δημοσιεύματα τοῦ τοπικοῦ τύπου συνετέλεσε στήν εὐαισθητοποίηση τοῦ λαοῦ τῆς Ἀρτας. Γιά πρώτη φορά οἱ φορεῖς της πόλης —κάποιοι ἀπό αὐτούς μόλις πρίν ἕνα χρόνο ἀπαιτοῦσαν τόν ἐξοστρακισμό τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας— κινητοποιοῦνται μέ διαβήματα πρὸς τό ΥΠΠΟ ὑπέρ τῆς διατήρησης καί ἀνάδειξης τοῦ μνημείου. Στό μεταξύ καί ἐνῶ ἡ ἀνασκαφή τοῦ οἰκοπέδου βρισκόταν σέ ἐξέλιξη, ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα στό διπλανό ἀκριβῶς οἰκόπεδο Γιαννούλα ὅπου βρέθηκε ἡ συνέχεια τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ καί ἄλλοι 4 ταφικοί περίβολοι. Ἡ Ἐφορεία ζήτησε νά συνεξετασθοῦν οἱ δύο περιπτώσεις μετά τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου Μανάρα,⁷⁵ δυστυχῶς ὅμως δόθηκε ἄδεια ἀνεγέρσεως οἰκοδομῆς στό οἰκόπεδο Γιαννούλα, μέ κατάχωση τῶν ἀρχαίων. Ὄταν πιά ἡ οἰκοδομή εἶχε κτιστεῖ, κηρύχτηκε ἡ ἀπαλλοτρίωση τοῦ οἰκοπέδου Μανάρα, ἡ διαδικασία τῆς ὁποίας δέν ἔχει μέχρι στιγμῆς ὀλοκληρωθεῖ.

Τελειώνοντας τήν ἀπαρίθμηση τῶν μνημείων πού ἀποκαλύφθηκαν στήν Ἀρτα θά πρέπει νά ἀναφέρω τίς ἀποβάθρες πού ἐντοπίστηκαν σέ 3 τουλάχιστον σημεία στίς ὄχθες τοῦ Ἀράχθου,⁷⁶ χάρη στόν ξηλο τοῦ ἀρχαιοφύλακα κ. Πέτρου Γαλάνη, καθώς καί τήν ἀποκάλυψη τῶν βάσεων ἀρχαίας γέφυρας κατά τή διάρκεια στερεωτικῶν ἐργασιῶν στό ἱστορικό γεφύρι τῆς Ἀρτας.⁷⁷

Κυρίες καί Κύριοι,

Ἐπιχειρήσαμε ἕναν ἀπολογισμό τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στήν Ἀρτα ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἵωνα μέχρι σήμερα. Μετρήσαμε ἕνα-ἕνα τά κέρδη καί τίς ἀπώλειες. Στό τέλος αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης δέν θέλω νά ἐπιμείνω περισσότερο σ' αὐτά πού χάθηκαν. Ἀς συνοψίσουμε μόνο τά κέρδη:

74α. Σχετικά μέ τίς καταστροφές τῶν ἀρχαίων στήν Ἀρτα βλ. Ι. Ἀνδρέου ΑΔ 1984. Χρον. καί ΑΔ 1985 Χρον. ὑπό ἔκδοση.

75. Γιά τό οἰκοπ. Μανάρα βλ. Ἡ. Ἀνδρέου, ΑΔ 1982, Χρον. ὑπό ἔκδοση καί ΑΔ 1986, Χρον. ὑπό ἔκδοση. Γιά τό οἰκοπ. Γιαννούλα βλ. Ι. Ἀνδρέου ΑΔ 1984 Χρον. ὑπό ἔκδοση.

76. Π. Καραντζένη, ΑΔ 1989 ὑπό ἔκδοση.

77. Οἱ βάσεις τῆς ἀρχαίας γέφυρας εἶχαν φανεῖ καί παλαιότερα, βλ. Φ. Πέτσας ΑΕ 1950-1951. Χρον. σελ. 31-32. Hammond, σελ. 140. Πρίν τήν ἀποκάλυψη τῶν θεμελιῶν ὁ Ὁρλάνδος (δ.π. σελ. 196) εἶχε ἤδη εἰκάσει τήν ὑπαρξή ἀρχαίας γέφυρας στή θέση τοῦ ἱστορικοῦ γεφυριοῦ.

Πρώτο και κυριώτερο: Ἡ ταύτιση τῆς πόλης πού εἶναι θαμμένη κάτω ἀπό τήν σύγχρονη Ἔρτα μέ τήν Ἀμβρακία δέν στηρίζεται πιά μόνο στήν ἐρμηνεία τῶν περιγραφῶν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἀλλά σέ ἀρχαιολογικά τεκμήρια, τίς ἐπιγραφές, ὅπου ἀναφέρονται ἡ Ἀμβρακία καί οἱ Ἀμβρακιῶτες, τά νομίσματα πού βρίσκονται κατὰ ἑκατοντάδες στίς ἀνασκαφές καί σῶζουν τά ἀρχικά τῆς πόλης, ΑΜΒΡ, τά σφραγίσματα πάνω σέ κεραμίδες δημοσίων κτηρίων μέ τά ἴδια ἀρχικά. Δεύτερον, ἡ ἱστορία τῆς Ἀμβρακίας ἐπιμηκύνεται κατὰ 3 περίπου αἰῶνες. Σύμφωνα μέ τά ἀνασκαφικά δεδομένα ἤδη τόν 9ο αἰ. π.Χ. στή θέση αὐτή ὑπῆρχε οἰκισμός τῶν παλαιότερων κατοίκων ἐνῶ ἡ πρώτη κορινθιακή ἐγκατάσταση χρονολογεῖται στόν 8ο αἰ. π.Χ. καί ὄχι στά τέλη τοῦ 7ου αἰ. ὅπως παραδίδουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς.⁷⁸ Τρίτον, τό πρόσωπο τῆς ἀρχαίας πόλης πού μέσα ἀπό τά κείμενα πρόβαλλε θολό καί ἀσαφές, τώρα γίνεται ἀπό, συγκεκριμένο. Γνωρίζουμε πιά τήν πολεοδομική τῆς ὀργάνωση, τήν μορφή τῶν σπιτιῶν τῆς. Θαυμάζουμε τό τέλειο σύστημα ἀποχέτευσης πού διέθετε. Γνωρίζουμε μερικά ἀπό τά πιό σημαντικά κτήριά τῆς, τόν ναό τοῦ πολιοῦχου θεοῦ τῆς, τοῦ Ἀπόλλωνα, τόν ὁποῖο δέν ἀναφέρουν οἱ συγγραφεῖς, τά δύο θέατρα, τό Πρυτανεῖο, τά νεκροταφεῖα τῆς, τό μνημεῖωδες κενοτάφιο πού ὕψωσαν οἱ Ἀμβρακιῶτες γιά νά τιμήσουν τοὺς νεκροὺς μιᾶς μάχης πού βύθισε σέ πένθος τήν πόλη τους. Μάθαμε γιά τοὺς πολιτειακοὺς τῆς θεσμούς, τήν βουλή, τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου, τοὺς πρυτάνεις, τοὺς στρατηγούς, τόν γραμματιστή ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ ἐπώνυμος ἄρχων. Γνωρίσαμε τά ὀνόματα τῶν Ἀμβρακιωτῶν, τά ὀνόματα πού ἔδιναν στοὺς μῆνες, τίς μικρές συνήθειες τῆς καθημερινῆς τους ζωῆς.

Διαπιστώσαμε τελικά ἀπό τήν ἔρευνα στήν Ἔρτα καί ἀπό τήν παράλληλη ἔρευνα ἄλλων ἀρχαίων ἡπειρωτικῶν πόλεων ὅτι ἡ Ἀμβρακία ὑπῆρξε ἡ μεγαλύτερη, ἡ σημαντικότερη πόλη στήν Ἠπειρο ἀπό τοὺς ἀρχαίους μέχρι καί τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους. Αὐτά πού μένουν νά βρεθοῦν εἶναι πολλὰ ἀκόμη. Εἶδαμε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἀναφέρουν διάφορους ναοὺς πού μέχρι στιγμῆς δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ. Κάποιοι πιθανόν ἔχουν καταστραφεῖ, κάποιοι ἄλλοι περιμένουν τήν ἀρχαιολογική σκαπάνη γιά νά ἔρθουν καί πάλι στό φῶς. Ἡ συστηματική μελέτη τῶν εὐρημάτων σέ συνδυασμό μέ τίς γραπτές πηγές καθὼς καί ἡ μελλοντική ἀνασκαφική ἔρευνα, θά βοηθήσουν νά συμπληρωθοῦν τά κενά κομμάτια τῆς ἀποσπασματικῆς εἰκόνας τῆς Ἀμβρακίας.

Στό μεταξύ θά πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι δέν μπορούμε νά ἀξιῶνουμε ἀπό τοὺς ξένους τόν σεβασμό καί τήν ἀναγνώριση τῆς ἱστορίας μας (πράγματα πού θεωρούσαμε αὐτονόητα μέχρι τήν πρόσφατη ἀτόμη προσεγγίση μας) ὅταν οἱ ἴδιοι καταστρέφουμε τά μνημεῖα πού ἀποτελοῦν τὰ χνάρια αὐτῆς τῆς ἱστορίας.⁷⁹

78. Βοκοτοπούλου, Ἡ Ἠπειρος στόν 8ο καί 7ο αἰ. π.Χ. σελ. 83, 97.

79. Ἡ μέ ἄλλα λόγια: «Θέλουν οἱ Ἕλληνες τήν Ἑλλάδα;», Β. Δωροβίνης, Ἀρχαιολογία 35, Ἰούνιος 1990, σελ. 88.

**Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ (1866-67).
Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ Ε-
ΠΑΡΧΙΑΣ ΑΡΤΑΣ,
ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΡΩΣΙΚΑ ΠΡΟΞΕΝΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ***

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΑΤΖΗΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Φιλολόγος - υποψήφια Διδάκτωρ 'Ιστορίας

Ἡ συμβολή τῶν Ἀγράφων στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐλευθερία εἶναι ἀναμφισβήτητη. Τὸ ἀνυπότακτο πνεῦμα τῶν κατοίκων τοὺς εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ Ἀγραφα καθεστῶς αὐτονομίας καὶ διάφορα προνόμια, ὅπως φορολογικὴ ἀπαλλαγή, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμῃ τοῦ Βυζαντίου. Τὰ προνόμια αὐτὰ τὰ διατήρησαν καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.¹

Στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας τὰ Ἀγραφα, λόγω καὶ τῆς φυσικῆς τοὺς διαμόρφωσης, ἔγιναν καταφύγιο τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν ἀρματολῶν. Ὁ Μπουκουβάλας, ὁ Δίπλας, ὁ Κατσαντώνης καὶ ἀργότερα ὁ Καραϊσκάκης, ὁ Ράγκος κ.ἄ. ἔδρασαν στὴν περιοχὴ τῶν Ἀγράφων.

Οἱ Ἀγραφιῶτες δὲν ἐγκατέλειψαν σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας τίς ἀπελευθερωτικὲς τοὺς προσπάθειες.² Μετὰ τὴν δημιουργία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους οἱ κάτοικοι τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγράφων,³ ποὺ παρέμειναν κάτω ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, συνέχισαν αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες.

Ἡ περιοχὴ τῶν Ἀγράφων καὶ τοῦ Ραδοβιζίου ἀποτέλεσε τὸ ἐπίκεντρο τῆς

Εἰσήγηση* στὸ 5ο Συνέδριο Ἀγράφων ('Ιστορία - Ἀρχαιολογία - Λαογραφία) Καρδίτσα Ὀκτώβριος 1992

1. Ὁ Μουράτ ὁ Β' ἀναγκάστηκε, ὅταν κατέλαβε τὴ Θεσσαλία (1430), νὰ ἀναγνωρίσει τὰ προνόμια ποὺ εἶχαν παραχωρήσει οἱ Βυζαντινοί. Σὲ ἀντάλλαγμα τῶν προνομίων αὐτῶν οἱ Ἀγραφιῶτες κατέβαλαν στὴν Πύλη ἐτήσιο φόρο. Ἀργότερα ὁ Σουλεϊμάν ὁ Μεγαλοπρεπής, παρὰ τὴν ἀρχικὴ του ἀπόφαση νὰ καταργήσει τὰ προνόμια τῶν Ἀγραφιῶν, ἀναγκάστηκε νὰ τὰ ἀνανεώσει (Συνθήκη τῆς 10ης Μαΐου 1525). Κ. Στούμπου, *Ἀγραφα μιά χιλιόχρονη δημοκρατία*, Ἀθήνα 1974, σ. 20-23 καὶ Σ. Κ. Τσίτσα, *Τὰ Ἀγραφα τῆς Πίνδου*, Ἀθῆναι, 1967, σ.12-13.

2. Γ. Δ. Στάθης, *Ἀπὸ τ' Ἀγραφα, Μίτσηγκαν*, 1957, σ. 56-59.

3. Τὰ Ἀγραφα ὀρίζονται Β. ἀπὸ τὸ νότιο τμῆμα τῆς Πίνδου, Δ. ἀπὸ τὸν ποταμὸ Ἀχελῷο, (ὁ ὁποῖος χωρίζει τὰ Ἀγραφα ἀπὸ τὸ Βάλτο καὶ τὸν Ν. Ἄρτας), Α. ἀπὸ τὸν θεσσαλικὸ κάμπο καὶ Ν. ἀπὸ τὴν Εὐρυτανία. Καταλαμβάνουν δηλαδὴ τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ Ν. Εὐρυτανίας καὶ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ Ν. Καρδίτσας. Τὰ Εὐρυτανικά Ἀγραφα ἐλευθερώθηκαν κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἐνῶ τὰ Θεσσαλικά Ἀγραφα παρέμειναν κάτω ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ μέχρι τὸ 1881. Κ. Στούμπου, *ὁ.π.*, σ. 15 καὶ Σ. Κ. Τσίτσα, *ὁ.π.*, σ. 12.

ἐπανάστασης τοῦ 1854, ἡ ὁποία ἐξαπλώθηκε σ' ὅλη τήν Ἑπειροθεσσαλία.⁴

Κατά τό 1866 στά ἙΑγραφα θά ἐκδηλωθεῖ καί πάλι ἐπαναστατικό κίνημα.

Σέ ἐγγραφα τῶν Ἀρχείων Ἑξωτερικῆς Πολιτικῆς τῆς Ρωσίας (Α.Β.Π.Ρ.) καί τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ρωσικοῦ Ὑποπροξενείου ἙΑρτας, τά ὁποία μελετήσαμε, περιέχονται ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά τήν ἐπανάσταση τῶν Ἀγράφων τοῦ 1866-67. Οἱ πληροφορίες αὐτές ἀναφέρονται σέ στρατιωτικά γεγονότα, στίς παρεμβάσεις τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων καί στήν συμμετοχή, ἀλλά καί στίς συνέπειες πού εἶχε γιά τοὺς χριστιανούς ἡ ἐπανάσταση αὐτή.

Μετὰ τήν ἀποτυχημένη ἐπανάσταση τοῦ 1854 οἱ καπετάνιοι τῶν ὀρεινῶν ἰδιαίτερα ἐπαρχιῶν τῆς Ἑπειροθεσσαλίας σχεδίασαν κατ' ἐπανάληψη τήν πραγματοποίηση ἐπαναστατικοῦ κινήματος.

Οἱ διεθνεῖς συγκυρίες, ἡ γενικότερη κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στά Βαλκάνια καί πολύ περισσότερο οἱ ἐξελίξεις στό γειτονικό Ἑλληνικό Βασίλειο, ἐπηρέαζαν τίς διαθέσεις, ἀλλά καί τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἐνεργειῶν, τῶν ὑποδούλων χριστιανῶν.

Ἡ ἔλλειψη ὑποστήριξης ἀπό τό ἐπίσημο Ἑλληνικό Κράτος καί ἡ ἀνεπάρκεια τῶν μέσων πού συγκεντρῶναν οἱ μυστικές ἐταιρίες πού δροῦσαν στήν Ἑλλάδα ἀποτελοῦσαν σημαντικό ἀρνητικό παράγοντα.

Τίς ἐπαναστατικές προσπάθειες τῶν ὑποδούλων δυσκόλευαν ἐπίσης οἱ παρεμβάσεις τῶν ξένων Δυνάμεων. Οἱ εὐρωπ. Δυνάμεις, ἐξυπηρετώντας δικές τους ἐπιδιώξεις, προσπάθησαν κατά καιρῶν, μέσω τῶν Προξένων τους, νά καθησυχάσουν τόν πληθυσμό τῆς Ἑπειροθεσσαλίας. Ἔτσι, ἄλλοτε ὑπόσχονταν ὅτι θά παρουσιάζονταν ἄλλες καταλληλότερες περιστάσεις γιά ἐπαναστατική δραστηριότητα, ἄλλοτε κρατοῦσαν ἐντελῶς ἀρνητική στάση, ἀπειλώντας ὅτι θά ἄρουν κάθε προστασία πρὸς τοὺς χριστιανούς.

Τά ἀμυντικά μέτρα τῆς ὀθωμανικῆς Διοίκησης, κάθε φορά πού ὑποψιάζονταν ὅτι προετοιμάζονταν ἐπαναστατικό κίνημα, ἀποτελοῦσαν ἓνα ἀκόμη ἐμπόδιο.

Ἡ Ἑνωσι τῶν Ἑπτανήσων μέ τήν Ἑλλάδα ἐπέδρασε εὐνοϊκά στό ἠθικό τῶν ὑποδούλων, πού ἄρχισαν νά ἐντείνουν τίς ἐπαναστατικές τους προσπάθειες.⁵

Κατά τό 1866, καθὼς τό Κρητικό ζήτημα εἶχε ἐνεργοποιήσει τήν Ἑλληνική Κυβέρνηση καί τίς εὐρωπαϊκές Δυνάμεις,⁶ δημιουργοῦνταν στοὺς χριστιανούς τῆς Ἑπειροθεσσαλίας εὐλογες ἐλπίδες ὅτι μιά ἐξέγερσή τους θά μπορούσε νά ἔχει θετικά ἀποτελέσματα.

Ἡ περιοχή τῶν Ἀγράφων ἀποτελέσει τό ἐπίκεντρο τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων πού σημειώθηκαν στή διάρκεια τοῦ 1866-67. Περιοχή ὀρεινή καί δυσπρόσιτη διευκόλυνε τίς κινήσεις τῶν ἐπαναστατῶν καί παρείχε τήν δυνατότητα τῆς ἀντιμετώπισης τῶν ὀθωμανικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων. Καθὼς ὁ Ἀσπροπόταμος ἀπέκοπτε τά ἙΑγραφα ἀπὸ τήν περιοχή τοῦ Ραδοβιζίου ἡ μεταφορά στρατιωτι-

4. Γ. Δ. Στάθη, δ.π., σ. 115-118.

5. Στ. Ι. Παπαδόπουλου, Ἡ Ἑπείρος κατὰ τήν ἐποχὴ τοῦ Βερολινείου Συνεδρίου, σ. 49.

6. Γ. Κ. Ἀσπρέα, Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, 1821-1921, τόμ. Β', σ. 9-35.

κῶν δυνάμεων μέσω τῆς Ἡπείρου ἦταν ἀδύνατη χωρὶς τὸν ἔλεγχο τῆς γέφυρας τοῦ Κοράκου.^{7 8}

Ἀξιοποιώντας τὶς δυνατότητες αὐτές οἱ καπετάνιοι τῶν Ἀγράφων καὶ τοῦ Ραδοβιζίου ἐπαναστάτησαν στὶς ἀρχές Νοεμβρίου τοῦ 1866 καὶ κατέλαβαν τὴν ἀριστερή καὶ δεξιὰ πλευρά τοῦ ποταμοῦ στὴ θέση τῆς γέφυρας ποὺ προαναφέραμε.

Οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχές τῆς Ἡπείρου, ὅμως, εἶχαν ἀρχίσει νὰ ὑποψιάζονται ὅτι προετοιμάζονταν στασιαστικὸ κίνημα πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση τῆς ἐπανάστασης καὶ συγκεντρῶναν στρατιωτικὲς δυνάμεις.⁹

Ὁ Ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Ἄρτα, μιλώντας γιὰ τὰ στρατιωτικὰ μέτρα τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1866 ἀνέφερε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς: «...ὡς δέ ἀκούω κ' ἄλλος στρατός περιμένεται, διότι οἱ Τοῦρκοι εἶναι πληροφορημένοι, ὅτι οἱ ἐν τῇ ἐλευθερᾷ Ἑλλάδι Ἡπειῶται συννενοθέντες μετὰ τῶν ἐν Ἡπειρῷ δούλων Ἑλλήνων θὰ ἐπαναστατήσωσι κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως, διὸ κ' διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον συγκεντρώνουσιν ἐνταῦθα στρατόν, ἱκανόν νὰ ἐμποδίσῃ πᾶν ἐπαναστατικόν κίνημα...»¹⁰

Οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχές ἀφοῦ δὲν μπόρεσαν νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐκδήλωση τῆς ἐπανάστασης, προσπάθησαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐπέκτασή της, ἀσκώντας πιέσεις στὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο, μέσω τῶν ἐκκλησιαστικῶν τοῦ ἀρχόντων.¹¹ Οἱ πιέσεις αὐτές ὅμως δὲν ἔφεραν ἀποτέλεσμα.

Ὁ Ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Ἄρτα Ν. Βαρζέλης περιγράφει τὴν στάση ποὺ κράτησε ὁ Μητροπολίτης τῆς Ἐπαρχίας, ὅταν ὑποχρεώθηκε ἀπὸ τὸν Γενικὸ Διοικητὴ νὰ ὑπογράψῃ ὁ ἴδιος καὶ τὸ ποίμνιό του ἀναφορά, ὅπου θὰ ἐκφράζονταν ἡ ἱκανοποίηση τῶν χριστιανῶν γιὰ τὸν τρόπο ἄσκησης τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας.

Πολὺ λίγοι χριστιανοί, συγκεκριμένα 2 ἀζάδες καὶ 5-6 πρόκριτοι, φοβούμενοι τὶς ἀντιδράσεις τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν ὑπέγραψαν αὐτὴ τὴν ἀναφορά. Οἱ περισσότεροι μouxτάρηδες καὶ νοικοκυραῖοι, μὲ τὴν προσωπικὴ παρέμβαση καὶ τοῦ

7. Ἡ προσπέλαση πρὸς τὰ Ἀγραφα ἀπὸ τὴ Θεσσαλία ἦταν δύσκολη, καθὼς τὸ ὄρεινὸ συγκρότημα τῆς Πίνδου ἔκανε δυσχερὴ τὴν ἐπικοινωνία, ἰδιαίτερα τὸ χειμῶνα. Ἀντίθετα πιὸ εὐκολὴ ἦταν ἡ πρόσβαση ἀπὸ τὴν Ἡπειρο, μὲ ἀπαραίτητη προϋπόθεση τὴν διάβαση τοῦ Ἀχελώου (Ἄσπρου). Ἐπιπλέον ἡ Ἄρτα, διοικητικὸ καὶ στρατιωτικὸ κέντρο, ἦταν πλησιέστερη πρὸς τὰ Ἀγραφα ἀπ' ὅτι τὰ ἀντίστοιχα κέντρα τῆς Θεσσαλίας. Γ. Δ. Στάθης, ὁ.π., σ. 20.

8. Ἡ Γέφυρα τοῦ Κοράκου βρίσκεται ἐπὶ τοῦ Ἀχελώου κοντὰ στὸ χωριὸ Βρεστενίτσα (Πηγές) τοῦ Ραδοβιζίου. Κτίστηκε κατὰ τὸν 15ο αἰ. ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Λάρισας Βησσαρίωνα. Τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γεφύρι ἀνατινάχτηκε τὸ 1948 στὴ διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου. Ν. Παπακώστα, *Ἡπειρος, τόμ. Α', Ἀθαμανικά*, σ. 67 καὶ Γ. Δ. Στάθης, ὁ.π., σ. 199-200.

9. Οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχές εἶχαν συγκεντρώσει στὴν Ἐπαρχία Ἄρτας 1 τάγμα τακτικοῦ (μουεζάφ), 1 τάγμα ἐφεδρείας (ρεδίφ), 1 τάγμα ὀροφυλάκων (χουντούτ) καὶ 500 ἀτάκτους, ἐνῶ ἀναμένονταν ἐνισχύσεις καὶ ἀπὸ τὴν Πρέβεζα. Δυνάμεις ἀτάκτων καὶ χουντούτ εἶχαν τοποθετηθεῖ στὰ χωριά Μπάνι, Τζουπί, Νιοχώρι καὶ Κομποτί καθὼς καὶ στὰ μοναστήρια Φανερωμένης καὶ Κάτω Πανεγιάς. Τέλος θὰ ἐνισχύονταν μὲ ρεδίφ καὶ τὸ χωριὸ Πέτα. *Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἄρτας*, σ. 233, ἀριθ. 35 / 14 Ὀκτ. 1866, ἀριθ. 36 / 22 Ὀκτ. 1866, *Ἄρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων*.

10. *Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἄρτας*, σ. 233, Ἀριθ. 34 / 8 Ὀκτ. 1866, καὶ Ἀριθ. 35/14 Ὀκτ. 1866, *Ἄρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων*.

11. Δ. Φ. Καρατζένης, *Αἱ Ἐπαναστάσεις τῆς Ἀρτης τοῦ 1866 καὶ 1878*, Ἀθῆναι, 1974, σ. 21.

ἴδιου τοῦ Ὑποπροξένου τῆς Ρωσίας, ἀρνήθηκαν νά τήν ὑπογράψουν.¹²

Ὁ Μητροπολίτης δυσареστήθηκε ἀπό τήν στάση αὐτή τῶν χριστιανῶν, ἀλλά δέν ἔστειλε τήν ἀναφορά στά χωριά, ὅπως εἶχε πρόθεση, ζητώντας παραπέρα οδηγίες ἀπό τόν Γεν. Διοικητή.

Οἱ πιέσεις πρὸς τόν Μητροπολίτη τῆς Ἀρτας ἐπαναλήφθηκαν λίγο ἀργότερα, ὅταν μέ ἐμπιστευτική τῆς διαταγῆς ἡ ὁθωμ. Διοίκηση τοῦ ζητοῦσε νά δώσει οδηγίες πρὸς τοὺς ἱερεῖς νά συμβουλευοῦν τοὺς χριστιανούς νά μὴν ἀκολουθήσουν τοὺς ἐπαναστάτες τῶν Ἀγράφων.¹³

Οἱ πρῶτες πληροφορίες γιά τήν ἐξέλιξη τῆς ἐπανάστασης τῶν Ἀγράφων δίνονται ἀπό τόν Ὑποπρόξενον τῆς Ρωσίας μέ ἔγγραφον τοῦ τῆς 13ης Δεκεμβρίου 1866, ὅταν πλέον οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν συντονίσει τίς ἐνέργειές τους καί εἶχαν κάνει εὐρύτερα γνωστους τοὺς σκοπούς τῆς ἐπανάστασής τους.¹⁴

Στά σχετικὰ ἔγγραφα τοῦ Ὑποπροξενείου ἀναφέρονται οἱ προσπάθειες τῶν ὁθωμανικῶν ἀρχῶν νά ἐμποδίσουν τήν ἐπέκταση τῆς ἐπανάστασης.¹⁵ Ἀναφέρονται ἐπίσης οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν¹⁶ —Γκούλιας,¹⁷ Ἀλεξαν-

12. Ὁ Ν. Βαρζέλης ἐρμηνεύοντας τήν στάση τοῦ Μητροπολίτη, τόν ὁποῖο, ὅπως διευκρίνιζε, θεωροῦσε ἐνάρητο, τόνιζε ὅτι αὐτὸς ἀποσκοποῦσε στό νά διατηρήσει τήν θέση του καί νά παρασημοφορηθεῖ ἀπὸ τήν Πύλην. Ἐπιπλέον ὅτι τὸν παρακινοῦσε στὴν στάση αὐτή ὁ «ἄθλιος», κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ὑποπροξένου τῆς Ρωσίας, Μητροπολίτης Ἰωαννίνων καί ὀριμένοι ἀκόμα «τουρκόφιλοι».

Ὁ Ὑποπρόξενος πίστευε ὅτι ἡ ὁθωμανικὴ Διοίκηση, ἰδιαίτερα ὁ Καϊμακάμης τῆς Ἀρτας Τζαβίτ μπές, προσπαθοῦσε νά κολακεύσει τόν Μητροπολίτη. Ἐπίσης ὅτι οἱ ὁθωμανικὲς ἀρχές λόγω τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων τῶν Ἀγράφων, ἦταν ἀναγκασμένες νά δείχνουν ἐνδιαφέρον καί νά δίνουν διάφορες ὑποσχέσεις στὸν Μητροπολίτη, ὁ ὁποῖος μποροῦσε νά ἐπηρεάζει τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο.

Ἀλλὰ καί ὁ ἴδιος ὁ Μητροπολίτης ἀναφέρει ὅτι εἶχε παρῆμει «διὰ προτροπῶν καὶ νουθεσιῶν γραπτῶν καὶ προφορικῶν» γιὰ νά ἀποτρέψει τήν ἐξέγερση καί ὅτι μετὰ ἀπὸ «τόν κατευνασμόν τῆς ἀνταρσίας» παρασημοφορήθηκε ἀπὸ τήν Πύλην μέ τὸ παράσημο Μετζιτιέ. (Τὸ περιστατικὸ ἀναφέρεται ὅτι συνέβη τὸ 1865 ἀντὶ τοῦ 1866, χρονολογία λανθασμένη ἀφοῦ τὸ 1865 δέν εἶχε σημειωθεῖ ἐξέγερση). *Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἀρτας*, σ. 234, *Ἀριθ. 38 / 22 Νοεμ. 1866*, *Ἀρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων καὶ Σεραφεῖμ Ξερόπουλου, Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ Ἀρτης καὶ Πρεβέλης, ἐν Ἀθήναις, 1884*, *Ἐκδόση Συλλόγου «Σκουφάς», Ἀρτα, 1986*, σ. 132.

13. *Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἀρτας*, σ. 236, *Ἀριθ. 40 / 17 Δεκ. 1866*, *Ἀρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων*.

14. Ἡδὴ οἱ ἐπαναστάτες τῆς Θεσσαλίας καὶ τοῦ Α. Ραδοβιζίου εἶχαν ἐνώσει τίς δυνάμεις τους κατὰ ἀπὸ κοινὴ Διοίκηση, γνωστοποιώντας τὸ γεγονὸς αὐτὸ μέ προκήρυξή τους τῆς 1ης Δεκεμβρίου. Παράλληλα εἶχαν ἀπευθύνει ἔγγραφο καὶ πρὸς τοὺς Προξένους τῶν Δυνάμεων (4 Δεκεμβρίου), ὅπου ἀναφέρονταν ὅτι ἡ ἐπανάστασή τους στρέφονταν κατὰ τῶν οἰκονομικῶν ἐπιβαρύνσεων καὶ τῆς φορολογίας στὴν ὁποία ὑπέβαλε ἡ ὁθωμανικὴ Διοίκηση τόν πληθυσμό. Δ. Φ. Καρατζένη, *ὅ.π.*, σ. 22-25.

15. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ εἶχε ἀνατεθεῖ στὸν Μουδὴρη Ραδοβιζίου καὶ στὸν Μπίμπαση τοῦ Χουντούτ. *Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἀρτας*, σ. 235, *Ἀριθ. 39 / 13 Δεκ. 1866*, *Ἀρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων*.

16. Ὄνόματα στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν, πού πῆραν μέρος στὴν ἐπανάσταση αὐτὴ, ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ στὰ ἐξῆς: Δ. Φ. Καρατζένη, *ὅ.π.*, σ. 21, *Εὐρ. Σούρλα, Ἡ Πολιτικὴ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων ἐν Ἠπειρῷ (1840-1870) «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», τ. 16, 1941, σ. 52-53 καὶ Ε. Ι. Νικολαΐδου, Ὁ Δημ. Μάρκου Μπότσαρης (1814-1871) καὶ ἡ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία του μέ τόν Κυβερνήτη Καποδίστρια, «Δωδώνη», τ. 2ος, Ἰωάννινα, 1973, σ. 463.*

17. Οἱ Γκιολαῖοι (ἢ Γκόλδεις) κατὰγονταν ἀπὸ τὰ Τοπόλιανα τῆς Εὐρυτανίας. Εἶχαν ἀναπτύξει

δρής,¹⁸ Καραούλης,¹⁹ Γρανίτσας καί Κοντονίκας²⁰— καί ὁ ἀριθμός τῶν ἐπαναστα-
τῶν, οἱ ὅποιοι προσδιορίζονται σέ 2.000 ἄτομα.²¹ Σάν ἔδρα τους ἀναφέρονται ἀπό
τόν Ὑποπρόξενο τῆς Ρωσίας τὰ Βραγκιανά.²²

Στίς 14 Δεκεμβρίου, καθὼς ἡ ἐξέγερση ἐπεκτείνονταν στήν Ἐπαρχία τῆς
᾽Αρτας, οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπανάστασης πραγματοποιήσαν στό Μπότζι (Μεγαλό-
χαρη) κοινή σύσκεψη μέ τούς κατοίκους τῶν Τζουμέρκων καί τοῦ Ραδοβιζίου.²³ Ὁ
Ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρξε ἀνταπόκριση ἀπό μέρους τῶν
χωρικῶν, οἱ ὅποιοι στέλναν τὰ γυναικόπαιδα στό ἐλληνικό καί ἀκολουθοῦσαν
τούς ἐπαναστάτες τῶν Ἀγράφων ὅταν οἱ τελευταῖοι πέρασαν τή γέφυρα τοῦ
Κοράκου καί ἔφτασαν στήν Βρεσεντίσα.²⁴

Ἡ ἐπέκταση αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης ἀπό τήν περιοχή τῶν Ἀγράφων στίς
ὄρεινές περιοχές τῆς Ἐπαρχίας ᾽Αρτας, ἀνάγκασε τή Γενική Διοίκηση τῆς
Ἡπείρου καί τίς ὀθωμανικές ἀρχές τῆς ᾽Αρτας νά συγκεντρώσουν σημαντικό
ἀριθμό στρατιωτικῶν δυνάμεων στήν περιοχή τοῦ Ραδοβιζίου ἀλλά καί γενικότερα
στίς Ἐπαρχίες ᾽Αρτας καί Πρέβεζας.

Τόν Δεκέμβριο τοῦ 1866 ἔφτασε στό Μπότζι ὁ Καϊμακάμης τοῦ Χουντούτ
Χατζή Ἐμὴν μπέης συνοδευόμενος ἀπό τούς ρεδίφιδες τῆς ᾽Αρτας, τό σύνολο τῶν
ἀτάκτων καί πολλούς ὀροφύλακες, μεταφέροντας ἐπίσης τρόφιμα καί πολεμο-
φόδια.

Ἐνισχύσεις εἶχαν σταλεῖ ἀπό τὰ Γιάννινα, ἐνῶ ἦταν ἔτοιμα νά μεταφερθοῦν σέ
περίπτωση ἀνάγκης καί τὰ τάγματα τῆς Πρέβεζας. Τέλος οἱ ὀθωμανικές ἀρχές

ληστρική δραστηριότητα στήν περιοχή τοῦ Ραδοβιζίου. Μέχρι τό 1853 δροῦσαν μαζί μέ τόν Γ.
Καραούλη, εἴτε σάν ληστές, εἴτε σάν καπετάνιοι. Δ. Στάθη, ὁ.π., σ. 121 καί Γ. Κολιόπουλου, *Ληστές (ἡ
κεντρική Ἑλλάδα στά μέσα τοῦ 19ου αἰ.)*, «ΕΡΜΗΣ», Ἀθήνα, 1988, σ. 58, 65, 79.

18. Οἱ ἀδελφοί Δημήτριος καί Γεώργιος Ἀλεξανδρῆς κατάγονταν ἀπό τό Λιάσκοβο (Πετρωτά) τῶν
Ἀγράφων. Εἶχαν πάρει μέρος καί στήν ἐπανάσταση τοῦ 1854. Ἦταν ἀνηψιοί τοῦ Δημ. Μ. Μπότσαρη,
Ὑπουργοῦ τῶν στρατιωτικῶν, μέ τόν ὁποῖο διατηροῦσαν ἐπαφή στή διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τοῦ
1866. Μέ τόν Δ. Μ. Μπότσαρη διατηροῦσαν ἐπαφές ἐπίσης καί οἱ Ἰω. Κοσσυβάκης, Γ. Καραούλης καί
Ἰω. & Φ. Κοντονίκας. Γ. Δ. Στάθη, ὁ.π., σ. 115, Ε. Ι. Νικολαΐδου, ὁ.π., σ. 415 καί Γ. Κολιόπουλου, ὁ.π., σ.
150.

19. Ὁ Γ. Καραούλης ἄρχισε νά δρᾷ στήν περιφέρεια τῶν Ἀγράφων ἀπό τό 1840. Γ. Δ. Στάθη, ὁ.π.,
σ. 107-109.

20. Ὁ Φ. Κοντονίκας ἦταν γαμπρός τοῦ προκρίτου τοῦ Ραδοβιζίου Ἰω. Κοσσυβάκη, Δ. Φ.
Καρατζένη, ὁ.π., σ. 10-11.

21. Ὁ Ν. Βαρζέλης ἀναφέρει ἀρχικά ὅτι ἐπρόκειτο γιά 100 ἐπαναστάτες, στίς ἐπόμενες του ὁμως
ἀναφορές κάνει λόγο γιά 1600, 2000, 4000 ἀκόμα καί 5000 ἄτομα. Βασίζεται ὁμως περισσότερο στίς
πληροφορίες τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν πού ἀνέβαζαν τόν ἀριθμό τῶν ἐξεγερθέντων σέ 2000. Ἀρχεῖο Ρωσ.
Ὑποπροξενείου ᾽Αρτας, σ. 235, Ἀριθ. 39 / 13 Δεκ. 1866, σ. 236, Ἀριθ. 40 / 17 Δεκ. 1866 καί σ. 240, Ἀριθ.
43 / 30 Δεκ. 1866, ᾽Αρτα, Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων.

22. Τό χωριό Πετρίλο ἀναφέρεται ἐπίσης σάν ἔδρα τῶν ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπανάστασης, Δ. Φ.
Καρατζένη, ὁ.π., σ. 21.

23. Δ. Φ. Καρατζένη, ὁ.π., σ. 25.

24. Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου ᾽Αρτας, σ. 236, Ἀριθ. 40 / 17 Δεκ. 1866, ᾽Αρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς
Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων.

είχαν ζητήσει την άποστολή κανονιών καθώς και χρημάτων.²⁵

Οί στρατιωτικές δυνάμεις από την "Αρτα διευθύνονταν προς τὰ χωριά Μπότσι, Καλεντίνη, Βρεστενίτσα, Σωμερούς, Βραγκιανά και άλλα όρεινά χωριά. Δυνάμεις συγκεντρώνονταν επίσης και σέ άλλες επίκαιρες θέσεις, όπως τὰ μοναστήρια Καστρί της Λάκκας, Φανερωμένη και Κάτω Παναγιά. Για τίσ ανάγκες τών στρατευμένων αὐτῶν είχαν σταλεῖ από τήν Κων/λη 6000 όπλα.²⁶

Ἡ μάχη τῆς 27ης και 28ης Δεκεμβρίου τοῦ 1866, ἡ όποία ἔγινε μεταξύ τῶν ἐπαναστατῶν και τῶν ὀθωμανικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στή γέφυρα Κοράκου τοῦ Ἀσπροποτάμου τῶν Ἀγράφων, σημειώνεται ιδιαίτερα από τόν Ὑποπρόξενο τῆς Ρωσίας.

"Όπως εἶναι γνωστό οἱ ἐντολές πού εἶχε ὡς τότε ἡ ὀθωμανική Διοίκηση τῆς Ἀρτας ἦταν νά μήν ἐπιτεθεῖ κατά τῶν ἐπαναστατῶν, ἀλλά νά παρεμποδίσει τήν ἐξάπλωση τῆς ἐπανάστασης. Ἐντολή ὅμως τῆς Πύλης τῆς 26ης Δεκεμβρίου ἐπέβαλε τήν κατάληψη τῆς γέφυρας τοῦ Κοράκου, ὥστε νά γίνει δυνατή ἡ κατάπνιξη τῆς ἐξέγερσης τῶν Ἀγράφων.²⁷

Καθώς ἡ ἐπανάσταση αὐτή ἀπασχολοῦσε σοβαρά τίσ Προξενικές ἀρχές τῆς Ἡπείρου, ὁ Ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας Ν. Βαρζέλης φρόντισε νά ἐνημερώσει ἄμεσα τό Ρωσικό Προξενεῖο Ἰωαννίνων γιά τό γεγονός αὐτό. Περιγράφοντας τήν κατάσταση τῶν χριστιανῶν σημείωνε: «Εἰς τοιαύτην Ἐκλαμπρότατε θέσιν περιῆλθον σήμερον οἱ Χριστιανοί ἐκεῖνοι οἵτινες ἀνυπομόνως περιμένουσι τήν ὥρα νά ἐπαναστατήσωσι συσσοματούμενοι μετά τῶν εἰς Βραγκιανά κ' γέφυραν τοῦ Κοράκου ἐπαναστατῶν τοῦς ὁποίους ἀναβιβάζουσιν εἰς 2000, προσθέτοντες ὅτι ἐλθόντες εἰς σύγκρουσιν τήν Τρίτην κ' Τετάρτην μετά τῶν Ὀθωμανῶν ἐτήρησαν τās θέσεις των φονεύσαντες τρεῖς Ὀθωμανούς και ἕξ πληγῶσαντες, καίτοι ὑπερασπιζομένων διά τοῦ πυροβολικοῦ των, διά τοῦ ὁποίου εἰς μάτην ἐπροσπάθησαν νά καταστρέψωσιν τήν ἐκεῖθεν τῆς γεφύρας παρά τῶν ἐπαναστατῶν κατεχομένην Κούλιαν, ἃς ἴδωμεν ὅμως κατά πόσον ἡ παρά τε Χριστιανῶν και Τούρκων διαδιδόμενη αὐτή εἰδησις θά ἐπαληθεύσει...».²⁸

Οἱ ὑπόδουλοι χριστιανοί τῆς Ἡπειροθεσσαλίας πίστευαν ὅτι ἔπρεπε νά ἐκμεταλλευτοῦν τήν δύσκολη θέση στήν ὁποία βρίσκονταν ἡ Πύλη λόγω τῆς Κρητικῆς ἐπανάστασης. Οἱ διαθέσεις ὅμως τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων δέν ἦταν εὐνοϊκές γιά τήν ἐπανάσταση τῶν Ἀγράφων και ἀσκοῦνταν πιέσεις στήν Ἑλλάδα

25. Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἀρτας, σ. 236, Ἀριθ. 40 / 17 Δεκ. 1866, Ἀρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων.

26. Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἀρτας, σ. 240, Ἀριθ. 43 / 30 Δεκ. 1866, σ. 243, Ἀριθ. 1 / 4 Ἰαν. 1867, σ. 252, Ἀριθ. 17 / 6 Μαῖου 1867, Ἀρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων.

27. Στή διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων οἱ ἐπαναστάτες προσποιήθηκαν ὅτι ὑποχωροῦσαν και οἱ Τούρκοι προσπάθησαν νά περάσουν τή γέφυρα. Τότε συγκρούστηκαν μέ τοῦς ἐπαναστάτες, πού μέ ἐπικεφαλῆς τόν Ἀλεξανδρὴ κατείχαν τό ἀριστερό μέρος τῆς γέφυρας και τήν Τουρκική Κούλια. Οἱ ὀθωμανικές δυνάμεις ἀναγκάστηκαν νά ὑποχωρήσουν, ἐνῶ δέχονταν ἐπίθεση και ἀπό τὰ νῶτα ἀπό τόν Κοντονίκα. Δ. Φ. Καρατζένη, δ.π., σ. 33-34.

28. Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἀρτας, σ. 240, Ἀριθ. 40 / 30 Δεκ. 1866, Ἀρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων και Ε. Ι. Νικολαΐδου, δ.π., σ. 462.

νά μήν ενισχύσει τέτοια κινήματα. Παράλληλα δίνονταν υποσχέσεις ότι θά υπήρχε μέριμνα γιά τά προβλήματα τών χριστιανικών πληθυσμών σέ προσεχῇ διεθνῇ διάσκεψη.

Ἐντονότερη παρέμβαση στήν ἐξέγερση τών Ἀγράφων ἀπό τίς εὐρωπαϊκές Δυνάμεις εἶχε ἡ Γαλλία μέσω τοῦ Προξένου τῆς στήν Ἡπειρο Σαμπουαζώ, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε νά διαπιστώσει ἀπό κοντά τίς διαθέσεις τών κατοίκων τών ἐξεγερμένων περιοχών καί τήν ὑπαρξή ἢ ὄχι βοήθειας ἀπό τό ἐλληνικό κράτος πρός τούς ἐπαναστάτες.²⁹

Ὁ Σαμπουαζώ ἀφοῦ πρῶτα ἐπισκέφθηκε τόν Καρβασαρά, ὅπου διαπίστωσε ὅτι οἱ ἐλληνικές δυνάμεις μέ ἐπικεφαλῆς τόν Σμολέντζ περιορίζονταν σέ 300 στρατιῶτες, ἀναχώρησε στίς ἀρχές Ἰανουαρίου τοῦ 1867 μέσω Ἀρτας γιά τά Ἀγραφα ὅπου συναντήθηκε μέ τούς ἐπαναστάτες.³⁰

Δίνοντάς τους υποσχέσεις γιά παραχώρηση προνομίων τούς συμβούλευσε νά σταματήσουν τήν ἐξέγερση. Τόνισε ἐπίσης ὅτι ἡ ἐπανάσταση δέν ἦταν ἀποδεκτή ἀπό τίς εὐρωπαϊκές Δυνάμεις καί ὅτι ἀποτελοῦσε μιὰ μεμονωμένη ἐνέργεια τήν ὁποία θά κατέπνιγαν τά ὀθωμανικά στρατεύματα.

Σέ ἔγγραφο τοῦ Ρωσικοῦ Ὑποπροξενείου Ἀρτας ἀναφέρεται σχετικά: «... Ὁ Κ. Πρόξενος προσέθεσεν ὅτι ἡ γνώμη του εἶναι ἐπειδὴ εἶναι μεμονωμένοι νά ἡσυχάσωσι καί ὅτι ἡ κυβέρνησίς του θέλει ἐνεργήσῃ ὅ,τι πρέπει παρά τῷ Σουλτάνῳ ἵνα λάβωσι προνόμια πολλά καί ἀσυδοσίας, καθότι δέν εἶναι καιρός σήμερον διά τοιαῦτα κινήματα, ἐπειδὴ καί ἡ Τουρκία εἶναι ἰσχυρά καί ἡ Εὐρώπη δέν τά νοστιμεύεται τά τοιαῦτα καί θά καταστραφῶσιν ἀδίκως...».³¹

Ὁ Σαμπουαζώ ἐπέστρεψε ἀπό τά Ἀγραφα στίς 7 Ἰανουαρίου τοῦ 1867 χωρίς νά ἔχει πετύχει τό ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα.

Οἱ ρωσικές προξενικές ἀρχές τῆς Ἡπείρου σημείωναν τήν ἐπιμονή μέ τήν ὁποία ὁ Σαμπουαζώ ἐνεργοῦσε γιά τήν καταστολή τῆς ἐπανάστασης τών Ἀγράφων.

Ὁ Γάλλος Πρόξενος ἐπέπληξε τόν στρατιωτικό Διοικητή Χατζή Ἐμίν μπὲν ἐπειδὴ εἶχε καθυστερήσει νά ἐπιτεθεῖ στοὺς ἐπαναστάτες καί τοῦ ὑπέδειξε πρακτικές λύσεις γιά τήν διάβαση τοῦ Ἀσπροποτάμου.³²

Ἀξιοποίησε ἐπίσης τήν ἐλευθερία κινήσεων πού εἶχε λόγω τῆς προξενικῆς του ιδιότητος καί κατὰ τήν μετάβασή του στά Ἀγραφα μελέτησε τήν μορφολογία τῆς περιοχῆς. Ἐτσι μετὰ τήν ἐπιστροφή του στό τουρκικό στρατόπεδο στό Ραδοβίζι, συμπεριφερόμενος κατὰ τήν ἔκφραση τοῦ Ρώσου Προξένου «σάν στρατηγός»,

29. Δ. Φ. Καταζένη, ὁ.π., σ. 36.

30. Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἀρτας, σ. 243, Ἀριθ. 1 / 4 Ἰαν. 1867, Ἀρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων.

31. Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἀρτας, σ. 243, Ἀριθ. 1 / 4 Ἰαν. 1867, Ἀρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων.

32. Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἀρτας, σ. 235, Ἀριθ. 3 / 14 Ἰαν. 1867, Ἀρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων.

υποδείκνυε στους ὀθωμανούς τοποθεσίες ἀπ' ὅπου θά μπορούσαν νά διεισδύσουν στά "Αγγραφα.³³

Ἀξιοποίησε ἐπίσης τὴν ἐπίσκεψή του στά "Αγγραφα γιὰ νά διαπιστώσει τίς διασυνδέσεις τῶν ἐπαναστατῶν μέ ὑποπτα πρόσωπα. Κατήγγειλε ἔτσι σάν ἄτομο ὑποπτο, πού εἶχε σχέσεις μέ τούς ἐπαναστάτες, τόν Ἀνδρέα Κοσσυφάκη,³⁴ ἀδελφό τοῦ Ἰωάννη Κοσσυφάκη, πού συμμετεῖχε στήν ἐπανάσταση.³⁵

Ὁ Ἀνδρέας Κοσσυφάκης ἦταν ἐπικεφαλῆς στρατιωτικοῦ τμήματος ἀποτελουμένου ἀπό χριστιανούς καί, κατά τὴν ἄποψη τοῦ Προξένου τῆς Ρωσίας Α. Ἰόνιν, θεωροῦνταν ἀπό τούς τούρκους ἄτομο πιστό καί ἀφοσιωμένο σ' αὐτούς. Εἶχε συνοδεύσει σάν ὁδηγός τόν Σαμπουαζώ, παραβρέθηκε στήν συνάντησή του μέ τούς ἐξεγερμένους καί ἐπέστρεψε μαζί του στό τουρκικό στρατόπεδο.³⁶

Ἀποτέλεσμα τῶν καταγγελιῶν, πού ἀναφέραμε, ἦταν νά συλληφθεῖ ὁ Α. Κοσσυφάκης, ἀπό τόν ἴδιο τόν Χατζή Ἐμίν μπέη, ὁ ὁποῖος τόν κάλεσε στό κονάκι του, ὅπου ἀφοπλίστηκε καί στάλθηκε ἄλυσοδεμένος στά Γιάννινα.³⁷

Ἡ ἐνέργεια αὐτή φόβισε τούς ἀναποφάσιστους ἢ καί πιστούς στοὺς τούρκους

33. «...la France prend une part plus active et plus spontanée dans les événements qui se passent aujourd'hui en Orient, qu' aucune autre puissance.

Cette supposition est surtout corroborée par l'attitude que Mr. Champoiseau a pris dans le camp turc, où il était revenu après sa conférence avec les insurgés. Dans ce camp il tranchait di général, proposait aux Turcs de plans, leur indiquait les endroits où ils pourraient traverser le fleuve d'Aspropotamo dont les abords il a pu examiner mieux que les officiers Turcs, grâce à sa qualité invulnérable de Consul de France...»

С.Л.Б Главный Архив, V-A2, Опись 181,Янина, Л : 1107, σ. 7/06, Ἀριθ. 22/ 1)13 Фебρ. 1867, Ἀντίγραφο ἀναφορᾶς Α. Ἰόνιν πρὸς Ρωσ. Πρεσβεῖα Κων/λης.

34. Καταγγελίες ὅτι ὁ Κοσσυφάκης ἔκρυβε ὄπλα τῶν ἐπαναστατῶν εἶχαν γίνει στοὺς τούρκους καί ἀπο τόν Δήμαρχο Θυάμου Εὐστ. Παλιοδημό. Δ. Φ. Καρτζένη, ὁ.π., σ. 41.

35. Δ. Φ. Καρτζένη, ὁ.π., σ. 41.

36. «...mais ce qui m'est infiniment désagréable de mentionner à moi – Collègue de Mr. Champoiseau, – c'est sa manière d'agir envers un des chefs des Chrétiens, Andréa Koussaffaki, qui se trouve aujourd'hui emprisonné par les Turcs.

Je me suis d'abord refusé de croire à ce qu' on me disait sur ce détail, mais bientôt les preuves m'ont été données de la veracité de ces assertions par des individus que j'ai tout lieu de croire bien informés.

Koussaffaki se trouvant au camp des Turcs avec plusieurs des Chrétiens sous ses ordres, a été considéré par le Gouv. comme un homme fidèle et dévoué. Il a été offert au Consul de France comme guide dans son voyage à travers les montagnes dangereuses de Radovitz. En cette qualité il a accompagné aussi le Consul chez les insurgés et revenu avec lui au camp Turc. Mais ici, pour tout récompense, le Consul l'a dénoncé au Commandant des troupes comme un homme suspect et étant en relation avec les insurgés; à la suite de quoi il a été saisi, garrotté et envoyé à Janina...»

С.Л.Б Главный Архив, V-A2, Опись 181,Янина, Л : 1107, σ. 7/06, Ἀριθ. 22/ 1)13 Фебρ. 1867, Ἀντίγραφο ἀναφορᾶς Α. Ἰόνιν πρὸς Ρωσ. Πρεσβεῖα Κων/λης.

37. Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενίου Ἀρτας, σ. 247, Ἀριθ. 4 / 11 Ἰαν. 1867, Ἀρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων. Ὁ Κοσσυβάκης παρέμεινε φυλακισμένος σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τῶν Ἀγράφων (τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1867 δέν εἶχε ἀκόμα ἀπελευθερωθεῖ). Κατά τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1878 συνελήφθη καί πάλι ἀπό τούς Τούρκους καί θανατώθηκε μέ θραύση τῶν ὀστέων. Δ. Φ. Καρτζένη, ὁ.π., σ. 52 καί Κ. Α. Διαμάντη, Οἱ Κοσσυβάκηδες καί ἡ ἀπελευθερωτικὴ δράσις αὐτῶν..., «Ἡπειρωτικὴ Ἔσθια», τ. ΙΑ', 1962, σ. 898.

χριστιανούς πού βρίσκονταν κάτω από τίς ἐντολές τοῦ Κοσσυφάκης, οἱ ὅποιοι κρύφτηκαν στά βουνά.³⁸

Ἡ ἀνάμιξη αὐτῇ τοῦ Σαμπουαζῶ ἐνόηλησε τόν Πρόξενο τῆς Ρωσίας, ἀλλά ἐξέπληξε ἀκόμα καί τόν Ἀγγλο Πρόξενο, ἀφοῦ οἱ Πρόξενοι σέ παρόμοιες περιστάσεις προτιμοῦσαν νά διατηροῦν κάποιες ἀποστάσεις καί παρέμεναν ἀπλοί θεατές.

Ὁ Πρόξενος τῆς Ρωσίας Α. Ιόνιν χαρακτηρίζει τήν πράξη αὐτή «δόλια» καί βασισμένη σέ «ἐπινοημενες ὑποψίες», τονίζοντας τίς πολὺ κακές συνέπειες πού μποροῦσε νά ἔχει «γιά ἓνα ραγιά ἀντιμέτωπο μέ μιὰ ἀδύνατη καί ἐκδικητική κυβέρνηση».³⁹

Ἡ ἐκδοχή τῶν ρωσικῶν προξενικῶν ἀρχῶν, πού ἔβλεπαν θετικά τήν ἐπανάσταση τῶν Ἀγράφων, ἦταν ὅτι ὁ Κοσσυφάκης εἶχε πιθανότατα ἐκφράσει κάποια συμπάθεια γιά τοὺς ἐξεγερμένους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους βρίσκονταν τὰ ἀδελφία καί οἱ συγγενεῖς του. Ἀλλά ἐπέμεναν ὅτι δέν εἶχε τήν πρόθεση νά συγκρουστεῖ μέ τίς ὀθωμανικές ἀρχές.

Δέν πρέπει πάντως νά παραβλέψουμε, ὅτι ὁ Ἀ. Κοσσυφάκης εἶχε διατελέσει, ἀπό τόν Νοέμβριο μέχρι τόν Δεκέμβριο τοῦ 1866, Πρόεδρος τῆς Προσωρινῆς Διοίκησης τοῦ Ραδοβιζίου. Στήν συνέχεια ὁμως ἀποσύρθηκε, γεγονός πού εἶχε δυσारेστήσει τοὺς καπετάνιους τοῦ Ραδοβιζίου.⁴⁰

Ἀπό τή ρωσική πλευρά τονίζονταν ἐπίσης ὅτι μέ τήν ἐνέργειά της αὐτή ἡ ὀθωμανική Διοίκηση ἔκοψε τίς σχέσεις της μέ τό χριστιανικό στοιχεῖο καί ἔκανε ἀναπόφευκτη τήν ἐξέγερση, ἀκόμα κι ἂν αὐτή θά ἀργοῦσε νά ἐκδηλωθεῖ.⁴¹ Οἱ

38. «...L'arrestation de Koussafaki a produit sur les Chrétiens une pénible impression et ceux qui étaient ou indécis ou encore fidels aux Turcs et servaient dans leurs rangs, se cachent aujourd'hui dans des montagnes et, certes, se garderont bien de répondre à l'appel du Gouv. si ce dernier voulait encore les flatter.

Ainsi en mettant la main sur un homme qui, certes, pouvait avoir exprimer au Consul de France quelques sympathies pour les insurgés parmi les quels il compte ses frères et ses parents, mais qui lui même était loin de vouloir faire la guerre aux Turcs, le Gouv. a complètement rompu avec la population chrétienne de ce pays et dorénavant l'insurrection pourra encore tarder d'éclater, mais elle ne pourra plus être évitée...»

С.Л.Б. Главный Архив, V-A2, Опись 181,Янина, Д : 1107, σ. 7/06, Ἀριθ. 22/ 1)13 Фебр. 1867, Ἀντίγραφο ἀναφορᾶς Α. Ἰόνιν πρὸς Ρωσ. Πρεσβεία Κων/λῆς.

39. «...A moins d'une alliance complexe, un Consul consentirait difficilement à faire auprès des Turcs le métier de dénonciateur surtout lorsqu'il sait de quel conséquence peut être pour un raya un simple soupçon conçu contre lui par ce Gouv. faible et vindicatif.

Le Consul d'Angleterre a, sur le voyage de Mr Champoiseau, les mêmes renseignements que moi et il s'étonne beaucoup de l'ingérence aussi peu dissimulée de notre collègue dans des affaires dont nous persistons de rester les simples spectateurs...»

С.Л.Б. Главный Архив, V-A2, Опись 181,Янина, Д : 1107, σ. 7/06, Ἀριθ. 22/ 1)13 Фебр. 1867, Ἀντίγραφο ἀναφορᾶς Α. Ἰόνιν πρὸς Ρωσ. Πρεσβεία Κων/λῆς.

40. Δ. Φ. Καρατζένη, ὁ.π., σ. 29-30.

41. С.Л.Б. Главный Архив, V-A2, Опись 181,Янина, Д : 1107, σ. 7/06, Ἀριθ. 22/ 1)13 Фебр. 1867, Ἀντίγραφο ἀναφορᾶς Α. Ἰόνιν πρὸς Ρωσ. Πρεσβεία Κων/λῆς.

Τζουμερκιώτες και οι Ραδοβιζινοί μετά από αυτό θα ώθουνταν σε εξέγερση πριν οι όθωμανικές αρχές προχωρήσουν σε συλλήψεις των αρχηγών τους που είχαν υπογράψει την προκήρυξη των επαναστατών.⁴² Ήδη εκτός από τον Α. Κοσσυφάκη είχαν συλληφθεί και οι Κων. Μπουνταλάς και 'Αναγνώστης Μάντζος.⁴³

Όμως λόγω των δραστηρίων μέτρων που έπαιρνε η όθωμανική διοίκηση και ίσως γιατί ακόμα δεν υπήρχε η απαιτούμενη προετοιμασία, στά τέλη 'Ιανουαρίου του 1867 οι 'Επαρχίες Ραδοβιζίου, Λάκκας και Καρβασαρά παραμέναν ήσυχες.

Έν τω μεταξύ οι όθωμανικές αρχές ετοιμάζονταν να προσβάλουν με τό σύνολο των δυνάμεών τους ισχυρές θέσεις που κατείχαν οι επαναστάτες. Ο Ν. Βαρζέλης ανέφερε σχετικά μ' αυτό: «...Μανθάνω δέ ότι οι επαναστάται, υπέρ τους 600 κατέλαβον την 'Ιεράν Μονήν Σπήλαιον και άλλας δύο θέσεις όχυράς και όχυρώθησαν εκεί. τά δέ Τουρκικά στρατεύματα ετοιμάζονται να τους προσβάλωσι πανστρατιᾷ. ἄς εἶδωμεν ἄν ἀληθεύει και τό αποτέλεσμα τῆς μελετωμένης εἰσβολῆς.

Η 'Επαρχία του 'Ραδοβιζίου μέχρις ὥρας εἶναι ήσυχος καθώς και ἐκεῖναι τῆς Λάκκας και Καρβασαρά. ἀλλ' αἱ ἀγγαρεῖαι και αἱ καταθλίψεις των Χριστιανών, ἐκορυφώθησαν εἰς τό μή περαιτέρω.»⁴⁴

Στίς 7 Φεβρουαρίου τά όθωμανικά στρατεύματα κατέλαβαν τή Μονή Σπηλιᾶς. Θεωρώντας ότι είχαν καταπνίξει πλέον τήν επανάσταση απέσυραν τίς δυνάμεις τους από τό Ραδοβίζι⁴⁵⁴⁶ και ό 'Ιμβραήμ με τά στρατεύματά του έπέστρεψε θριαμβευτικά στήν Ἄρτα.⁴⁷

Οί στρατιῶτες του επιστρέφοντας λαφυραγώγησαν τά χωριά και τίς ἐκκλησίες. 'Ιερά ἄμφια και σκεύη καθώς και κάθε εἶδους προμήθειες και ἐνδύματα πουλιώ-ντουσαν τήν επόμενη μέρα στού παζάρι. Οί χριστιανοί προσπαθοῦσαν να διασώ-σουν τά ιερά ἀντικείμενα αγοράζοντάς τα και ό ἴδιος ό 'Υποπρόξενος τῆς Ρωσίας έσπευσε να αγοράσει από στρατιῶτες μερικά ιερά σκεύη.⁴⁸

Η εἰκόνα αὐτή περιγράφονταν χαρακτηριστικά σέ έγγραφο τοῦ Ρωσικοῦ

42. 'Αρχεῖο Ρωσ. 'Υποπροξενείου Ἄρτας, σ. 247, 'Αριθ. 4 / 11 'Ιαν. 1867, Ἄρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο 'Ιωαννίνων.

43. Δ. Φ. Καρατζένη, δ.π., σ. 41.

44. 'Αρχεῖο 'Υποπροξενείου Ἄρτας, σ. 248, 'Αριθ. 7 / 25 'Ιαν. 1867, Ἄρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο 'Ιωαννίνων.

45. 'Αρχεῖο Ρωσ. 'Υποπροξενείου Ἄρτας, σ. 248, 'Αριθ. 8 / 31 'Ιαν. 1867, Ἄρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο 'Ιωαννίνων και Δ. Φ. Καρατζένη, δ.π., σ. 45-46.

46. Ο 'Υποπρόξενος συνέδεε τήν αποχώρηση των στρατευμάτων από τό Ραδοβίζι με τήν «παράλυση» τοῦ επαναστατικοῦ κινήματος των Ἀγράφων. Κάνει επίσης λόγο γιά ἀντικατάσταση στήν Ἐπαρχία Ἄρτας τακτικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων από ἀτάκτους και γιά ἀποστολή ὅλου τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τῆς Πρέβεζας στήν Κρήτη. 'Αρχεῖο Ρωσ. 'Υποπροξενείου Ἄρτας, σ. 248, 'Αριθ. 8 / 31 'Ιαν. 1867, Ἄρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο 'Ιωαννίνων.

47. Με μεγάλη ἐπισημότητα τόν ὑποδέχτηκαν οί χριστιανοί ἔξω από τήν Ἄρτα, ἐνώ οί μαθητές τραγουδοῦσαν ἕναν ὕμνο πού εἶχε συνθέσει γιά τήν περίσταση ἕνας τοπικός ποιητής. С.Л.В Главной Архив, V-A2, Опись 181, Янина, Д : 1107, Αριθ. 130/ 9)21 Φεβρ. 1867, Γιάννινα, 'Αντίγραφο ἀναφορᾶς Προξένου 'Ιωαννίνων πρὸς 'Ιγνάτιεφ, Αριθ. 27/ 8)20 Φεβρ. 1867.

48. С.Л.В Главной Архив, V-A2, Опись 181, Янина, Д : 1107, Αριθ. 130/ 9)21 Φεβρ. 1867, Γιάννινα, 'Αντίγραφο ἀναφορᾶς Προξένου 'Ιωαννίνων πρὸς 'Ιγνάτιεφ, Αριθ. 27/ 8)20 Φεβρ. 1867.

Προξενείου Ἰωαννίνων: «...Οἱ χριστιανοὶ ἔσπευδαν ἐπίσης νά σώσουν ἀπό τή βεβήλωση τὰ ἱερά ἀντικείμενα τῆς λατρείας καί νά τὰ διεκδικήσουν ἀπό τήν ἀπληστία τῶν Ἑβραίων, διεγερμένη στήν περίπτωση αὐτή ἀπό θρησκευτικό μένος...»⁴⁹

Ἡ κατάληψη τῆς Μονῆς Σπηλιᾶς δέν σήμανε ὅμως τό τέλος τῆς ἐπανάστασης. Οἱ ἐξεγερμένοι ἀνακατέλαβαν τή γέφυρα τοῦ Ἀσπροποτάμου καί μέ ἐπικεφαλῆς τόν Κ. Κρίκα ἐπέστρεψαν στό Ραδοβίζι.⁵⁰

Ἄν καί, κατά τούς ἐπόμενους μήνες, ἡ ἐπανάσταση δέν ἔδειχνε σημεῖα προόδου,⁵¹ οἱ χριστιανοὶ ἐξακολουθοῦσαν τίς προσπάθειές τους.

Αὐτό ἀνάγκασε τίς ὀθωμανικές ἀρχές νά πολλαπλασιάσουν τὰ ἀμυντικά τους μέτρα. Τό Μάρτιο τοῦ 1867 ἡ Ἄρτα ἀποτελοῦσε ἔδρα τοῦ Στρατιωτικοῦ Διοικητῆ Λιβᾶ Ἰμβραήμ πασᾶ. Ἀπό τήν Κων/λη ἐξακολουθοῦσαν νά στέλνονται στρατιωτικές δυνάμεις μέσω Πρέβεζας. Ἐνισχύονταν μέ ἀτάκτους τὰ Τζουμέρκα καί τό Ραδοβίζι καί κατά μήκος τῆς γραμμῆς τῶν μεθορίων σχηματίζονταν μόνιμα στρατόπεδα, πού ξεκινοῦσαν ἀπό τό Ἀννίνο καί ἔφταναν μέχρι τό χωριό Μπότζι καί τόν Ἀχελῶο. Ἰσχυρές στρατιωτικές δυνάμεις εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στά χωριά Καλεντίνη, Δημαριό, Χώσιανα, Α. Πέτρα, Βελεντζικό, Μηλιανά τοῦ Ραδοβιζίου, κ.ἄ.⁵²

Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν στά ὁποῖα συγκεντρώνονταν οἱ ὀθωμανικές στρατιωτικές δυνάμεις, ὑπέστησαν στή διάρκεια τῆς ἐπανάστασης καταστροφές καί ὑπῆρξαν θύματα βαιοπραγιῶν.⁵³

49. С.Л.В. Главный Архив, V-A2, Опись 181, Янина, Д : 1107, Ἀριθ. 130/ 9)21 Φεβρ. 1867, Γιάννινα, Ἀντίγραφο ἀναφορᾶς Προξένου Ἰωαννίνων πρὸς Ἰγνάτιεφ, Ἀριθ. 27/ 8)20 Φεβρ. 1867.

50. Δ. Φ. Καρατζένη, ὁ.π., σ. 45-46 καί Εὐρ. Σούρλα, ὁ.π., σ. 63.

51. Εὐρ. Σούρλα, ὁ.π., σ. 51.

52. Δ. Φ. Καρατζένη, ὁ.π., σ. 47-50 καί Εὐρ. Σούρλα, ὁ.π., σ. 76.

53. Σέ σχετικό ἔγγραφο τοῦ Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἄρτας ἀναφέρεται:

«Λαμβάνων τήν τιμὴν νά γνωστοποιήσω τῇ Ὑμετέρᾳ Ἐκλαμπρότητι ὅσα ἡδυνήθην νά πληροφορηθῶ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἐν τοῖς χωρίοις Μπότζι Βρεστανίτης Σωμερούς τοῦ Ραδοβιζίου διαπραττομένων παρὰ τοῦ ἐκεῖ σταθμεύοντος τακτικοῦ κ' ἀτάκτου Ὀθωμανικοῦ Στρατοῦ, ὅστις τὰς μὲν οἰκίας κ' καλύβας τῶν κατέλαβεν διὰ τῆς βίας, διασκορπισθέντων τῶν γυναικοπαίδων εἰς τὰ πλησιόχωρα χωριά τῶν Ἀγράφων, εἰς τὸ Ἑλληνικόν κ' εἰς τὰ σπῆλαια, τὰς δὲ ἐκκλησίας κατέστησαν ἀποθήκας τροφῶν κ' πολεμοφοδίων κατοικοῦντες ἐν αὐταῖς, τρυπήσαντες κ' τοὺς τοίχους, ἵνα χρειᾶς τυχοῦσης πολεμήσωσιν ἐξ αὐτῶν...

...πρὸς δὲ ὅσα ζῶα δέν ἐπρόφθασαν ν' ἀναμερίσωσιν εἰς τὸ Ἑλληνικόν, ὁλοέν τὰ δεκατίζοσι λέγοντες αὐτοῖς ὅτι κλέπτονται παρ' αὐτῶν τῶν χωρικῶν. Πρὸς δὲ μανθάνω ὅτι οἱ στρατιῶται ἔνεκεν τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ παξιμαδιοῦ τῶν, ἀρπάξοσι τόν ἐξ ἀραβοσίτου ἄρτον τῶν χωρικῶν, τοὺς ὁποίους κ' ἀκαταπαύστως ἀγγαρεύουσι μετακομίζοντας πότε μὲν ἐκείθεν πότε δὲ ἐδώθεν πολεμοφοδία κ' τροφὰς διὰ τῶν ἀθλίων αὐτῶν ζώων...

...Ἀλλ' ἐνῶ τοιαυτὴ ὑπάρχει ἡ κατάσταση τῶν Ραδοβιζινῶν ἔνθα τὸ στρατόπεδον ὑπάρχει, δέν εὐρίσκονται ὅμως εἰς εὐαρεστοτέραν θέσιν κ' οἱ τῆς λοιπῆς Ἐπαρχίας ραγιάδες, μὴδ' ἐξαιρουμένων κ' αὐτῶν τῶν πολιτῶν, καθότι οἱ μὲν χωρικοὶ διατελοῦσιν εἰς ἀέναον ἀγγαρείαν μεταφέροντες διὰ τῶν ἀθλίων ζώων τῶν πότε μὲν πολεμοφοδία τροφὰς κ' στρατιώτας ἐκ Σαλαχῶρας ἐνταῦθα, πότε δε ἐξ Ἰωαννίνων κ' καθεκᾶστην εἰς τὸ Ῥαδοβίζι κ' καθ' ἅπασαν τὴν ὀροθετικὴν γραμμὴν, τὰ ὁποῖα μὴ δυνάμενα τὰ ζῶα τῶν νά ὑποβαστάξωσι χάνονται καθ' ὁδόν, ἔνεκεν τῆς ἀθλιεστάτης καταστάσεως τῶν

Τά ὀθωμανικά στρατεύματα κατέλαβαν τίς κατοικίες τῶν χωρικῶν ἀπ' ὅπου αὐτοί διώχτηκαν βίαια μέ ἀποτέλεσμα νά καταφύγουν στά χωριά τῶν Ἀγράφων, στό Ἑλληνικό, ἀκόμα καί σέ σπήλαια.

Καταστροφές ἐγιναν καί στίς ἐκκλησίες, ὅπου ἀποθηκεύτηκαν τρόφιμα καί πολεμοφόδια. Οἱ τοῖχοι τους τρυπήθηκαν γιά νά χρησιμεύσουν σέ περίπτωση ἀνάγκης στίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις τῶν ὀθωμανῶν.

Οἱ χωρικοί ὑπέστησαν σημαντικές ἀπώλειες στίς περιουσίες τους. Ὅσα ζῶα δέν πρόλαβαν νά τά μεταφέρουν στό ἑλληνικό κατακρατοῦνταν γιά τίς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ καί κατηγοροῦνταν μάλιστα οἱ χωρικοί ὅτι τά ἐκλεβαν. Λόγω τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ παξιμαδιοῦ πού μοιράζονταν στόν ὀθωμανικό στρατό, τά στρατεύματα κατακρατοῦσαν τό καλαμπόκι καί τό ψωμί τῶν χωρικῶν.

Δέν ἔλειπαν καί οἱ πράξεις ἀντεκδίκησης,⁵⁴ ἐνῶ ἐξοντωτικές ἦταν καί οἱ ἀγγареῖες στίς ὁποῖες ὑπέβαλαν οἱ ὀθωμανοί τοὺς χωρικοὺς. Ταλαιπωρώντας τοὺς ἴδιους καί τά ἐξαθλιωμένα ζῶα τους, τοὺς χρησιμοποιοῦσαν γιά τή μεταφορά στά μεθόρια τροφίμων καί πολεμοφοδίων. 800 ἄλογα εἶχαν ἀγγαρευτεῖ τόν Δεκέμβριο τοῦ 1866 γιά τή μεταφορά ἀλεύρων καί πολεμοφοδίων ἀπό τή Σαλαῶρα.⁵⁵

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω οἱ χριστιανοί, ὅπως ἐπίσης καί οἱ ὀθωμανοί καί οἱ ἐβραῖοι, ἐπιβαρύνονταν καί μέ τήν καταβολή χρηματικῶν εἰσφορῶν πρὸς τήν ὀθωμανική διοίκηση, τίς ὁποῖες μάλιστα πιέζονταν νά δηλώσουν ὅτι ἔδιναν οἰκιοθελῶς.⁵⁶

Παρά τίς προσπάθειες τῶν ὀθωμ. στρατιωτικῶν δυνάμεων γιά τήν κατάπνιξη τῆς ἐπανάστασης, μέχρι τό καλοκαίρι τοῦ 1867 διατηροῦνταν ἐπαναστατικές ἐστίες. Οἱ χριστιανοί ἐλπίζαν ὅτι οἱ Δυνάμεις θά ἐξέταζαν παράλληλα μέ τό Κρητικό ζήτημα καί τήν κατάσταση στήν Ἡπειροθεσσαλία. Δέν εἶχαν ἐξασφαλιστεῖ ὅμως ἀνάλογες ἐνισχύσεις μέ ἐκείνες πού στέλνονταν στήν Κρήτη, ὥστε νά

δρόμων τῆς ἐπικρατοῦσης κακοκαιρίας κ' τῆς κακομεταχειρίσεως τῶν συνοδευόντων φανατικῶν στρατιωτῶν...

...Οἱ δέ ἐν τῇ πόλει ἤρχισαν νά βαρύνονται διά κонаκίων ἐν ταῖς οἰκίαις των, νά ληστεύονται δέ παρά τῶν φυλασσόντων τόν τόπον στρατιωτῶν κ' σήμερον μὲν ἐν πλήρει μεσημβρίᾳ κλέπτουσι τό ἐν ἡ τό ἄλλο πρᾶγμα ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια αὐριον δέ διά νυκτός ἀνοίγουσι τὰς οἰκίας κ' κλέπτουσι φορέματα κ' ὅτι ἄλλο εὗροσι, φειδόμενοι μόνον πρὸς τό παρόν τῆς ζωῆς κ' τιμῆς τῶν ληστευομένων...» *Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἄρτας*, σ. 240-241, *Ἀριθ. 43 / 30 Δεκ. 1866*, *Ἄρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων*.

54. Ὁθωμανοί στρατιῶτες ἔκαψαν τίς λιθόκτιστες οἰκίες τῶν χωρικῶν Ἀθαν. Κολοβοῦ καί Γεωργίου Γρίβα, ἡ ἀξία τῶν ὁποίων ὑπολογίζονταν ὅτι ξεπερνοῦσε τίς 20000 γρόσια. Οἱ ἀρχεῖς ἀποδίδοντας τό περιστατικό αὐτό σέ ἀπροσεξία, ὑπόσχονταν ὅτι ὁ Σουλτάνος θά ἀποζημιῶνε τοὺς χωρικοὺς. *Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἄρτας*, σ. 240, *Ἀριθ. 43/30 Δεκ. 1866*, *Ἄρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων*.

55. Ἡ τιμὴ τοῦ ἀγῶγιου, πού κι αὐτό δέν καταβάλλονταν τακτικά, ἦταν 60 παράδες τήν ὥρα καί οἱ ἀποστάσεις ὑπολογίζονταν σέ 12 ὥρες ἡ διαδρομὴ Ἰωάννινα-Ἄρτα καί 10 ὥρες ἡ διαδρομὴ Ἄρτα-Ραδοβίζι. *Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἄρτας*, σ. 243, *Ἀριθ. 1 / 4 Ἰαν. 1867*, *Ἄρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων*.

56. *Ἀρχεῖο Ρωσ. Ὑποπροξενείου Ἄρτας*, σ. 251, *Ἀριθ. 13 / 23 Μαρτ. 1867*, *Ἄρτα, Ν. Βαρζέλης πρὸς Ρωσ. Προξενεῖο Ἰωαννίνων*.

γίνει δυνατή ή εξακολούθηση τής επανάστασης. Οί επαναστάτες έκαναν απεγνωσμένα έκκλησεις προς τούς παράγοντες του 'Ελληνικού Βασιλείου για τήν αποστολή βοήθειας.⁵⁷

Μετά τήν άρνητική στάση του Βασιλιᾶ καί τής 'Ελλ. Κυβέρνησης τόν 'Ιούλιο του 1867, ή επανάσταση έφτασε στο τέλος της. "Εμειναν μόνο οί καταστροφές στά χωριά καί οί ληστρικές ομάδες πού αποτελούσαν πληγή για τούς χωρικούς.⁵⁸

Οί όθωμανικές άρχές, φοβούμενες επανάληψη τών επαναστατικών γεγονότων, εξακολουθούσαν νά παίρνουν στρατιωτικά μέτρα καί νά εκτοπίζουν τούς προκρίτους τής "Αρτας.⁵⁹ Παρ' όλ' αυτά οί ζυμώσεις, οί μυστικές επαφές, οί ένέργειες για τήν εξασφάλιση ύλικών μέσων εξακολουθούσαν στίς γειτονικές μέ τήν 'Ελλάδα έπαρχίες καί μετά τήν καταστολή τής επανάστασης.

Μιά δεκαετία άργότερα (1878) οί ύπόδουλοι χριστιανικοί πληθυσμοί τής 'Ηπειροθεσσαλίας θά ξεγερθούν ξανά. Αύτή τή φορά όμως οί άπελευθερωτικές τους προσπάθειες σέ συνδυασμό μέ τίς γενικότερες εξελίξεις στά Βαλκάνια θά οδηγήσουν στίς αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου για παραχώρηση τής Θεσσαλίας καί τής 'Ηπείρου στήν 'Ελλάδα.⁶⁰

57. Ε. Ι. Νικολαΐδου, *δ.π.*, σ. 463-466.

58. Δ. Φ. Καρατζένη, *δ.π.*, σ. 49-51.

59. Δ. Φ. Καρατζένη, *δ.π.*, σ. 51.

60. Οί αποφάσεις του Συνεδρίου δέν ίκανοποίησαν τίς έλπίδες τών ύποδούλων. Τό ζήτημα του καθορισμού τών συνόρων προβλέπονταν ότι θά λύνονταν μέ συνομιλίες μεταξύ τής Πύλης καί τής 'Ελλάδας. Αυτό είχε σάν αποτέλεσμα ένα μεγάλο τμήμα τής 'Ηπείρου νά παραμείνει μετά τό 1881 κάτω από τήν όθωμανική κυριαρχία. Γ. Κ. 'Ασπρέα, *δ.π.*, σ. 115-131 καί Δ. Α. Ζακυθνοϋ, *'Η Πολιτική 'Ιστορία τής Νεωτέρας 'Ελλάδος*, β' έκδοση, έν 'Αθήναις, τυπ. «ΕΣΤΙΑΣ», 1965, σ. 84-85.

Η ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ¹

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ

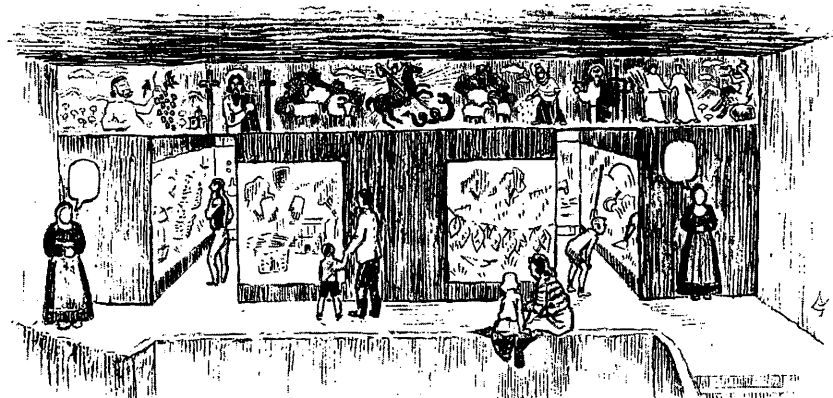
Ἀντικείμενο τῶν σκέψεων πού ἀναπτύσσονται στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν εἶναι ἡ προσέγγιση τοῦ μύθου ἀπό μουσειολογική ἄποψη μέ τήν ἀνάλυση συγκεκριμένων παραδειγμάτων πού προέρχονται ἀπό τό χῶρο τῆς μουσειακῆς παρακτικῆς, τῶν ὁποίων ἡ σύλληψη καί ἐφαρμογή ἀπασχόλησαν τή γράφουσα ὡς μουσειολόγο καί ἀποτελοῦν καρπό ἑνός *ad hoc* προβληματισμοῦ γύρω ἀπό ὀρισμένες βασικές λειτουργίες τοῦ μύθου.

Προϋπόθεση κοινή σέ ὅλες τίς περιπτώσεις πού ἀναλύονται εἶναι ἡ βασική θεωρητική θέση ἀφενός ὅτι κινητήρια δύναμη γιά ἕνα μουσεῖο ἀποτελοῦν οἱ ιδέες, οἱ ἔννοιες καί οἱ ἐνοράσεις καί ἀφετέρου ὅτι τό ἔργο ἑνός μουσεῖου ἀπευθύνεται στό κοινωνικό σύνολο καί ἔχει ὡς ἀποδέκτη του τόν ἄνθρωπο, τοῦ ὁποίου τίς ἀνάγκες γιά μάθηση ἀλλά καί γιά συναισθηματική πλήρωση ἐπιδίδκει νά ἱκανοποιήσει.

Ἐξάλλου, μουσειολογικό αἶτημα ὅλων τῶν περιπτώσεων πού ἐξετάζονται εἶναι ἡ βιωματική ἐμπειρία τοῦ μύθου ἀπό τόν ἐπισκέπτη τόσο στή γνωστική ὥσο καί στή συναισθηματική διάστασή της. Στή συνέχεια ἀναλύω καταρχήν παραδείγματα ἀπό ὀργάνωση μουσειακῶν ἐκθεσιακῶν χώρων.

Ἡ παρουσίαση τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου μέσα ἀπό τό ξετύλιγμα τοῦ μυθικοῦ λόγου, προκειμένου νά ἐπιτευχθεῖ μιὰ ἐκπαιδευτικά εὐληπτη προσαρμογή στίς συντεταγμένες τοῦ μουσειακοῦ χώρου συνιστοῦν βασικό ἄξονα στό σκεπτικό ὀργάνωσης τοῦ ἐκθεσιακοῦ χώρου τοῦ Μουσείου Κοζάνης πού ἀνήκει στόν τοπικό Σύνδεσμο Γραμμάτων καί Τεχνῶν καί ἀναφέρεται διαχρονικά στήν τοπική φυσική καί πολιτιστική ἱστορία. Ἡ μουσειογραφική πρόταση πού ἐκπόνησε ἡ γράφουσα γιά τήν παρουσίαση τῶν συλλογῶν εἶχε στόχο νά ἐπιτύχει —μέσα ἀπό τή φυσική διαδικασία τοῦ περάσματος ἀπό χῶρο σέ χῶρο— νά βιώσει ὁ ἐπισκέπτης τήν ἀναδρομή στήν ἱστορία καί τόν πολιτισμό τῆς Κοζάνης ὡς μιὰ διήγηση. Ὡς ἀπαραίτητος καταλύτης στή διαδικασία αὕτη προβλεπόταν νά λειτουργήσει τό μουσειογραφικό εὗρημα τῆς παρουσίας ἑνός ἀφηγητῆ, ἀποκρυσταλλωμένου στή

1. Ἀνακοίνωση στήν IV Εὐρωπαϊκή Ἐπιστημονική Συνάντηση τοῦ Δικτύου P.A.C.T. Eurethno μέ θέμα: «Εὐρωπαϊκός μυθικός χρόνος» (14-18 Σεπτεμβρίου 1992, Εὐρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφῶν).

Είκ. 1: 'Ιστοριογεωγραφικό Μουσείο Κοζάνης: Μακέτα διαρρύθμισης ορόφου με παρουσίαση απόψεων του ύλικού βίου.

Είκ. 2: Μουσείο 'Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, 'Αθήνα: Τό μπαουλάκι της Πανδώρας.

μορφή μιᾶς γηραιᾶς Κοζανίτισσας —συμβολική προσωποποίηση τῆς συσσωρευμένης πείρας καί γνώσης τῆς παράδοσης τοῦ τόπου— παρούσας, εἰκαστικά, σέ κάθε χῶρο καί εἰσάγοντας κάθε φορά τόν ἐπισκέπτη στήν ἐνότητα ἐκθεμάτων πού ἐπρόκειτο νά δεῖ.

Στό θέμα τῆς συναναφορᾶς μύθου καί ἀπόψεων τοῦ ὕλικου βίου ἀνάγεται ἄλλη μουσειογραφική ἐφαρμογή ἀπό τό ἴδιο μουσεῖο, ὅπου ζωγραφική ζωφόρος ἀναπτυσσόμενη πάνω ἀπό τίς βιτρίνες μέ ἐκθέματα ἀπό ἀγροτικές δραστηριότητες (καλλιέργεια δημητριακῶν, ἀμπελουργία, κτηνοτροφία) παρουσιάζει ἀρχαίους Ἑλληνες θεούς καί ἁγίους τῆς χριστιανικῆς πίστεως πού κατά τή λαϊκή ἀντίληψη προστατεύουν τίς παραγωγικές αὐτές διαδικασίες. Μέ τήν εἰκαστική αὐτή ἀνάπτυξη ἐκπληρώνεται καί ἓνας ἄμεσα ἐκπαιδευτικός στόχος παροχῆς γνώσεων καί πληροφόρησης. (εἰκ. 1)

Διαφορετικός εἶναι ὁ μουσειογραφικός χειρισμός τοῦ μύθου στό Λαογραφικό Μουσεῖο τῆς Ἑρτας, τοῦ Συλλόγου «Σκουφᾶς», τό ὁποῖο στεγάζεται σέ κτίριο πού βρίσκεται πλάι στό γνωστό ἀπό τήν παράδοση γεφύρι. Ἐδῶ, στήν εἰδική αἴθουσα ὅπου ἀναπτύσσεται ὁ «Θρύλος τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἑρτας», αὐτόματο φωτοχητικό πρόγραμμα παρέχει τήν πληροφόρηση, ἐνῶ ἡ σκηνογραφική διαμόρφωση τοῦ ἐκθεσιακοῦ χῶρου λειτουργεῖ ὡς «τοπογραφικό πλαίσιο», τοῦ ὁποῖου τά συστατικά στοιχεῖα διευκολύνουν τή βιωματική ἐμπειρία τοῦ ἐπισκέπτη. Ἡ πληροφόρηση ἀποτελεῖ ἀφήγηση, ὅπου θρύλος καί ἱστορία παρουσιάζονται μέ τή μορφή δραματοποιημένου θεατρικοῦ διαλόγου, ὑπομνηματισμένου σέ ὀρισμένα καίρια σημεῖα τοῦ λόγου ἀπό τήν κατάλληλη φωτιστική σημειολογία καί ἐμπλουτισμένου μέ ρεαλιστικά ἤχητικά στοιχεῖα, πού βοηθοῦν στήν ἀνάπλαση τῶν ἐποχῶν καί τῶν περιστατικῶν πού ἀναφέρονται.²

Σέ ἓναν ἄλλο τομέα τῆς μουσειακῆς πρακτικῆς, καί εἰδικότερα στόν τομέα τῶν μουσειοπαιδαγωγικῶν ἐφαρμογῶν ἐντάσσονται τά παραδείγματα πού ἀναλύονται στή συνέχεια.

Σέ προγράμματα ἐκπαιδευτικά, πού ἀπευθύνονται σέ παιδιά ἡλικίας 6 ἕως 12 ἐτῶν καί ἔχουν ὀργανωθεῖ ἀπό τή γράφουσα στό Τμήμα Ἑκπαιδευτικῶν Προγραμμάτων τοῦ Μουσείου Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης στήν Ἀθήνα, μέ θέμα τίς ἐλληνικές παραδοσιακές μεταμφιέσεις ἢ τά λαϊκά παραμῦθια, ἡ δραματοποίηση τοῦ μύθου ἀπό τά παιδιά πού συμμετέχουν στό πρόγραμμα —μέ τήν ἐρμηνεία τῶν διαφόρων ρόλων— καί ἡ ἐμπνευσμένη ἀπό τήν ἀφήγηση τοῦ μύθου δημιουργική ἔκφραση μέ τή ζωγραφική, μουσική, πλαστική, κίνηση ἢ τό λόγο, διευκολύνουν τή σύναψη συνδετικῶν σχέσεων μεταξύ τοῦ συγκεκριμένου καί τοῦ μυθικοῦ καί συντελοῦν στήν πληρέστερη καί πιό γερά θεμελιωμένη κατανόηση καί ἀφομοίωση τοῦ μύθου καί τῶν μηνυμάτων του.³

2. Βλ. *Εὐρυδίκης Ἀντζουλάτου-Ρετσίλα καί Νιόβης Λυγκιάρη*: «Τό Λαογραφικό Μουσεῖο Ἑρτας: μέθοδος καί στόχος τοῦ μουσειολογικοῦ προγράμματός του», Σκουφᾶς, τόμ. Ζ', τεῦχ. 66-67, σελ. 407-416.

3. Βλ. περισσότερο γιά τά προγράμματα αὐτά: *Εὐρυδίκης Ἀντζουλάτου-Ρετσίλα*, Λαογραφικά μουσεῖα καί παιδεία, Ἀθήνα 1986, σελ. 35 κ.ἐξ.

Ἐξάλλου, στήν ἐφαρμογή τῆς τεχνικῆς πού εἶναι γνωστή ὡς «χρονομηχανή» (time machine) —καί συνδέεται μέ τό θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ— στηρίζεται ἡ ὀργάνωση προγράμματος ἐμπνευσμένου ἀπό τήν ἀπεικόνιση τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἔργο τοῦ λαϊκοῦ ζωγράφου Θεόφιλου, πού ἐκτίθεται σέ αἶθουσα τοῦ Μουσείου Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης στήν Ἀθήνα. Οἱ νέοι πού συμμετέχουν σέ αὐτό ὑποδύονται τά πρόσωπα πού εἰκονίζονται καί ταξιδεύουν μέ τή φαντασία τους μέσα στόν ἱστορικό χρόνο, πλάθοντας μιά δράση καί συμμετέχοντας στήν ἐξέλιξή της.

Ἡ σκοπιμότητα τῆς ὀργάνωσης αὐτῶν τῶν προγραμμάτων ὑπαγορεύεται ἀπό τήν παιδαγωγική ἀξία τοῦ μύθου.

Τέλος, σέ διαφορετική ἀξιοποίηση τοῦ μύθου ἀποβλέπει μιά ἄλλη ἐφαρμογή, σχεδιασμένη —καί αὐτή— ἀπό τή γράφουσα γιά τό Τμήμα Ἑκπαιδευτικῶν Προγραμμάτων τοῦ Μουσείου Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης, τό ὁποῖο ἐπιδιώκοντας νά ἀνταποκριθεῖ ἀποτελεσματικότερα σέ ἐκπαιδευτικά αἰτήματα πού διατυπώνουν οἱ ποικίλες ὁμάδες τοῦ κοινοῦ του —καί ἰδιαίτερα τά σχολεῖα— χρησιμοποιοῦ τή μικρή εἰδική ἀποσκευή μέ τό ὄνομα «Τό μπαουλάκι τῆς Πανδώρας», μέσα στό ὁποῖο τοποθετοῦνται δείγματα ἀπό τίς συλλογές τοῦ Μουσείου. Μέ τό μέσο αὐτό τό Μουσεῖο ἔχει τή δυνατότητα νά πάει τό ἴδιο πρός τό κοινό του καί νά τοῦ προσφέρει τήν εὐκαιρία γιά μιά πρώτη γνωριμία μέ τά μουσειακά ἀντικείμενα, μέσα ἀπό τήν ἐκτέλεση εἰδικῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητας. Ἡ ὀνομασία τῆς ἀποσκευῆς ἀποτελεῖ σκόπιμη συμβολική σήμανση, ἡ ὁποία ἔχει ὡς στόχο της νά προσκαλέσει σέ συνειρμικούς συσχετισμούς μέ τό συγκεκριμένο μῦθο τῆς Πανδώρας, οἱ ὁποῖοι μέ τή σειρά τους διεγείρουν τό ἐνδιαφέρον καί τήν περιέργεια γιά τό περιεχόμενο.⁴

Συμπερασματικά, θά μπορούσε νά διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ μῦθος καί ἡ σχετική μέ αὐτόν ἔρευνα μπορεῖ νά γονιμοποιήσει οὐσιαστικά τή σκέψη τοῦ μουσειολόγου καί νά ὀδηγήσει ἀποφασιστικά τίς ἐπιλογές του στήν πράξη.

4. Πρβλ. καί *Εὐρυδίκης Ἀντζουλάτου-Ρετσίλα*, «Οἱ φορητές ἐκπαιδευτικές μονάδες τοῦ Μουσείου Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης», *Ἀρχαιολογία*, τεύχ. 38, σελ. 33-35.

*Στόν Γιάννη ΤΟΛΗ
(γαμπρό του πρόεδρου του Δ.Σ.
του περιοδικού «ΣΚΟΥΦΑΣ»,
γιατροῦ Βασ. Καρατσιώλη).*

Παιδιά —εἶπες—

ὁ ἥλιος γέρνει· βασιλεύει...

“Ὅσο κι’ ἂν θέλω

δέν μπορῶ·

δέν μέ βολεῦει,

νά παίζω ἀκόμα στό «πλατύσκαλο»,

μέ τέτοια κατρακύλα,

ἀπ’ τῆς ἀρρώστειας μου,

τ’ ἀνηλεῆ ἀγριοβόρρια.

Εἶν’ τό παιγνίδι δύσκολο

μέ τρώει ἢ στενοχώρια...

πῶς —σᾶν ἀετός— ν’ ἀπιδρομῶ τ’ ἀψήλου,

στῶν φαραγγιῶν τ’ ἀπρόσιτα κλωνάρια,

μέ τσακισμένα τά φτερά,

μέ δίχως κλαπατάρια;

Μπεζέρισα!

θά ἐγκαταλείψω κι’ ἄς σᾶς λείψω...

θέλω νά ξαποστάσω.

“Ὅσο γιά τῆς φαμίλιας τήν πορεία...

βασίζω τίς ἐλπίδες μου

κι’ ἔχω ἐμπιστοσύνη,

στοῦ παιγνιδιοῦ τόν «ἄσσο»·

στό «μπάκ» τό θυλικό, τῇ Βαγγελιώ.

Σ’ αὐτόν τό βράχο

στό κάθε —τῆς σκληρῆς μας μοίρας—

μακελειό.

Κι' ἔφυγες!
Εἶπες καί τῶκανες.
Τά βήματά σου ἀποτύπωσαν
μ' ἀνάλαφρο τρυγμό,
τῇ λύτρωσι,
ἀπ' τόν πόνο,
τή λύπη καί τόν στεναγμό.

Ὅμως,
σᾶν ἔφευγες, κράτησα εὐθύς,
τήν τόση σου λευκότητα·
σᾶν ἥρωα πατέρα,
φίλο κι' ἀδελφό
στό πάλεμα τῆς ὅλης σου ζωῆς,
μ' ἀγάπη,
μ' ἀρετή,
μέ σύνεσι καί τιμιότητα.

Θύμησες! τόσες,
σ' ὁμορφες σκηνῆς
σέ Πασχαλιές,
Χριστούγεννα,
σέ κάθε καινούργιο χρόνο...
Ἦσουν Ἐσύ! πού ἔδινες,
τῆς ὁμορφης παράδοσης τόν τόνο,
γιά γλέντι,
γιά χαρές,
γι' ἀξέχαστες στιγμές.

Σήμερα! στή σορό,
τά δάκρυα ἀπ' τά μάτια μου κυλοῦν·
κι' ὕμνοῦν —σᾶν στίχοι—
λατρευτέ μας Γιάννη,
τήν καλωσύνη σου,
τήν ἀρετή
κι' ὅ,τι καλό γιά ὅλους ἔχεις κάνει.

Ἐφυγες!
Μά... κάτι θέ νά μείνη,
σᾶν μνήμη,
στό σπιτικό πῶχει κλεισμένα σήμερα
τά παραθύρια.
Θά μείνη, τοῦ Γιάννη, ἡ μορφή!
μέ τά χαρίσματα τά μύρια.
Τήν σύνεσι,

τήν θέλησι,
τήν δύναμι,
τόν τίμιο ιδρώτα τῆς δουλειᾶς του,
πούδωσαν τ' ὁμορφο χρῶμα
καί στή φαμελιά του.

Νά!

ἡ παρηγοριά γιά τό χαμό σου,
στό λεβεντόπαιδο τό γυιό σου·
τόν ἰσκιωμένο Θανασάκη,
π' ἀνέθρεψες Ἑλληνοχριστιανικά
μέ περισσό μεράκι.

Ἔφυγες!

Δέν τό χωράει ὁ νοῦς
στό χῶμα νάσαι μέσα, Ἐσύ!,
πού μ' ἀρετή ἐκάλυπτες, ἀπείρους οὐρανοῦς.

Κι' ἦρθαμε· νά!

φίλοι, γνωστοί καί συγγενεῖς

—ὅλοι παρόντες

καί τήν Ἀνάστασι, μέ πίστι προσδοκῶντες—

τόν ὕστατο νά δώσουμε ἀσπασμό,

σᾶν ἁγιασμό

καί σφράγισμα —μέ τήν καρδιά— εὐχῆς,

γι' ἀνάπαυσι ψυχῆς.

Τώρα! πορεύου ἐν Εἰρήνῃ...

Στόν ὕπνο σου, ὁ ἀνθός πορτοκαλλιᾶς,

πού στήν πατρίδα θάλλει,

ἄς γίνη προσκεφάλι.

Κι' ἀκόμα...

Εἰσάκουες ἄς εἶναι ὅλες τῶν θλιμμένων οἱ εὐχές,

«νάσαι ἐλαφρύ τό χῶμα».

«ΑΙΩΝΙΑ ΣΟΥ —φίλτατε— Η ΜΝΗΜΗ».

Τὴν Κυριακὴ 13/12/92, περὶ τοὺς 200 Ἀρτινοὶ τοῦ Λεκανοπεδίου Ἀττικῆς, εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ «χορτάσουμε» τὴν διάλεξιν τῆς κ. Χρυσήϊδος Τζουβάρα-Σούλη, Ἐπικουρου Καθηγήτριας Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, στὸ Ἀμφιθέατρο τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου τοῦ Δήμου Ἀθηναίων, μέ θέμα: Ἡ Λατρεία στὴν Ἀρχαία Ἥπειρο.

Εὐτυχῶς πού εἶχε γνωστοποιηθῇ ἡ διάλεξις ἀπὸ φυλλάδιο ἐκδηλώσεων τοῦ Συνδέσμου Ἀρτινῶν Ἀττικῆς, τῆς «Ἄρτας τό Γεφύρι» καὶ οἱ Ἀρτινοὶ προσῆλθαν, χωρὶς τὴν τυπικὴ πρόσκλησιν τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Συνδέσμου, πού εἶχε μέν ἀποσταλεῖ πρό 10ημέρου, ἀλλὰ ἐλφύφη τὴν 15/12/92. Ἔτσι δὲν θρηνήθηκε ἀποτυχία ἐξ αἰτίας τῶν ΕΛ.ΤΑ., πού γιὰ ἄλλα πολλὰ μεριμνοῦν καὶ τυρβάζουν.

Ἡ κ. Χρυσήϊς διεξῆλθε τὴν διάλεξίν της μέ ὑπέροχο καὶ ἐπαγωγικότατο τρόπο. Τὴν διάνθιζε δέ μέ διαφωτιστικὰ σλάιτς, πού προσέδιδαν ἀπαράμιλλο θέλητρο καὶ ἀποδείξεις, στὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ θρησκευτικοῦ δόγματος, ὡς λατρείας. Καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶχε ἀλλοιῶς, ἢ ὅλη παρουσίασις καὶ κατάστασις, ἀφοῦ ἡ κ. Χρυσήϊς ἔχει χρησιμοποιήσει πάνω στὸ θέμα τὴν προσωπικὴν της ἔρευνα καὶ τὴν αὐτοψία στὰ ἀντικειμενικὰ λείψανα (σέ ἔργα, μνημεῖα, ἐπιγραφές καὶ στὴν φύσιν τῶν χώρων). Ἐπιπροσθέτως δέ καὶ τὴν γνώμην της, σὰν κριτικὴ ἐξέτασι τῆς παραδόσεως, πού τὴν βλέπει ὑπὸ ἐνιαίαν θεώρησιν, σὰν ἀντίθεσι τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ βαρβαρικοῦ τότε κόσμου. Καὶ προχωρεῖ ἔτσι, στὴν διερεύνησιν τῶν αἰτιῶν καὶ πρώτων ἀφορμῶν πού ἐξεπῆγασαν αὐτὴν τὴν λατρείαν. Στὸ ἀπόλυτο ἀρχικῶς «χάος», στὴ Θεογονίαν τοῦ Ἡσιόδου, ἔχομε κατόπιν αἰώνιον καὶ ἀκλόνητον στήριγμα παντός πράγματος, τὴν γῆ τὴν εὐρύστερνον καὶ τὸν ἔρωτα, σὰν δύναμι ἐλξεως, πού κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγῃ. Καὶ ὕστερα ἐν συνεχείᾳ τὸν Δία ἀπόλυτον κυρίαρχον, πού μέ τοὺς ἔρωτές του καὶ τίς πολλές «ἐπαναστάσεις» πού ἔλαβαν χώραν, μέ ἐπεισόδια ὅχι πάντοτε σαφεῖ —ἀλλὰ ἐξαιρετικοῦ δραματικοῦ ἐνδιαφέροντος— πού ἄρεσαν στὴν πλούσια καὶ γόνιμη φαντασία τῶν προγόνων μας, ἔχομε τὴν σύστασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανθέου.

Γιὰ τὴν ἀρχαιότατην ἡλικίαν τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴν σεβασμιώτατην λατρείαν τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης, ἀναφέρουν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη (Ἰλ. Π. 233, Ὀδυσ. Τ' 296), ἡ κλασικὴ γραπτὴ παράδοσις καὶ οἱ μῦθοι.

Ὁ Ἡρόδοτος δέχεται (Β' 52) μέ 2 συναφεῖς διηγήσεις, ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Διὸς στὴ Δωδώνη, προέρχεται ἀπ' τὴ λατρεία τοῦ Διὸς τῶν Θηβῶν τῆς Αἰγύπτου. Στὴν μία, οἱ Πλειάδες —ὅπως ἄκουσε ἀπ' τοὺς Αἰγύπτιους ἱερεῖς— εἶναι οἱ μαῦρες

περιστερές τῶν χρησμῶν καί στήν ἄλλη εἶναι οἱ γραῖες ἱέρειες— ὅπως τοῦ εἶπαν οἱ ἱερεῖς τῆς Δωδώνης —πού εἶναι ἱέρειες ἐκ τῆς Αἰγύπτου, πού ἔφεραν στή Δωδώνη, Φοίνικες.

Οὐδεμία ὅμως ἀπόδειξις ἢ ἔνδειξις, ἀρχαιολογική προέκυψε περί τῆς σχέσεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, μέ τό ἱερόν τῶν Θηβῶν ἢ τοῦ "Αμμωνος Διός τῆς Λιβύης. Μόνον ὅτι ὑπόκειται στήν εἶδησι, παλαιά ἐπιχώριος παράδοσις, πού τήν ἀποδεικνύουν 2 χαλκᾶ νομίσματα τοῦ 4-3 π.χ. αἰ., τά ὁποῖα στή μιᾷ ὀψι ἔχουν ἀετό (σύμβολον τοῦ Διός) ἐπί βράχου καί ἐπιγραφήν "Απειρωτᾶν καί στήν ἄλλη τήν ἱερῇ δρυῖ καί 3 περιστερές, 2 στό ἔδαφος καί 1 στήν κορυφή. Πιθανῶς ὁ "Ηρόδοτος νά τροποποίησε τήν τοπική παράδοσι, γιά νά τήν προσαρμόσῃ στήν Αἰγυπτιακή θεωρία του, ὅτι ὅλα τά ὀνόματα τῶν θεῶν προῆλθαν ἀπ' τήν Αἴγυπτο.

"Οπως λέει ἡ παράδοσις, αὐτή τήν ἱερῇ δρυῖ, ἐπεχείρησε νά κόψῃ ὁ "Ελλός, μέ τόν λάβρυν (= διπλοῦς πέλεκυς), ἐπώνυμος τοῦ προϊστορικοῦ φύλου τῶν "Ελλῶν ἢ Σελλῶν, πού ζοῦσαν γύρω ἀπ' τή Δωδώνη. "Η, κατὰ μεταγενέστερη παράδοσι, ὁ βουκόλος Μανδύλας, διότι ἡ δρυς τόν μαρτύρησε γιά κλοπῇ βοσκημάτων, ἀλλά ἡ περιστερὰ —δῶρον τοῦ Διός στήν κόρη τοῦ "Ηβη— τόν ἀπέτρεψε ἀπ' τό ἀνόσιον ἐγχείρημα.

Βλέπομε λοιπόν στήν παράδοσι, τήν ἀντίθεσι καί σύμπηξι 2 προϊστορικῶν λατρειῶν. Μιάς τῆς δρυολατρείας, πού ἐκπροσωπεῖται ἀπό τήν ἱερῇ φηγό (= βελανιδιά) καί τῆς ἄλλης —ἀρχαιοτέρας— τῆς λατρείας τῆς Γῆς, τῆς ἀντιπροσωπευομένης ὑπό τοῦ "Ελλοῦ. Μεταγενέστερη εἶναι ἡ τρίτη λατρεία, πού ἐκπροσωπεῖται διά τῆς λατρείας τοῦ Δωδωναίου ἢ Πελασγικοῦ Διός, πού μνημονεύεται στόν Η' αἰ. ("Ιλ. Π 233) ἀλλά ἀνέρχεται καί ἀφορᾷ εἰς ὕστερομυκηναϊκοῦς χρόνους (14 - 13 π.Χ. αἰ.), πού ἀναφέρονται τά ὁμηρικά ἔπη. "Επειδή ὅμως κανένα εὑρημα Νοτιοελληνικῆς προελεύσεως καί τῆς περιόδου 1230-700 π.Χ., δηλ. κατὰ τήν κάθοδον τῶν Δωριέων, ἀπεκαλύφθη στίς ἀνασκαφές,μποροῦμε νά ποῦμε, ὅτι ἡ Δωδώνη αὐτή τήν περίοδο, ἀμεμονώθη τελείως καί ὅτι ἔτσι ἀποδεικνύεται ἐμμέσως, ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Διός εἶναι πρό τῆς καθόδου τῶν Δωριέων, προερχομένη ἀπό τήν Μυκηναϊκή "Ελλάδα. Οἱ ρίζες λοιπόν γιά τήν λατρεία τῆς Θεᾶς Γῆς, πού διατηρήθηκε μέχρι τῶν τελευταίων ἱστορικῶν χρόνων, εἰσδύουν στή γ' π.Χ. χιλιετηρίδα καί διαπιστώνεται ἀπό τίς ἱέρειες Πλειάδες τῆς Δωδώνης, πού ἔψαλλαν: —«Ζεὺς ἦν, Ζεὺς ἐστὶ, Ζεὺς ἔσσεται· ὦ! μεγάλε Ζεῦ! Γῆ καρπούς ἀνίει (= παράγει) διό κλήζετε (= ἐπικαλεῖσθε) μητέρα Γαῖαν.

"Η Θεά Γῆ μέ τήν εἴσοδον τῆς λατρείας τῆς Πατριαρχικῆς θεότητος τοῦ Πελασγικοῦ Διός, ἔγινε ἡ σύζυγος Διώνη καί ἡ ἱερῇ δρυς, ἡ κατοικία τοῦ θείου ζεύγους. "Οπως ἀνεφέρθη, ἡ ὑπό τοῦ "Ελλοῦ —τῶν προελληνικῶν φύλων τοῦ Αἰγαϊκοῦ χώρου— ἀντιπροσωπευομένη λατρεία τῆς Μητρός Γῆς τῆς Δά ἢ Δώ (= μητρός) καί ἡ ἀπρόσωπος τῆς Δρυός —μέ τήν ἐμφάνισι τῶν πρώτων "Ελ. φύλων (1900-1800 π.Χ.) —συνυπήρχαν μέχρι τοῦ ιδ' -ιγ' αἰ. π.Χ., πού ἐπεισῆλθε ὁ Πελασγικός Ζεὺς. Τόν γ' π.Χ. αἰ. μέ τόν ἡγεμόνα τῆς "Ηπείρου Πύρρον, ἔχομε ἐπὶ πλέον τήν λατρεία τοῦ προγονικοῦ του γενάρχου "Ηρακλέους καί τῆς "Αφροδίτης ἀπό τήν Σικελία (σᾶν Αἰνείαδος) καί τοῦ Αἰνείου, ἀπ' τόν ὁποῖον, διά τῆς "Ανδρομάχης, κατήγετο ἡ δυναστεία τῶν Αἰακιδῶν.

Σέ ὑπέροχα σλαίιτες εἶδαμε, ὅτι τό ἱερό μαντεῖο (ἡ «ἱερά οἰκία» κατά Πολύβιο), ἔφερε τά γνωρίσματα τῆς χθόνιας λατρείας μέ ἀπλό ναό καί περίβολο, πού περιελάμβανε 1) τό μέγαρον (= χάσμα γῆς), πού ἐρρίπτοντο τά πρό τῆς θυσίας ζῶα, 2) τήν Ναῖαν πηγὴν καί 3) τήν μαντικὴν δρῦν, πού πλησίον τῆς ἔμειναν, σέ καλύβες, οἱ «ὑποφῆται» τοῦ Διός (= ἱερεῖς) διατηροῦντες τήν συνήθειαν νά κοιμοῦνται κατά γῆς (χαμιεῦναι) καί νά μὴ πλένουν τά πόδια τους (ἀνιπτόποδες), γιὰ νά μαρτυρηταῖ ἡ χθόνια καταγωγὴ τῆς λατρείας. Ἐπίσης εἶδαμε τά εὑρεθέντα, ἀπὸ ἀνασκαφές, σύμβολα τῆς χθόνιας λατρείας τῆς Γῆς 1) τὸν διπλοῦν πέλεκυ (λάβρυν), πού ἐφονεύετο ὁ ἱερός ταῦρος, γιὰ τήν θυσία 2) Τὸν ἱερό ταῦρο, σέ ἀργυροῦς στατήρες τῆς Ἑπειρωτικῆς Δημοκρατίας, μέ τό ζευγὸς Διός-Διώνης στή μιὰ ὄψι καί τὸν ἱερό ταῦρο στήν ἄλλη ὄψι, ἐντὸς στεφάνου δρυὸς καί 3) τήν περιστερὰ (ἀπὸ πῆλινα ὁμοιώματα).

Ἡ λατεία τοῦ Διὸς δέχτηκε τὴν πρώτην ἀπλὴν στέγην, στίς ἀρχές τοῦ 4 αἰ. π.Χ. Ἀπὸ τὸν 7 αἰ. μέχρι τὸν 8 αἰ. π.Χ., ὁ ἱερός χώρος προστατεύετο ἀπὸ τρίποδες μέ ἐφαπτόμενους λέβητες καί ὅταν ἓνας λέβης ἐκρούετο, ἡ κρούσις μετεδίδοτο εἰς τοὺς ἄλλους καί μέ τὸν ἥχο οἱ ἱερεῖς ἐπροφήτευαν. Τὸν 8 αἰ. πού ἔγινε ὁ περίβολος τοῦ ἀπλοῦ ναοῦ, οἱ τρίποδες ἀντικατεστάθησαν μέ χάλκινο ἄγαλμα παιδιοῦ, πού κρατοῦσε μαστίγιον ἀπὸ χάλκινους ἀστραγάλους γιὰ νά χτυπιέται ὁ λέβης στήν πνοή τοῦ ἀνέμου καί νά προφητεύουν οἱ ἱερεῖς. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἐπὶ κίονος, ἦτο ἀφιέρωμα τῶν Κερκυραίων. Ὁ Πύρρος μετὰ τὴν νίκην τοῦ κατὰ τῶν Ρωμαίων στήν Ἡράκλεια τῆς Ἰταλίας (280 π.Χ.) καί κατὰ τοῦ Ἀντιγόνου τῶν Μακεδόνων (274 π.Χ.), ἀνοικοδόμησε τὸ Μαντεῖον, ὡς «ἱερὰν οἰκίαν» κατὰ Πολύβιον. Οἰκοδόμησε ἐπίσης τὸν ναὸν τῆς Διώνης μέ 4 κίονες, τὸν δωρικὸν ναὸν τοῦ Ἡρακλέους καί πιθανώτατα καί τῆς Ἀφροδίτης, ἐπιβάλλοντας τίς νέες θεότητες. Ἐπίσης ἐγκαινίασε, τὰ ἀνὰ 4ετία ἐορταζόμενα Νάϊα· ἦτοι, γιορτές μέ γυμνικοὺς ἀγῶνες, μουσικοὺς καί δραματικοὺς, στό μεγάλο λίθινο θέατρο, πού κατασκεύασε.

Οἱ Αἰτωλοὶ (219 π.Χ.) κατέκασαν τὰ πάντα, πλὴν τῆς «ἱερᾶς οἰκίας» τὴν ὁποίαν δὲν ἔκασαν —γιὰ νά μὴν καὶ ἡ μαντικὴ φηγός— ἀλλὰ τὴν κατέσκαψαν. Μετὰ ἓνα ἔτος οἱ Ἑπειῶτες προέβησαν εἰς ἀνοικοδόμησιν μέ τὰ λάφυρα τοῦ Θέρμου (218 π.Χ.), ἀφοῦ νίκησαν τοὺς Αἰτωλοὺς, μέ τὴν βοήθειαν τῶν Μακεδόνων.

Μέ τὴν Ρωμαϊκὴν κατάκτησιν 168/7 π.Χ. τὸ ἱερόν κατεστράφη διὰ πυρός. Ἀλλὰ ὁ Αὐγουστος μετὰ τὴν νίκην τοῦ στό Ἀκτίον 31 π.Χ. προέβη στήν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ἱεροῦ καί στή μετατροπὴ τοῦ θεάτρου εἰς ἀρένα γιὰ θηριομαχίας. Τὸ 120 μ.Χ. ἐπισκέφτηκε τὸ ἱερόν, ὁ Αὐτοκράτωρ Ἀδριανὸς καί ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, τὸ 240 μ.Χ. ἐτελοῦντο ἀκόμη τὰ Νάϊα. Ἐπίσης τὸ 362 μ.Χ. ὁ Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης ἐζήτησε χρησμόν, πρὶν ἐκστρατεῦσιν κατὰ τῶν Περσῶν. Τέλος τὸ 391 μ.Χ., τὸ αἰωνόβιον ἱερόν δέντρον —στίς ρίζες τοῦ ὁποίου ἐλατρεῦθη ἡ θεὰ Γῆ καί ὁ Πελασγικὸς Ζεὺς τῆς Δωδώνης, ἐπὶ 2500 ἔτη— κατεκόπη.

Τὸ ἱερόν ἐγκαταλήφτηκε μετὰ τίς ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομὰς τῶν Βανδάλων καί Γότθων καί τὴν ἐπικράτησιν τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας. Οἱ κάτοικοι δὲ τῆς

περιοχής, κατέφυγαν εἰς τὴν νέαν πόλιν Εὐροίαν, πού ἱδρυσε ὁ Ἰουστινιανός καὶ πού βραδύτερα ὀνομάστηκε Ἰωάννινα.

Τὰ ἀφιερώματα, Ἑλληνικά κατὰ τὸ πλεῖστον μαρτυροῦν τὴν πανάρχαια ἐπαφὴ τοῦ ἱεροῦ μάλιστα δὲ τὰ εὐρήματα σ' ὁλόκληρο τὸν Ἡπειρωτικὸν ὠρὸν [Νεκροματεῖον Ἀχέροντος, Ἀμβρακία, Ἀντιπάτρια (Βεράτι), Ἀντιγόνεια (Τεπελένι), Ἀπολλώνια, Ἐπίδαμνος (Δυρράχιον), Ὠρικόν, Βύλλις, Ἀργυρινή (Ἀργυρόκαστρον), Χεῖμερα (Χειμάρα), Ὀγχισμος, (Ἀγ. Σαράντα) κ.λπ.] μαρτυροῦν τὴν μόνιμη πλέον ἐπαφὴ, ἀπὸ τοῦ ἡ' αἰ. καὶ ἐξῆς, μὲ τὸν Νότιον Ἑλληνισμόν. Καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν Ἑλληνικότητα τῶν ἱερῶν, πού ἐνίοτε ἀμφισβητήθηκε (Nilson, Park), ἐξ αἰτίας συγκριτικῶν μελετῶν ὡς πρὸς τὴν Ἀφροδίτη, Περσεφόνη καὶ τῶν διηγήσεων Ἡρόδοτου, καθὼς καὶ τὴν Αἰγυπτιακὴν λατρείαν τῆς Ἰσιδος-Σάραπι, ἀπὸ τὸν Πύρρον.

Ἡ ὁμιλήτρια ἀντέκρουσε μὲ τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν ἀφέθηκαν νὰ τοὺς καταβροχθίσουν οἱ βάρβαροι καὶ μὲ τὴν πῶς βαθεῖα ἔννοια, ὅτι Ἕθνος εἶναι ἓνας λαός καὶ ἡ ἱστορία του, σὰν μέτρο ζωῆς καὶ ὄχι σὰν καύχησι καὶ μᾶς πρόβαλε μὲ σλαΐτ τὸ ὠρὸν ἀπὸ Ἀμβρακικοῦ κόλπου μέχρι τὸν Γενοῦσο ποταμό, μὲ τίς φυλὰς πού κατοικοῦσαν. Ὁ Στράβων (Στρ. Ζ 323) μᾶς γνωρίζει τίς 12 (Χάονες, Θεσπρωτοὺς, Κασσώπαιους, Τυμφαίους, Μολοσσοὺς, Ἀντιτάνες, Ὀρέστες, Αἰθίκες, Παραναίους, Παρωραίους, Ἀβαντες καὶ Ἀθαμάνες). Ὁ δὲ Θεόπομπος τίς ἀνεβάζει σὲ 14, προσθέτοντας τοὺς Γραικοὺς καὶ Σελλοὺς, ὡς αὐτόχθονες. Φυλὰς, ὅπου ἡ λατρεία, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα καὶ γλῶσσα ἦσαν κοινά, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Προκόπιος εἶπε: —«Ἕλληνες εἰσίν, Ἡπειρωταὶ καλούμενοι ἄχρις Ἐπιδάμνου ἥπερ ἐπιθαλασσία οἰκεῖται», ἀφοῦ εἶχαν καὶ ἴδιο πολιτισμό, μὲ τὰ ὑπόλοιπα Ἑλλ. φυλὰ τῆς Νοτίου Ἑλλάδος.

Τοῦτο μαρτυρεῖται σαφέστατα καὶ χωρὶς ἀμφισβήτησι ἀπ' τοὺς ἀρχαίους ἱστορικοὺς, Θουκυδίδη (Βιβ. 80, 81), Πολύβιο, Σκύλακα, τοὺς Ῥωμαίους Πλίνιο, Πομπώνιο, τὸν Κλαῦδιο Πτολεμαῖο (Βιβ. 3, 13). Ἀκόμα μέχρι τῶν ἡμερῶν μας οἱ Ἀλβανοὶ Κομμουνισταὶ Pollo καὶ Puto (στὴν Ἱστορία τῆς Ἀλβανίας), ὁ Ἰταλὸς Βιρτζίλι, ὁ Γερμανὸς Κίπερ, ὁ ἀνθέλλην γεωγράφος Φίλιππεν, ὁ Ζιλλερὸν, ὁ Πουκεβίλ, ὁ Στανμύλερ κ.λπ., δέχονται τὴν ἑλληνικότητα τῶν ἀνωτέρω φυλῶν.

Οἱ Ἕλληνες Γ. Χατζηδάκις, Ἀντ. Κεραμόπουλος, ὁ Γερμανὸς ἱστορικός Μπέλογ, μὲ ἀδιάσειστα στοιχεῖα —καὶ μὲ τίς ἐπιγραφές (χρηστήριες) καὶ τὰ ψηφίσματα στά μολύβδινα ἐλάσματα τῆς Δωδώνης— ἀπέδειξαν τὴν Ἑλληνικότητα τῶν φυλῶν καὶ τοῦ χώρου. Τὰ ἴδια στοιχεῖα ἀνάγκασαν καὶ τὸν Πλούταρχον (στό βίον τοῦ Πύρρου) καὶ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ παραδεχτοῦν τὴν Ἑλληνικότητα τῶν Ἡπειρωτῶν, ὅπως καὶ τὴν ἐξαίρει ὁ Φίκ καὶ τὸ εἰλικρινές πνεῦμα τῶν νεωτέρων Πουζάντ, Βελάζ καὶ τοῦ Γουίλιαμ (προξένου τῆς Ἀγγλίας, στὸν Ἀλῆ Πασᾶ). Ἄς μὴν ξεγνᾶμε τέλος, ὡς «Ἕλληνες» ὀνομάζεται τμῆμα τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν Τροία, ὑπὸ τὸν Ἀχιλλέα (Μυρμιδόνες, Ἀχαιοὶ καὶ Ἕλληνες, πού ἔχουν ὥραιες γυναῖκες).

Ὡς πρὸς τὰς ἐπαφὰς τῶν Ἡπειρωτικῶν φυλῶν, μὲ τὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς λατρείας τῶν τελευταίων στὴ δική τους, μποροῦμε νὰ ποῦμε τὰ ἐξῆς. Ἡ Κόρινθος (= Ἐφύρα) κατοικεῖτο ὑπὸ Αἰδῶν, μὲ ἱδρυτὴν τὸν Σίσυφον.

Τὴν δυναστείαν κατάργησαν οἱ Δωριεῖς καὶ ἀνέλαβον οἱ Βακχιάδες, μέ γόνον τὸν Κῡφέλον (657-627 π.Χ.) Μὲ τὸν υἱόν του Περιάνδρον, ἡ Κόρινθος γνωρίζει μεγάλην δόξαν καὶ ἀκμήν, μέ ἀποικίες στήν Κέρκυρα καὶ Συρακοῦσες ἀπό τόν 7^ο αἰ. Οἱ ἐμπορικῆς σχέσεις μέ τὰ παράλια τῆς Ἡπείρου, Μ. Ἀσίας καὶ Αἰγύπτου εἶναι ἔντονες καὶ στά τέλη 7^ο αἰ. (Στρ. 452) ὁ Γόργος, γυιός τοῦ Κῡφέλου εἶναι ὁ οἰκιστής τῆς Ἀμβρακίας. Στό τέλος τοῦ 8^ο αἰ. ἔχομεν τόν ἀνταγωνισμόν μέ τούς Ἀθηναίους, πού ὑπῆρξε καὶ ἡ αἰτία τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου (431-404 π.Χ.)

Τά εὐρήματα μαρτυροῦν τίς ἐπιδράσεις καὶ τό «στέριωμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνότητος, σάν μέτρον ζωῆς. Ἡ Ἀθηνᾶ-Χαλινίτις (7ος αἰ.), Πήγασος, Βαλεροφόντης (ἥρως Κορίνθου, πού μέ τόν χρησιμο τοῦ μάντη Πολύδωρου, τιθάσσευσε τόν Πήγασο)... ὁ Ἀσκληπιός (6ος-4ος αἰ., ἥρως-Θεός Ἐπιδαύρου) ...οἱ βαίτυλοι (= ἱερό σύμβολον Κορίνθου, εἶδος «ἔμψυχου λίθου», γυιός Οὐρανοῦ καὶ Γῆς), ἄρα μετεωρόλιθος στόν ὁποῖον ἀποδίδονταν θεϊκές ιδιότητες, διότι εὐρίσκετο μυστηριωδῶς σέ τόπους, πού εἶχε πέσει κεραυνός), εἶναι τά τεκμήρια.

[Σημ. τό Βαιθήλ τῆς Γραφῆς (Γεν. ΚΗ 18) εἶναι ὁ τόπος πού ὁ Ἰακώβ ἔλαβε τόν λίθον, πού εἶχε προσκεφάλι του καὶ ἀφοῦ περιέχουσε ἔλαιον, τόν ἔστησε καὶ εἶπε: —Αὐτός ὁ λίθος, πού ἔστησα σάν στήλη, εἶναι γιά μένα, «Οἶκος Θεοῦ» (Bet-el = (συριακή ἐτυμολογία) —οἶκος Θεοῦ). Ἀπό συνειρμό δέ, στούς Ἕλληνες, βαίτυλος ἔλέγετο ὁ σπαργανωμένος λίθος, πού κατάπιε ὁ Κρόνος, ἀντί τοῦ Διός (Παυσ. Ι 24, 6)]

Στήν Ἀμβρακία νομίσματα (ἀργυροῖ στατῆρες κορινθιακοῦ τύπου) μέ ἐπιγραφές Α, ΑΜ, ΑΜΠΡΑΚΙΩΤΑΝ, μαρτυροῦν τήν ἀκμή της (480-432 π.Χ.). Τά τῆς περιόδου μάλιστα (238-168 π.Χ.) κοσμοῦνται μέ τήν κεφαλὴν τῆς Διώνης ἀπό τήν μία ὄψι καὶ μέ βαίτυλον ἀπό τήν ἄλλη, ὄντος πλέον συμβόλου τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ἀγυιέως, πού τιμᾶται ἀπ' τὰ Ἡπειρωτικά φῦλα.

Ὁ ἱστορικός Ἀθανάδας 4ος αἰ. (περί Ἀμβρακίας) ἀναφέρει γιά τήν λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Ἀγροτέρας (Προελληνική θεότης —θεά φύσεως, Μινωϊκή καὶ Μυκηναϊκή, μέ πολλαπολὺν χαρακτήρα, πού ἐμφανίζεται σέ συναφεῖς ἐπικλήσεις καὶ στά σύμβολά της, μέ τήν ὑπόστασί της ὡς ὄν, πού προσωποποιεῖται λατρευτικόν στοιχεῖον τῆς θεότητος). Πρὸς τιμὴν της ὡς Ἀγροτέρας, ἔχομε τήν πομπήν ἐφήβων στήν Ἀθήνα. Ἡ Ἀρτεμις ὡς Αἰγαιακή Μεγάλῃ Μητέρα, ὅταν καθίσταται Ἑλληνίδα Παρθένος, δέν χάνει καμμία ἀπ' τίς ιδιότητές της.

Μέ τόν Πύρρο ἔχομεν τήν εἰσαγωγή καὶ Αἰγυπτιακῆς λατρείας τῶν, Ἰσιδος καὶ Σάραπι, καθὼς καὶ τοῦ ἥρωα Αἰνείου καὶ τήν ἔξαρσι τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης ἀπό τήν Σικελία, πού καθιερώθηκε προστάτις τῆς Ἀπολλωνίας. Ὅταν δέ τό 148 π.Χ. ἡ Ἀπολλωνία περιελήφθη εἰς τήν Μακεδονία, ἐγινε ἡ ἀφετηρία γιά τήν κατασκευὴν —μέσω τῆς Ἐπιδάμνου (= Δυρράχιον) —τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ. Καί —ὅπως εἶπαμε— τοῦ Ἡρακλέους, πού ἀναπαράστασί του μέ τόν Ταῦρον ἔχομεν ἐπὶ ὀρειχάλκου, πού βρέθηκε στή Δωδώνῃ ὅπως καὶ σέ Ἀκαρνανικοῦ τύπου νομίσματα. Ἀκολουθῶς μέ τήν κατάκτησι τῶν Ρωμαίων, ἔχομε τίς Αὐτοκρατορικές θεότητες (Ὁκταβιανοῦ, Ἀδριανοῦ, καὶ Νέρβα-Τραϊανοῦ).

“Ὅπως γνωρίζουμε τὸν ε΄ αἰ. στὸν Ἑπειρωτικὸ ὥρο κατήσχυσαν οἱ Μολοσσοὶ μὲ τὸν Θαρύπα, ὁ ὁποῖος συνεδέθη πολιτικῶς, ἀναφανδὸν μὲ τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἔχομεν πλεόν στήν Κορινθιακὴ ἐπίδρασι καὶ τὴν ἐπίδρασι τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Ἀχιλλεὺς ἐξετόπισε τὸν ἥρωα Ἀσπετο (Πλουτ. Πυρ. 1) καὶ πλάστηκε ἡ παράδοσις τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, ἀπὸ τὸν Δευκαλίωνα καὶ τὴν Πύρρα, γιὰ νὰ ἐπεκταθῇ ἡ ἐπιρροή του καὶ στὴ Δωδώνη. Ἐχομε ἔτσι τὰ ἱερά τῆς Ἀθηνᾶς (μὲ τὴν παράδοσι, ὅτι βοήθησε γιὰ τὴν ναυπήγησι τῆς «Ἀργῶ», μὲ ξύλο ἀπ’ τὴν ἱερῇ φηγό, πού εἶχε 2 θαυμαστὲς ιδιότητες· νὰ μιλάη καὶ νὰ προλέγῃ τὸ μέλλον). Καὶ κατάλογο ἐπίσης, ἱερέων Ἀμβρακιωτῶν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης, ἐξ ἐπιγραφῶν. Ἐπίσης ἔχομε τὸ ἱερόν τῆς χάριτος Ἑγεμόνης, πού ὅπως λέη ὁ Πίνδαρος, χωρὶς τίς χάριτες, τὰ συμπόσια καὶ οἱ ὕμνοι δὲν ἄρεσαν στοὺς Θεοὺς. Ἡ Ἑγεμόνη εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἀφροδίτην (χωρὶς τὴν χάριν δὲν ἐξευγενίζεται ὁ ἔρως καὶ ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ, λέει ὁ Θεόκριτος).

Στὰ 2 νεκροταφεῖα τῆς Ἀμβρακίας, ἔχομε πολλὰ πῆλινα εἰδῶλια κ.λπ. εὐρήματα, ὅπως στὸ 1) τῆς «Κουτσομούτας» (στὴν ἐξοδο τῆς Ἀρτας πρὸς Πέτα), Σκύφο (= γαβάθα) μὲ παράστασι Μαινάδος καὶ Σατύρου) καὶ Πελίκην (εἶδος ἀμφορέως) μὲ παράστασι συμποσιάζοντος Ἡρακλέους καὶ στὸ 2) τῆς «Ἀη-Δη-τριας» (Ὁδηγήτριας, στὸ δρόμο πρὸς τὸ σημερινὸ γῆπεδο τῆς Ἀρτας), τὸ Πολυάνδριον (Μνημεῖον πεσόντων, τὸ 600 π.Χ., Ἀμβρακιωτῶν ἐναντίον τῶν Κερκυραίων, στὴ μάχη-ναυμαχία τοῦ Ἀράχθου).

Μὲ τὴν καθιέρωσι —γιὰ τίς θεότητες τῶν Νυμφῶν— τῆς γιορτῆς «Ναῖα», σὰν τελετῆς δημόσιας λατρείας, μὲ ἀγῶνες καὶ κυκλικούς χορούς, μὲ αὐλητὴ στὸ κέντρον, ἔχομε καὶ στήν Ἀμβρακίαν τὸ Νυμφαῖον. Εἶναι τὸ σπήλαιον στὸ λόφο τῆς Περάνθης, ἡ γνωστὴ μας «Κουδουνότρυπα», ὅπου Πᾶν, Σεληνός, Σάτυροι, Διόνυσος, ὡς ἀγαθοποιοὶ θεότητες, φυλάγουν μὲ τὸν Ἑρμῇ καὶ τὸν Ἀπόλλωνα τὰ ποίμνια, μετέχουν στοὺς Διονυσιακοὺς θιάσους καὶ μὲ τὴν Ἀρτέμιδα διατρέχουν τὰ ὄρη καὶ φέρνουν ἐπιτυχίαις στοὺς κυνηγούς. Ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες στὰ «Ναῖα», ἔχομε καὶ ἐπιγραφές μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νικητῶν σὲ κάθε ἀγώνισμα (ὅπως τὸ ὄνομα τοῦ Ἀμβρακιώτη Μηνόδωρου).

Ἡ κ. Χρυσήϊς Τζουβάρη-Σούλη, μᾶς εἶπε λεπτομερῶς γιὰ τὸ Νεκρομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντος· (ἐκεῖ! πού ὁ Ἀχέρων δεχόταν τὰ νερά τοῦ Κωκυτοῦ καὶ τοῦ Περιφλεγέθωνα (τοῦ Μαύρου;) στήν Ἐλαιάτιδα —ἴσως ἀπ’ τὰ πολλὰ ἔλη— τῆς Θεσπρωτίας). Ἐπίσης, γιὰ τὴν ἵδρυσι τῆς Ἐφύρας ἀπὸ τοὺς Μυκηναίους τὸν 14ον αἰ. Εἶναι ἄγνωστες οἱ ρίζες τῆς λατρείας τῆς Περσεφόνης, τῆς προελληνικῆς θεᾶς, πού σχετίζεται μὲ τὸν περιοδικὸν θάνατον —ἐφορίαν, τῆς Γῆς, μὲ τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον. Ἡ λατρεία ἀποδίδεται σὲ Αἰγαιοανατολικὸ φύλλο, πρὶν ἀπ’ τὴν ἐγκατάστασι τῶν Ἑλλήνων Θεσπρωτῶν, πού πρόσθεσαν στήν λατρεῖαν τὸν Ἀδῆ.

Ἀπὸ τὰ σύμβολα ὅμως, στὰ νομίσματα τῆς Ἐλεάτιδος τοῦ 4ου αἰ. [Πῆγασος, Τρίαῖνα, κυνέη (= πῖλος τοῦ Ἀδῆ), ἔχομε τὴν λατρεῖαν τῆς μεσοελλαδικῆς θεότητος Ἀδῆ-Ποσειδῶνα, πού σχετίζεται μὲ τὰ πηγαῖα νερά, τοὺς νεκρούς καὶ κατ’ ἐπέκτασι καὶ μὲ τὰ ἐλώδη νερά.

Στὴν 11 ῥαψωδία τῆς Ὀδύσσειας, μπορούμε νὰ ἔχωμε τὴν ἐρμηνεῖαν τῶν δεδομένων τῶν ἀνασκαφῶν. Ἐχομε τὸν Ὀδυσσεά, μὲ τὴν ὁδηγίαν τῆς Κίρκης, νὰ

εἰσέρχεται μέ τό καράβι του, στίς ἐκβολές τοῦ ᾽Αχέροντα καί πλέοντας ἀντίθετα πρὸς τό ρεῦμα, νά διασχίζη τό ἄλσος τῆς Περσεφόνης μέ τίς ἄκαρπες ἱτιές καί τίς πανύψηλες λεῦκες (καί σήμερα τό τοπεῖο εἶναι ἐξαίσιον καί πανομοιότυπον, ὅπως ἀναφέρεται στήν ᾽Οδύσ.) καί νά φτάνη στή σπηλιά, στήν εἴσοδον τοῦ κάτω κόσμου, γιά νά λάβῃ τό χρησμό τοῦ Τειρεσίου (τοῦ μόνου θανόντος, πού ὁ ᾽Αδης ἄφισε νά ἔχη λογικό). Μέ τίς ἀνασκαφές τοῦ 18ου αἰ., κάτω ἀπό τόν σημερινό ναό τῆς Μονῆς τοῦ ᾽Αγίου ᾽Ιωάννου, ἔχομε τό ἀρχαῖον Νεκρομαντεῖον. Μέ ὑπέροχα σλαῖτες εἶδαμε τήν ὅλη ἀρχιτεκτονική, τοὺς διαδρόμους, τόν λουτρῶνα, τό ἀνάκτορον τῆς Περσεφόνης, πού χρονολογεῖται στοὺς πρώιμους Ἑλληνιστικούς χρόνους (τέλος 4ου αἰ.). Εἶδαμε τόν λαβύρινθον μέ τίς 3 πύλες ἐκεῖ πού προσφέρονταν τά «ἄλφιστα» (= κριθάλευρα) καί τίς θέσεις τῶν λιθοσωρῶν, πού οἱ ἐπισκέπτες ἔρριχναν, «πέτρα» —ὅπως ἀκριβῶς κάνομε καί σήμερα— γιά νά ἀπομακρύνουν τήν κακή ἐπήρεια. Ὅταν ὁ ἐπισκέπτης περνῶντας τήν τελευταία πύλη, ἔφτανε στήν κεντρική αἴθουσα, ἔχυνε στό δάπεδον τίς χοές, γιά τοὺς Θεοὺς τοῦ Κάτω Κόσμου, ᾽Αἰδωνέα καί Περσεφόνην, πού κατοικοῦσαν στήν ὑπόγεια αἴθουσα.

Στή διαδρομή —σύμφωνα μέ τόν Λουκιανόν— ὁ ὁδηγὸς ἱερεὺς, ἐπικαλεῖτο τίς ψυχές τῶν νεκρῶν, «τήν νυχτερινή Ἑκάτην» καί τήν «φοβερὴ Περσεφόνειαν», γιά νά φανοῦν στό τέλος τῆς διαδρομῆς τά εἰδῶλα τῶν νεκρῶν στοὺς χρηστηριαζόμενους, γιά τήν ἐπικοινωνία. Ἡ πίστι τους, ἡ σωματική καί ψυχική κόπωση καί δοκιμασία, ἡ παραμονὴ τους πολλὰς μέρες στά σκοτεινὰ δωμάτια, δημιουργοῦσαν τήν κατάλληλη ψυχική προδιάθεσιν καί ἡ χαλάρωσις τῶν αἰσθήσεων, ἀπὸ ἀκατάλληλες τροφές (χλωρά λούπινα καί κουκιά), πού προκαλοῦν ζάλη καί ἀλλεργικά σύνδρομα, ἔφερε ὅπωςδήποτε στή φαντασίαν τους, τό ζητούμενον.

Λίγα εἶναι τά εὐρήματα πρὸ τοῦ 4ου αἰ., ὅπως τά πήλινα εἰδῶλια τῆς Περσεφόνης, τοῦ Κέρβερου καί μιᾶς κεφαλῆς τοῦ δαίμονα Θανάτου (7 - 5ος αἰ.). Ἡ Περσεφόνη φέρει τόν πόλον (= ψηλὸς πῖλος), στολισμένον μέ καρπούς καί στάχυα, σύμβολα εὐφορίας, πού χαρίζει ἡ μητέρα Γῆ καί ἡ καλύπτρα τοῦ πόλου της, τονίζει τήν μεγαλοπρέπεια καί τήν μητρικὴν της φύσιν.

Εἰπώθηκαν καί ἱστορικά ἐνδιαφέροντα γιά 1) τήν Ἐφύραν (Κίχυρος στοὺς Ἑλληνιστικούς χρόνους), τήν ἀρχαιότερη Πελοποννησιακὴ ἀποικία (14 - 13 αἰ.), πού βρίσκεται κοντὰ στό Νεκρομαντεῖον (600 μέτρα) καί πού ἀπετέλεσε πρότυπον γιά τίς γηγενεῖς πόλεις, πού δημιουργήθηκαν μετὰ, 2) τήν Πανδοσίαν (ἀποικία Ἑλλήων τόν 7ο αἰ. — τό σημερινὸ Καστρί), πού περιελάμβανε τό Βουχέτιον (Ρωγούς), τήν Ἐλάτεια (Παλαιορόφορον) καί τίς Βατίες (ΡΙζοβοῦνι). Ἡ Πανδοσία ὠρίστηκε ἀπ' τοὺς Ρωμαίους, ἔδρα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτικῶν φύλων, (167 π.Χ.) ὥστε νά ἐνισχυθοῦν τά ἀποικιακά φύλα, πού ἦταν ἀνέκαθεν ἐχθρικά πρὸς τοὺς Ἑπειρώτες καί 3) τήν Κασσιώπην (Β. Νικοπόλεως, κοντὰ στό Ζάλογγον). Ἡ Κασσιώπη —ὅταν τό Κοινὸ τῶν Ἑπειρωτῶν διασπάστηκε ἀπ' τοὺς Ρωμαίους— τάχθηκε μαζὺ μέ τοὺς Μολοσσούς καί τοὺς Θεσπρωτοὺς, μέ τοὺς Μακεδόνες καί μέ τοὺς Μολοσσούς ἔκοψε κοινὸ νόμισμα. Κατεστράφη τό 168 π.Χ., ὅταν οἱ Μακεδόνες μέ τόν Περσέα, ἡττήθηκαν στήν Πύδνα, ἀπ' τοὺς Ρωμαίους.

Ἡ κυρία θεὰ τῶν Κασσωπαίων ἦτο ἡ Ἀφροδίτη. Τόν 4ον αἰ. ἔκοψε χάλκινα νομίσματα μέ τήν Ἀφροδίτην καί τό περιστέρι ἢ φίδι συσπειρωμένο, τά σύμβολα

τῆς Θεᾶς. Καί στίς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. ἔχομε νομίσματα, μέ τήν προτομή τῆς Ἀφροδίτης, τοῦ Δωδωναίου Διός, τῆς Διώνης καί τοῦ Διονύσου.

Ἡ διάλεξις ὑπῆρξε μιά ἐξαιρετική καί γόνιμος προσφορά γιά τόν σήμερα ἐλεύθερα σκεπτόμενο ἄνθρωπο καί ἀπηλλαγμένο ἀπό προκαταλήψεις, μέ τά ὅσα συμβαίνουν στίς μέρες μας, γύρω μας, τώρα πού φθίνει ὁ αἰώνας μας. Σάν Ἑλληνες θά ἦτο ἐγωϊστικό, νά ἐξαρθοῦμε μέ καύχησι, σέ ἕνα Ἐθνικισμό ταυτόσημο μέ σωβινισμό μέ ἀπατηλά ἰδεολογήματα, ἀλλά πρέπει νά νοιώσουμε, νά ἐνστερνισθοῦμε, ὅτι τό Ἔθνος μας εἶναι δεμένο καί διατηρεῖται ἐδῶ καί 3000 χρόνια, σάν λαός, μέ «μέτρον ζῶης» τήν κοινή λατρεία, τά κοινά ἤθη καί ἔθιμα, τήν ἴδια γλῶσσα καί τόν ἴδιο πολιτισμό.

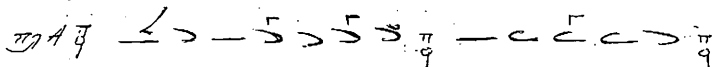
Ζητῶ συγγνώμην ἀπό τήν κ. Χρυσήδα γιά τά «γεμίσματα» ἡ παραλείψεις ἀπό ἀτελεῖς συλλήψεις μου στή διάλεξι. Εἶμαι ὅμως ὑποχρεωμένος νά τήν συγχαρῶ καί νά τήν εὐχαριστήσω, διότι μοῦ ἔδωσε τήν λύσι, σέ μιά ἀπορία, πού μοῦ εἶχε δημιουργηθεῖ καί μέ βασάνιζε, ἐδῶ καί 30 ὁλόκληρα χρόνια.

Ἐπηρετοῦσα στά Γιάννενα, ὡς Ταγμ/ρχης. Τό '59 τήν ἡμέρα τοῦ Λαζάρου, ὅπως περιόδευα στή διασταύρωσι τῆς Ἐθνικῆς ὁδοῦ καί τοῦ δρόμου πρὸς τὰ Δερβίζιανα, μπῆκαν μπροστά στό τζίπ (ὅπως καί τήν ἐπόμενη χρονιά, στό Γλυκύ), 3 παιδιά καί μέ σταμάτησαν, μέ παρακλητικό τρόπο, γιά νά ποῦν τόν Λάζαρο. Εἶχαν ἕνα Σταυρό ἀπό 2 δεμένα κλωνάρια ὕψους 1,60 μ. περίπου. Στόν ὀριζόντιο κλάδο, εἶχαν ἀναρτημένα 4-5 κουδούνια καί στή «δέσι» τῶν 2 κλάδων (κατακόρυφου καί ὀριζόντιου) κρεμασμένο ἕνα τσεκούρι.

Κουνοῦσαν τό Σταυρό καί μέ τόν βρόντο τῶν κουδουνιῶν «ντρού-γκού-ντρούγκ», ἔλεγαν τόν Λάζαρο:

Ἦρθε ὁ Λάζαρος, ἀπό τά «Νάϊα»
κι' ἄν κοιμώσαστε, νά σηκωθῆτε,
γιά νά γιορτάσετε, χαρά μεγάλη,
ποῦρθ' ὁ Λάζαρος, ἀπό τά Νάϊα

Μέ τήν λίγη Βυζαντινὴ μουσική, πού γνωρίζω σᾶς μεταφέρω τό τραγοῦδι:

Ἦρθ' ὁ Λα ζα ρος Ἀ πό τά Νά ἰα

Κι' ἂν κοι μώ σα στε νά ση κω θῆ τε κ.λπ.

Πρὶν τή διάλεξι εἶχα τήν ἐντύπωσι, ὅτι τά παιδιά ἀντί γιά Βαῖα (ἐπειδὴ τήν ἐπομένη τοῦ Λαζάρου εἶναι ἡ γιορτή τῶν Βαῖων), λέγαν Νάϊα. Ὅμως ἡ παράδοσις ἦτο πιστή:

Ἦρθε ὁ Λάζαρος, ἀπό τόν Κάτω-Κόσμο, τά «Νάϊα» τά ἐλώδη ἱερά τοῦ Ἄδη-Ποσειδῶνα, χωρίς φυσικά τά παιδιά νά ἔχουν —ἴσως— καί ἐπίγνωνσι τῶν ὄσων τραγουδοῦσαν.

(Παρατηρεῖται σ' αὐτό τό παραδοσιακό τραγοῦδι τοῦ Λαζάρου, ὅτι οἱ πρῶτοι κάτοικοι τοῦ Ἡπειρωτικοῦ χώρου, πού ἀσπάστηκαν τόν Χριστιανισμό —μετά τήν διαχείμασι τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στήν Νικόπολι— δέν ἐγκατέλειψαν ἐντελῶς, τίς δοξασίες τῆς Παλαιᾶς των λατρείας).

Κι' ἐρχόμαστε καί πάλι στό Λάζαρο:

«...Κι' ἂν κοιμώσαστε νά σηκωθῇτε... χαρά μεγάλη».

Καί ἡ ἐξηγησις: Ἐφυπνησθῇτε Χριστιανοί. Μέ τόν Χριστό, ἔχουμε τό προοίμιον —μέ τήν ἔγερσι τοῦ Λάζαρου— τῆς Νίκης, στόν θάνατο.

Τό τσεκοῦρι ὅμως; Νόμιζα, ὅτι τά παιδιά τό εἶχαν πάρει γιά νά κόψουν τά κλαδιά καί ἔπειτα, γιά νά μήν τό κουβαλᾶνε, τό εἶχαν δέσει, μαζί, μέ τό δέσιμο τῶν κλαδιῶν τοῦ Σταυροῦ. Ὅμως τό δέσιμό του, ὁ παροπλισμός του —σᾶν συμβόλου τῶν αἱματηρῶν θυσιῶν, σᾶν «λάβρεως» τῆς Δωδώνης— μαρτυρεῖ, ὅτι ἔχουν πάψει πλέον, οἱ αἱματηρές θυσίεις. Οἱ θυσίεις στήν Χριστιανοσύνη, εἶναι ἀναίμακτες καί εὐχαριστηριακές. Καί τά κουδούνια; Αὐτά δίνουν τήν «σήμανσι», ὅτι διὰ τοῦ Σταυροῦ ἐρχεται ἡ Ἀνάστασις καί ἡ λύτρωσις, ὅπως οἱ «λέβητες τῆς Δωδώνης» μέ τούς ἤχους τους, κρατοῦσαν τό ἀπαρabiαστον τοῦ ἱεροῦ χώρου καί οἱ ἱερεῖς —ἀναλόγως τοῦ ἤχου— ἔδιναν τούς χρησμούς.

Δυστυχῶς καί εἶναι ἀλήθεια, τά ἔθιμα σιγά-σιγά σβήνουν. Τό νοιώθουμε μέ τήν ἀπελπισία πού μᾶς πνίγει. Φοβᾶμαι, τρομάζω καί ἀναρρωτιέμαι, πόσο θά ἀντέξουν τά ἔθιμα καί οἱ παραδόσεις μας, σ' αὐτή τή θύελλα τῆς τεχνολογίας καί τῶν μηδενιστικῶν τάσεων τῶν τελευταίων χρόνων, ἐνῶ διατηροῦνταν χιλιάδες χρόνια, ἀπ' τό λαό μας, σᾶν τή φλόγα λατρευτικοῦ καντηλιοῦ;

Τί πρέπει νά κάνωμε; Ἡ ἐποχή μας χρειάζεται πίστι στό Θεό, στό Ἑλληνοχριστιανικό μας ἰδεῶδες, γιατί τόν κόσμο τόν ἔχουν συγκλονίσει μεγάλα ψέματα. Καί εἶναι καιρός νά μιλήσῃ ἡ ἀλήθεια, ἡ ἀπαλή, ἡ ἀθόρυβη, ἡ ἀνείπωτη. Εἶναι εὐκολο νά δῆς μπροστά σου ἀρκεῖ ν' ἀνοίξης τά μάτια σου. Καί ἡ ὄρασις τῆς ψυχῆς δέν θέτει ἐρωτήματα στή θεά πού ἀνοίγεται μπροστά μας, γιατί ἀπό τά ψέματα ἔχομε γίνοι δυνατότεροι ἀπό τόν θάνατο...

Τό τέλος τῆς διαλέξεως, ξεσήκωσε ἀπ' τούς ἀκροατάς, θερμά καί σεμνά χειροκροτήματα. Περισσότερα —ὅπως εἶπε καί ὁ φίλος μου Τάσος Τσέτης, πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου τῶν Ἀρτινῶν Ἀττικῆς —ἀπ' τούς εὐάριθμους Σελλαδίτες, γιατί ὁ πατέρας τῆς κ. Χρυσήϊδος Τζουβάρ-Σούλη, κατήγετο ἐκ Σελλάδων, ἀπόγονος τοῦ «παληκαριοῦ ἐκ Σελλάδων» —γραβούρας, πού βρίσκεται σήμερα στό Πολεμικό Μουσεῖον. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ Βοεβόδας τῆς Ἄρτας καί οἱ πρόκριτοι εἶχαν διορίσει τό 1739, ὡς Μεϊντάνην (εἶδος ἀρματωλοῦ) τόν ἐκ Σελλάδων Τζουβάρ καί τό 1759 τόν Σεργιάννην, πάλι Σελλαδίτην, γιά τήν διαφύλαξι τῶν δρόμων, Ἄρτης-Καρβασαῤῥ, Ἄρτης-Ἰωαννίνων, Ἄρτης-Πρεβέζης, ἀπό τούς ληστές (Βιβλ. Τουρκοκρατούμενη Ἄρτα-Τσιλιγιάννη, σελ. 14).

Τό δημοτικό μας τραγοῦδι, διασώζει τόν θρύλο γιά τό παληκάρι.

Λάλησε κοῦκε μ' ἄλλησε, ἄλα γλυκύ ἀηδόνι·

λαλήστε! σ' ἀκροπέλαγα, πού πλένε τά καράβια...

Ρωτήστε! γιά τόν Νικολό, τόν Νικολό Τζουβάρ

ποῦταν στό Λοῦρο ἀρματωλός, σι' Ἀγραφοχώρια κλέφτης

κι' εἶχε πανώριο φλάμπουρο, κόκκινο καί γαλάζιο,

μέ τό Σταυρό μέ τό Χριστό, ποῦχε καί Παναγία.

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΣΚΟΥΦΑΣ»

1. Στίς 2-9-92 ἡ Φιλαρμονικὴ καὶ τὸ Χορευτικὸ τμήμα τοῦ «ΣΚΟΥΦΑ» ἔλαβαν μέρος στὶς ἐκδηλώσεις πού ὀργάνωσε ὁ Δήμος Ρόδου γιὰ τὴ συμπλήρωση 2.400 χρόνων ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς πόλεως.
2. Στίς 28-11-92 στὴν Πνευματικὴ Στέγη τοῦ Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ» δόθηκε συναυλία Λαϊκῶν ὀργάνων ἀπ' τοὺς μαθητὲς πού παρηκολούθησαν τὰ προγράμματα κατάρτισης στὰ Λαϊκὰ ὄργανα.
3. Στίς 7-2-93 συνεκλήθη ἡ ἐτήσια Γενικὴ Συνέλευση τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου καὶ ἐκλέχθηκε τὸ νέο Δ.Σ. τοῦ «ΣΚΟΥΦΑ».

Ἡ σύνθεση τοῦ νέου Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἔχει ὡς ἐξῆς:

1) ΠΡΟΕΔΡΟΣ	ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ τοῦ Μιχαήλ
2) Α΄ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ	ΒΑΓΙΑΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ τοῦ Χαριλάου
3) Β΄	ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ τοῦ Χρήστου
4) ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ	ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ τοῦ Νικολάου
5) ΕΙΔ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ	ΓΙΩΤΗΣ ΑΧΙΛΛΕΑΣ τοῦ Ἀντωνίου
6) ΤΑΜΙΑΣ	ΜΑΝΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ τοῦ Ἀλεξάνδρου
7) ΚΤΙΡΙΑΡΧΗΣ	ΚΑΡΑΝΙΚΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ τοῦ Ἀλεξάνδρου
8) ΕΦΟΡΟΣ ΜΟΥΣΙΚΟΥ	ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ τοῦ Σπυρίδωνος
9) ΕΦΟΡΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ	ΒΑΣΣΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ τοῦ Βασιλείου
10) ΜΕΛΗ:	ΖΑΡΚΑΛΗΣ ΣΠΥΡΟΣ τοῦ Κλεομένη
	ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ τοῦ Κύρκου
	ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΙΚΗ τοῦ Ἀθανασίου
	ΣΕΡΒΕΤΑΣ ΣΟΛΩΝ τοῦ Μενελάου
-
4. Στίς 21-3-93 μέ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐκδοσης τῶν Πρακτικῶν τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου, ὁ «ΣΚΟΥΦΑΣ» ὀργάνωσε στὴν Πνευματικὴ τοῦ Στέγη ἐκδήλωση-παρουσίαση τοῦ τόμου τῶν Πρακτικῶν. Τὴν παρουσίαση ἔκανε ὁ καθηγητὴς κ. Εὐάγγελος Χρυσός. Ἐπίσης ἡ καθηγήτρια κ. Χρύσα Τζουβάρα-Σούλη παρουσίασε τὴν «ΑΜΒΡΑΚΙΑ» καὶ στὸ τέλος τῆς ἐκδηλώσεως ὁ Πρόεδρος τοῦ «ΣΚΟΥΦΑ» κ. Βασ. Καρατσιώλης ἔδωσε στὸν καθηγητὴ κ. Χρυσὸ δίπλωμα μέ τὸ ὁποῖο ὁ Σύλλογος ἀνακηρύσσει τὸν καθηγητὴ ἐπίτιμο μέλος τοῦ Συλλόγου γιὰ τίς ὑπηρεσίες πού πρόσφερε στὸ Σύλλογο.

5. Στίς 25-3-93 ὁ Σύλλογος ἐώρτασε τήν ἐπέτειο τῆς Ἑθνικῆς μας Παλιγγενεσίας τῆς 25ης Μαρτίου 1821 μέ πλούσιο πρόγραμμα πού περιλάμβανε:
 - α) Ὁμιλία ἀπό τήν κ. Ἀνδριανή Ζαφείρη-Κώττη Σχολικό Σύμβουλο Φιλολόγων μέ θέμα «ἡ Ψυχὴ τοῦ Γένους».
 - β) Ἐκτέλεση προγράμματος μέ Δημοτικά τραγούδια ἀπ' τή Χορωδία Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ τοῦ Συλλόγου.
 - γ) Ἀπονομή Βραβείων (Μπαρμπαστάθεια Βραβεῖα). Βραβεύτηκαν οἱ μαθητές Ἀγγ. Βασιλείου, Δ. Τσαφούλης, Λ. Λαυδαριά.
6. Στίς 29-3—93 ἡ Χορωδία Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ τοῦ Συλλόγου ἔδωσε συναυλία Δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στήν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Γηροκομείου γιά τήν ψυχαγωγία τῶν γερόντων.
7. Ὁ Σύλλογος ὀργάνωσε ἐκθεση ζωγραφικῆς τοῦ Ἀπ. Τσιρογιάννη. Ἐπίσης καί ἐκθέσεις τῶν Κ. Τόλη, Νίκ. Πέτρου, Λ. Νάστου.
8. Στίς 3 καί 4 Ἀπριλίου 1993 ὁ «ΣΚΟΥΦΑΣ» σέ συνεργασία μέ τό «Διεπιστημονικό σεμινάριο Φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν» ὀργάνωσε Φιλοσοφικό Συμπόσιο μέ θέμα «Παράδοση καί Δημιουργία».
9. Τό Σάββατο 10-4-93 ὁ «ΣΚΟΥΦΑΣ» καί ἡ ἐφημερίδα «ΠΡΩΤΙΝΗ» ὀργάνωσαν συζήτηση μέ θέμα «Ὁ τύπος στήν ἐποχὴ τῆς Τηλεόρασης». Συμμετείχαν στή συζήτηση οἱ Κατερίνα Δασκαλάκη, Κ. Ρεσβάνης, Γιάννης Μαθιουδάκης.

ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

ΤΟ ΣΤΡΑΒΟΕΥΛΟ

Τό Θεατρικό Τμήμα του Συλλόγου μας έδωσε μέ μεγάλη έπιτυχία από 28-10-92 έως 1-11-92 παραστάσεις στήν αίθουσα τής Πνευματικής του Στέγης, μέ τό έργο τοῦ Δ. Ψαθά «ΤΟ ΣΤΡΑΒΟΕΥΛΟ» καί τούς εξής συντελεστές:

«ΤΟ ΣΤΡΑΒΟΕΥΛΟ»

ΣΚΗΝΟΘΕΣΙΑ:	Βαγγέλης Τραϊφόρος
ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑ:	Δημήτρης Κακριδής
ΜΟΥΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:	Κων/νος Καλούδης
ΜΑΚΙΓΙΑΖ STYLING:	Έβυ Νώνη
ΜΑΚΙΓΙΑΖ ΒΟΗΘΟΣ:	Βιβή Γώγου
Δ/ΣΗ ΦΩΤΙΣΜΟΥ - ΗΧΟΥ:	Μπάμπης Τσώλης
ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ:	Τούλα Μαυράκη
ΒΟΗΘΟΣ ΣΚΗΝΟΘΕΤΗ:	Στ. Καρλατήρας
ΒΟΗΘΟΣ ΣΚΗΝΟΘΕΤΗ:	Σοφία Σταματούκου
ΝΙΚΟΛΑΚΗΣ ΜΑΡΟΥΛΗΣ:	Γιάννης Δημοθόδωρος
ΟΥΡΑΝΙΑ ΜΑΡΟΥΛΗ:	Φρειδερίκη Κολιού
ΣΤΑΘΟΥΛΑ:	Τούλα Μαυράκη
ΠΕΡΙΚΛΗΣ:	Σωτήρης Σαρλής
ΚΑΙΤΗ:	Ράνια Ζαρκαλή
ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ:	Γιώργος Παπαδόπουλος
ΔΗΜΗΤΡΗΣ:	Σπύρος Ζαρκαλής
ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ:	Λάμπρος Μπαβέτσιος
ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ:	Νίκος Παπαδημητρίου
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ:	Σπύρος Σκαρλίγγος
ΕΙΡΗΝΗ:	Σταμάτω Παπαδημητρίου
ΑΜΑΛΙΑ:	Άννα Παπαποστόλη

ΟΚΤΩ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΝΤΑΙ

Έπίσης τό Θεατρικό Τμήμα τοῦ Συλλόγου μας έδωσε στίς 5-11/1/93 παραστάσεις στήν αίθουσα τής Πνευματικής Στέγης του, μέ τό έργο τοῦ Ρομπέρ Τομά «ΟΚΤΩ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΝΤΑΙ» πού σημείωσε μεγάλη έπιτυχία.

ΣΚΗΝΟΘΕΣΙΑ: Βαγγέλης Τραϊφόρος
 ΣΚΗΝΟΓΡΑΦΙΑ: Δημήτρης Κακριδής
 ΜΟΥΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Κων/νος Καλούδης
 ΜΑΚΙΓΙΑΣ STYLING: Έβυ Νώνη
 ΜΑΚΙΓΙΑΣ ΒΟΗΘΟΣ: Βιβή Γώγου
 Δ/ΝΣΗ ΦΩΤΙΣΜΟΥ - ΗΧΟΥ: Μπάμπης Τσώλης
 ΧΡΩΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΚΗΝΙΚΩΝ: Κων/νος Ευταξίας
 ΓΕΝΙΚΩΝ ΚΑΘΗΚΟΝΤΩΝ: Χρύσα Άντωνίου
 ΒΟΗΘΟΣ ΣΚΗΝΟΘΕΤΗ: Σταυρ. Καρλατήρας
 ΒΟΗΘΟΣ ΣΚΗΝΟΘΕΤΗ: Σοφία Σταματούκου
 ΕΞΟΦΥΛΛΟ - ΑΦΙΣΣΑ: Δ. Βάσσος

Κυρία ΣΑΝΕΛ: Σταμάτω Παπαδημητρίου
 ΛΟΥΪΖΑ: Δόμνα Σοφία Βρατσίστα
 ΓΙΑΓΙΑ: Φρειδερίκη Κολιοῦ
 ΣΟΥΖΑΝΑ: Άννα Παπαποστόλου
 ΓΚΑΜΠΥ: Έλλη Νεοχωρίτη
 ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΑ: Έλένη Σιώζου
 ΚΑΤΕΡΙΝΑ: Εὐαγγελία Κορελῆ
 ΣΙΜΟΝ: Χρυσάνθη Άντωνίου-Σιμπούλοι

Ο σκηνοθέτης του έργου Β. Τραϊφόρος επισημαίνει: *Ούτε ο πλέον αισιόδοξος, φανατικός και όνειροπόλος θεατρόφιλος θά μπορούσε να φανταστεί ν' ανεβαίνουν στην πόλη της Άρτας τόσα θεατρικά έργα που κατά γενική όμολογία ήταν όλα, μά όλα καλά.*

Έγώ εδύχησα να έχω προστάρηνδες στην προσπάθειά μου αυτή τον Δήμαρχο της Άρτας Κώστα Βάγια, τον όποιο ζηλεύω για τον τρόπο που δείχνει την αγάπη του για την πόλη του και τον Βασίλη Καρατσιώλη τον σημερινό Πρόεδρο του Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ» που μέ έμαθε ότι ο «ΣΚΟΥΦΑΣ» δέν είναι Σύλλογος, αλλά' οικογένεια.

Ένώ ο πρόεδρος του «ΣΚΟΥΦΑ», Βασ. Καρατσιώλης, μέ την ευκαιρία της παράστασης αυτής, κάνει αναδρομή στις πολιτιστικές δραστηριότητες του Συλλόγου και ειδικά στό θεατρικό τμήμα.

Άπό την ίδρυσή του ο Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «ΣΚΟΥΦΑΣ» (1896) έχει να επιδείξει ένα τεράστιο έργο, για την πολιτιστική και πνευματική ανάπτυξη της περιοχής μας και σήμερα 97 χρόνια από τότε μέ τά έντονα ενεργοποιημένα τμήματά του αγωνίζεται για τό πολιτιστικό ανέβασμα της περιοχής μας, για την διατήρηση των παραδόσεων.

Τό επιτυγχάνει αυτό μέ την πλούσια και μέ σπάνια βιβλία έμπλουτισμένη Βιβλιοθήκη του, μέ τό ιστορικό και Ααογραφικό Μουσείο του, μέ τό αξιόλογο Ιστορικοαογραφικό Περιοδικό του, την Χορωδία Δημοτικής Μουσικής, τό όρτιο χορευτικό του συγκρότημα, μέ την μοναδική στην περιοχή Φιλαρμονική και τέλος μέ τό Θεατρικό του τμήμα, τό όποιον από τό 1987 λειτουργεί τίς σχολές Θεάτρου - Κινηματογράφου - Τηλεόρασης - Φωτογραφίας, αναπτύσσει μεγάλη δραστηριότητα και που κατά καιρούς ανέβασε αξιόλογα θεατρικά έργα μέ εξαιρετική επιτυχία όπως: «ΤΟ ΓΕΦΥΡΙ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ» του Γ. Θεοτοκά, «ΤΑ ΑΡΡΑΒΩΝΙΑΣΜΑΤΑ» του Μπόρη, «ΤΟΥΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΥΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ» του Σπαταλά, τον «ΟΙΔΙΠΟΔΑ ΤΥΡΡΑΝΟ», «ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΤΗΣ

ΚΟΝΤΕΣΣΑΣ ΒΑΛΕΡΑΙΝΑΣ» τοῦ Γ. Ξενοπούλου, «**ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ**» τοῦ Πάρνη.

Τά τελευταῖα χρόνια παρουσίασε «**ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΚΟΝΤΕΣΣΑΣ ΒΑΛΕΡΑΙΝΑΣ**» τό 1986, «**ΤΟ ΓΑΪΤΑΝΑΚΙ**» τῆς Ζ. Σαρρή τό 1987, τήν «**ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΕΝ ΤΑΥΡΟΙΣ**» τό 1988, τό «**ΝΥΦΙΑΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ**» τοῦ Ν. Περγιάλη τό 1989, τήν «**ΒΑΒΥΛΩΝΙΑ**» τοῦ Βυζαντίου τό 1990.

Τήν δέ περίοδο 1991-1992, επιτυγχάνει ἕναν πρωτόγνωρο θεατρικό ὄργανισμό, ἀνεβάζοντας τέσσερα (4) θεατρικά ἔργα ἤτοι: Τό «**ΔΟΝ ΚΑΜΙΛΛΟ**» τοῦ Σ. Πατατζῆ, «**ΦΟΝ ΔΗΜΗΤΡΑΚΗΣ**» τοῦ Ψαθά, τό παιδικό θέατρο μέ τό ἔργο «**ΑΝΕΒΑ ΣΤΗ ΣΤΕΓΗ ΝΑ ΦΑΜΕ ΤΟ ΣΥΝΝΕΦΟ**» καί τέλος «**ΤΟ ΣΤΡΑΒΟΞΥΛΟ**» τοῦ Δ. Ψαθά, ἀριθμός πού ἂν συνεχισθεῖ μέ τίς πάρα πολλές δυσκολίες πού προϋποθέτει ἕνα ἀνέβασμα θεατρικοῦ ἔργου, μᾶς δίνει τό δικαίωμα νά χαρακτηρίσουμε τήν περίοδο αὐτή ὡς ἄθλο θεατρικῆς δημιουργίας.

Σήμερα βρίσκεται στήν εὐχάριστη θέση νά παρουσιάσει τό ἔργο τοῦ Ρομπέρ Τομά «**ΟΚΤΩ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΝΤΑΙ**» σέ σκηνοθεσία Βαγγέλη Τραϊφόρου.

Ὅλα αὐτά δικαιώνουν τήν πρωτοποριακή θέση τοῦ «**ΣΚΟΥΦΑ**» ὡς σύγχρονου ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ μέ περισσότερους σχεδιασμούς γιά τό μέλλον.

Στά πλαίσια τῶν ἀνταλλαγῶν πού προωθεῖ ὁ «**ΣΚΟΥΦΑΣ**» μέ Δήμους καί πολιτιστικούς φορεῖς τῆς χώρας μας, τό Δημοτικό Θεάτρο Λιβαδιᾶς παρουσίασε στίς 20 καί 21 Νοεμβρίου 1992 σέ δύο παραστάσεις, δύο θεατρικά ἔργα «**Η ΔΗΜΑΡΧΙΝΑ**» τοῦ Γ. Σουρή καί «**Η ΚΟΡΗ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΠΩΛΟΥ**» τοῦ Α. Βλάχου. Ἡ παρουσία τοῦ Δημοτικοῦ Θεάτρου Λιβαδιᾶς εἶναι συνέχεια τῆς φιλοξενίας τῶν δύο τμημάτων μας, δηλαδή τοῦ θεατρικοῦ καί χορευτικοῦ πού πῆγαν ἐκεῖ καί ψυχαγώγησαν τούς κατοίκους τῆς Λιβαδιᾶς στίς ἐκδηλώσεις «**ΤΑ ΤΡΟΦΩΝΕΙΑ**» πού ὀργάνωσε ἐκεῖ ὁ Δήμος Λιβαδέων.

Ἐπίσης τό Θεατρικό Τμήμα ἔλαβε μέρος μέ τό ἔργο «**ΦΟΝ ΔΗΜΗΤΡΑΚΗΣ**» στό 17ο Φεστιβάλ Κορίνθου καί ἀπέσπασε βραβεῖο γιά τόν πρῶτο ἀνδρικό ρόλο πού πῆρε ὁ Γιάννης Δημοθόδωρος καί ἔπαινο γιά τό δεύτερο ρόλο πού πῆρε ὁ Σωτήρης Σαρλῆς.

Ἐπίσης τό Θεατρικό Τμήμα τοῦ Συλλόγου ἔλαβε μέρος στό 9ο Φεστιβάλ Ἑρασιτεχνικοῦ Θεάτρου στήν Καρδίτσα, μέ τό ἔργο «**ΤΟ ΣΤΡΑΒΟΞΥΛΟ**» τοῦ Δ. Ψαθά καί σέ σκηνοθεσία τοῦ Βαγγέλη Τραϊφόρου.

Τό πρωῒ τῆς πρώτης μέρας ἔγινε ἡ πρώτη συνεδρίαση, μέ πρόεδρο τόν καθηγητή Πανεπιστημίου καί ἀκαδημαϊκό Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ καί γραμματέα τόν φιλόλογο, τέως λυκειαρχή Δ. ΠΑΥΛΙΔΗ. Τίς εἰσηγήσεις ἔκαναν οἱ:

Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, καθηγητής Παν/μίου Ἀθηνῶν, ἀκαδημαϊκός, μέ θέμα «**Παράδοση καί δημιουργία στήν τέχνη**».

Κ. ΜΠΑΛΑΧΟΥΡΑΣ, πρ. Γυμνασιάρχης, συγγραφέας, μέ θέμα «**Ἀλήθεια καί ποίηση**».

ΣΠ. ΤΟΜΠΡΑΣ, ὑποψ. δρ. φιλοσοφίας Παν/μίου Ἀθηνῶν, μέ θέμα «**Ἡ ἑλληνική μουσική παράδοση**».

Κ. ΠΑΛΑΜΙΩΤΟΥ, ὑποψ. δρ. φιλοσοφίας Παν/μίου Ἀθηνῶν, μέ θέμα «**Ἡ**

καλλιτεχνική δημιουργία ως έκπεφρασμένη συνειδησιακή προθετικότητα».

Ἀκολούθησε ἡ δευτέρα συνεδρίαση τό ἀπόγευμα τῆς ἴδιας μέρας, μέ πρόεδρο τόν καθηγητή Πανεπιστημίου Κ. ΝΙΑΡΧΟ καί γραμματέα τόν θεολόγο, σχολικό σύμβουλο Β. ΔΗΜΟΥ. Εἰσηγητές ἦσαν οἱ:

Α. ΚΟΥΤΡΑΣ, καθηγητής Παν/μίου Ἀθηνῶν, μέ θέμα «Τό νόημα τῆς ἐργασίας».

Θ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, δρ. κοινωνιολογίας Παν/μίου Παρισίων, μέ θέμα «Ὁ νεοελληνικός διαφωτισμός ὡς παράδοση καί δημιουργία».

Κ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, ἱερέυς, ὑποψ. δρ. φιλοσοφίας Παν/μίου Ἀθηνῶν μέ θέμα «Ἡ ἠθική ὡς ἀρχή βίου».

Α. ΜΑΝΟΣ, δρ. φιλοσοφίας Παν/μίου Ἀθηνῶν, μέ θέμα «Παράδοση καί γλώσσα».

Οἱ ἐργασίες τοῦ συνεδρίου περατώθηκαν τήν ἐπόμενη μέρα, μέ πρόεδρο τόν καθηγητή Πανεπιστημίου Δ. ΚΟΥΤΡΑ καί γραμματέα τήν φιλόλογο, σχολικό σύμβουλο ΑΝΔΡΙΑΝΗ ΖΑΦΕΙΡΗ-ΚΩΤΤΗ.

Α. ΖΑΧΑΡΙΟΥ, καθηγητής Παν/μίου Ἀθηνῶν, μέ θέμα «Ὁ Ζήνων ὁ Κιτιεύς καί ἡ μαθηματική λογική».

Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, θεολόγος, δικηγόρος, μέ θέμα «Ἡ δημιουργία τῆς ὀρθοδοξίας: ἡ προοδευτική παράδοση καί ἡ παραδοσιακή πρόοδος».

Κ. ΝΙΑΡΧΟΣ, καθηγητής Παν/μίου Ἀθηνῶν, μέ θέμα «Ἡ ἱστορική παράδοση καί τά σύγχρονα προβλήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ».

Τήν ὅλη ἐπιμέλεια εἶχε ἡ ὀργανωτική ἐπιτροπή ἀποτελούμενη ἀπό τούς: ΒΑΣ. ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗ πρόεδρο τοῦ Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ», ΚΩΝ. ΒΑΓΙΑ δήμαρχο Ἀρταίων, ΚΩΝ. ΜΠΛΑΧΟΥΡΑ τ. γυμνασιάρχη, συγγραφέα, ΓΕΩΡ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ γενικό γραμματέα τοῦ Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ», ΙΩΑΝ. ΤΣΟΥΤΣΙΝΟ, δικηγόρο, τ. πρόεδρο τοῦ Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ», ΔΗΜ. ΠΑΥΛΙΔΗ φιλόλογο, τ. λυκειάρχη, ΒΑΣ. ΔΗΜΟΥ θεολόγο, σχολικό σύμβουλο, ΑΝΔΡΙΑΝΗ ΖΑΦΕΙΡΗ-ΚΩΤΤΗ φιλόλογο, σχολικό σύμβουλο, ΒΑΣ. ΚΑΛΟΜΠΑΤΣΟ διευθυντή β/μίας ἐκπαίδευσης καί ΗΛΙΑ ΒΡΑΤΣΙΣΤΑ διευθυντή Α/θμίας ἐκπαίδευσης.

**ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΝΔΥΞΕΙΣ
ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΟ «ΣΚΟΥΦΑΣ»
ΕΤΟΥΣ 1993**

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

	Δρχ.
1) Άννα Παπαντωνίου	10.000
2) Μαίρη Ίσκου εις μνήμην συζ. 'Αθανασίου	5.000
3) Νικόλ. και Μάρα Οικονόμου εις μνήμην Κλαυδίου Μπανταλούκα	10.000
4) Άνθη Παπαβασιλείου εις μνήμην συζ. 'Ιωάννου	10.000
5) Λεωνίδας Ζήσης	5.000
6) Κων/νος Διαμάντης	5.000
7) Γεώργιος Κυρίτσης	2.000
8) Κων/νος Μαργώνης	5.000
9) Νικόλαος Καραβασίλης	150.000
10) Δημήτριος Γιαννάκης	5.000
11) Βησσαρ. Καραδήμας	5.000
12) Βασίλειος Ματσούκας	5.000
13) Χαρίλαος Φαφούτης	5.000
14) Δημοσθένης Χαβέλας	5.000
15) Έλένη Γιαννακοπούλου	5.000
16) Άφοί Α. Τόλη εις μνήμην τοῦ ἀδελφοῦ των 'Ιωάννου Τόλη	30.000
17) Χρήστος Γεωργάκης εις μνήμην 'Ιωάννου Τόλη	15.000
18) Έλευθέριος Μανόπουλος εις μνήμην 'Ιωάννου Τόλη	15.000
19) Βασίλειος Καρατσιώλης εις μνήμην 'Ιωάννου Τόλη	20.000
20) Σπυρίδων Παπακώστας εις μνήμην Κώστα Καραγιάννη	50.000
21) Κων/νος Μπανταλούκας εις μνήμην Έλένης Δ. Τσέτη	5.000
22) Νικόλαος Πίσπερης	3.000
23) Βασίλειος Καρατσιώλης εις μνήμην Κων/νου Τσιρογιάννη	3.000

Β. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΣΤΕΓΗ

Χρήστος Ζέρβας. Δωρεά εις μνήμην τῶν γονέων του 'Αλεξάνδρου καί 'Ισμήνης	100.000
--	---------

Γ. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Μαρίκα Γαρουφαλιά	500.000
-------------------	---------

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

1. ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ: Κοινωνιολογική Προοπτική. 'Αθήνα - Κομοτηνή 1987, έκδ. 'Αντ. Σάκκουλα, σελ. 277.
2. ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ: Πολιτική νομιμοποίηση καί βιομηχανική κοινωνία. Σπουδή 'Εμπειρικής Κοινωνιολογίας. 'Αθήνα - Κομοτηνή 1988, έκδ. 'Αντ. Σάκκουλας, σελ. 118.
3. ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ: Φιλοσοφία τοῦ πνεύματος. 'Αθήνα 1989, Οἱ 'Εκδόσεις τῶν Φίλων, τόμ. Α', σελ. 448.
4. ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ: Φιλοσοφικές Περιηγήσεις. 'Αθήνα 1991, Βιβλιογονία, σελ. 176.
5. ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ: Φιλοσοφικά Σχεδιάσματα. 'Αθήνα 1986, Καρδαμίτσα, σελ. 110.

Τό ξένητο

«'Η 'Αρτα στή Νεοελληνική Λογοτεχνία»
ἀναβάλλεται γιά τό ἐπόμενος τεῦχος.

**ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ
“ΣΚΟΥΦΑΣ”**

ΠΕΤΡΟΥ Ε. ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ

ΟΛΥΜΠΙΑΣ

ΠΡΙΓΚΗΠΙΣΣΑ ΤΩΝ ΜΟΛΟΣΣΩΝ

ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

ΜΗΤΕΡΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΠΕΤΡΟΥ Ε. ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ

ΠΥΡΡΟΣ

Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Γ' ΕΚΔΟΣΗ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΑΘΗΝΩΝ

1975

ΑΘΗΝΑ

Πρακτικά
Διεθνούς Συμποσίου
για το Δεσποτάτο της Ηπείρου
(Άρτα, 27 - 31 Μαΐου 1990)

ΜΟΥΣΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΡΤΗΣ
«Ο ΣΚΟΥΦΑΣ»

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΠΕΡΙ ΑΡΤΗΣ ΚΑΙ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1884

ΕΚΔΟΣΗ
ΜΟΥΣΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΡΤΑΣ «ΣΚΟΥΦΑΣ»
ΑΡΤΑ 1986

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ
ΤΩΝ ΤΕ ΟΜΟΡΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΑΛΥΡΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ
ΔΙΑΤΡΕΧΟΥΣΑ ΚΑΤΑ ΣΕΙΡΑΝ
ΤΑ ΕΝ ΑΥΤΑΙΣ ΣΥΜΒΑΝΤΑ
ΑΠΟ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΕΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1854.

ΠΕΡΙΕΧΟΥΣΑ
ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΠΙΝΑΚΑ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΝΤΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΟΓΡΑΦΙΚΗΝ,
ΙΣΤΟΡΙΚΗΝ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΝ ΤΩΝ ΕΝ Τῷ ΚΕΙΜΕΝῳ
ΕΝΔΙΑΛΑΜΒΑΝΟΜΕΝΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ, ΠΟΛΕΩΝ, ΚΟΜΩΝ, ΚΑΙ
ΘΕΣΕΩΝ, ΠΡΟΣ ΔΕ ΤΟΥΤΟΙΣ ΚΑΙ ΑΚΡΙΒΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΝ
ΕΚΘΕΣΙΝ ΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ.

ΔΙΗΡΗΜΕΝΗ ΕΙΣ ΤΟΜΟΥΣ ΔΥΟ
ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΗ ΥΠΟ Π. Α. Π

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Σ. Κ. ΒΛΑΣΤΟΥ.

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΔΟΝ ΕΡΜΟΥ. ΑΡΙΘ. 212.

1856.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ
Μαντζάρου 4 - (Σόλωνος 54)
Αθήνα

ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ
περί της
ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΕΝ ΝΑΥΠΑΛΙΑ
1834

Σχ.: 80,σελ.: κ' + 400.

ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ

ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

ΕΝ ΝΑΥΠΑΛΙΑ

ΑΤ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ Α. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗ ΚΑΙ Υ. ΑΝΤΩΝΑ

ΠΑΛΑΙΟΝ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΝΘ. 4

1834

Επανάκδοση του πρώτου ειδικού ιστορικού έργου, που αφορά την μυστική οργάνωση των Ελλήνων.

Ο Ι. Φιλήμων, όπως ο ίδιος αναφέρει στα προλεγόμενα του έργου του, προσπαθεί αντικειμενικά να προσδιορίσει τις γενικότερες συνθήκες που επέβαλαν την ίδρυση της Φιλικής Εταιρίας, την πορεία της και τον ιδιαίτερο ρόλο της στην Ελληνική Επανάσταση. Εγχείρημα δύσκολο για την εποχή του, γιατί η πρόσβαση σε αρχεία, επιστολές, ντοκουμέντα ήταν περιορισμένη.

Ο συγγραφέας με την έναρξη της Επανάστασης, εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και κατέβηκε στην Ελλάδα, όπου εργάστηκε σαν γραμματέας του Δημητρίου Υψηλάντη. Ήρθε σε επαφή με πολλούς Φιλικούς και ερεύνησε τα αρχεία της οικογενείας Υψηλάντη απ' όπου προέρχεται και το μεγαλύτερο μέρος του πλούσιου υλικού που καταγράφει.

Το Δοκίμιον χωρίζεται σε τέσσερεις ιστορικές εποχές, που περιλαμβάνουν την κύρια περίοδο δράσης της Φιλικής Εταιρίας, που αρχίζει στα τέλη του 1814 και τελειώνει στις αρχές του 1821, καθώς και επισκόπηση των ιστορικών γεγονότων που προηγήθηκαν. Επίσης στο τέλος του Δοκιμίου ο συγγραφέας παραθέτει και το συνθηματικό λεξικό της Εταιρίας.